

АБАИ

ЖӘНЕ

АРХИВ

ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ АРХИВАМИ И ДОКУМЕНТАЦИЕЙ
ПРИ КАБИНЕТЕ МИНИСТРОВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

АБАЙ
и
АРХИВ

АЛМАТЫ
«ГЫЛЫМ»
1995

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
МИНИСТРЛЕР КАБИНЕТІ ЖАНЫНДАҒЫ
АРХИВТЕР МЕН ҚҰЖАТТАМА БАС БАСҚАРМАСЫ

АБАЙ
ЖӘНЕ
АРХИВ

АЛМАТЫ
«ҒЫЛЫМ»
1995

Абай және архив.— Алматы: Ғылым, 1995.— 216 б.

Кітапта Абайдың Ресей сенатына хаты, 1885 жылы ұлы ақынның катысуымен жазылып, Қарамолада өткен төтенше съезд қабылдаған құқықтық Ереже, 1903 жылы патша ұлықтары ақын үйінде жүргізген тінту сияқты бұрын оқырман қауымға да, зерттеушілерге де беймәлім болып келген құнды-құнды құжаттар қазақ және орыс тілдерінде топтастырылып отыр. Сондай-ақ, Абайға байланысты архив деректері негізінде жазылған «Төбеби», «Зар-Запыран» атты пьесалар да осында.

Жинақ Абай өміріне ынта қоюшы қалың оқырманға арналған.

Ж а у а п т ы р е д а к т о р ы

Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген мәдениет қызметкері
Нұрғазы ШАКЕЕВ

Ж и н а қ т ы қ ұ р а с т ы р ы п

баспаға дайындаған Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қызметкері
Сапар БАЙЖАНОВ

Абай и архив.— Алматы: Ғылым, 1995.— 216 с.

В предлагаемой книге впервые представляются такие доселе малоизвестные документы на казахском и русском языках, как апелляционный отзыв великого Абая Правительствующему Сенату России, первый правовой документ Эреже, подготовленный и принятый с участием Абая на чрезвычайном съезде в Карамоле в 1885 году, документ об обыске в доме Абая, производившемся царскими сатрапами, и другие уникальные материалы, раскрывающие различные этапы биографии гениального поэта. В сборник также включены пьесы об Абаяе.

Сборник адресован массовому читателю.

О т в е т с т в е н н ы й р е д а к т о р

Заслуженный работник культуры Республики Казахстан
Н. ШАКЕЕВ

А 4408000000—092
407(05)—95 Дп. 95

ISBN—5—628—01718—3

С. Байжанов С., составитель, 1995

АБАЙДЫҢ АРХИВИ БАР МА?

(алғысөз орнына)

Ұлы адамға тән қасиет — оның дүниеден өткеннен кейінгі былайғы өмірі мен тұлғасы уақыт неғұрлым ұзаған сайын нұрлана, қомақтала, шынардай биіктеп, ірілене береді. Оның киген киімі, ұстаған мүлкі, түскен суреті, жазған хаты, аялдаған, аунаған жері, су ішкен бұлағы дегендердің бәрі — оның өзі болмаса да көзіндей ыстық, ардақ көрінеді, ғасырдан ғасырға мирас етіле, қасиеттеледі. Өйткені ұлы адамға қатысты нәрсенің бәрін оның ел-жұрты, үрім-бұтақ жұрағаты ғана емес, мың-сан әлеумет тәбәріктей көріп, оның тірлік қалпы, түйсік-талғамы, мінез-дағдысы жайында хабар беретін айғақ-мағлұматтарды көрмек-білмекке ынтазар болары табиғи нәрсе.

Дәл биыл өзгені былай қойғанда Қазақстанға, Абай тойына әсіресе сырттан, шеттен келер инабатты меймандар солай етеріне күмән жоқ.

Абай бабамыздың туып-өскен, ғұмыр кешкен өңірі Семей атырабы, Шыңғыстау бөктерлері мен сай-саласы екені мәлім. Ал, оның дүниеге келгеніне 150 жыл толған кезіндегі байтақ Отаны — Егемен Қазақстан атанып отырған байсын өлке, исі қазақ халқы тұтастай оны төл перзенті есебінде мақтан тұтып тойлағалы отыр. Ол ол ма Абай бүгін таңда қазақ жері мен қазақ елінің ғана емес, жақын төңіректегі қырғыз, өзбек, қарақалпақ, башқұрт, ноғай, татар сынды ағайындас жұрттар да, одан әрірек түркі елі де кеңінен біліп, қастерлеп оқитын әйгілі асқар тұлғалар қатарына еркін көтеріліп, тіпті Еуропа мен Азияның, Америка мен Африканың, төрткүл дүниенің, әлемнің Абайы сынды шығандай шырқап отырғанына тарих куә. Көзі тірісінде байтақ Қазақстанның бір түпкірі Шыңғыстау түлегі, Шыңғыстау азаматы болып дүниеден өткен Абайдың бүгінгі болмысы, екінші, мәңгілік ғұмыры осылай шырқау биікке шығандай берері, туған қазақ жұрты мың жасаса мың жасап, миллион жасаса, миллион жылдар жасай берері хақ! Ұлылық мәңгілікпен осылай астасады!

Бүгінгі таңда Қазақстан атырабында Абайдың өзі болмаса да

көзіндегі ол жайында, оның ғұмыры мен ел жұрты, ағайын-туыс, ұрпақтары, артында қалған мұралары жайында нақты да тікелей сыр шертер айтулы екі шаңырақ бар. Бірі — Жидебайдағы, екіншісі — Семейдегі Абай мұражайлары. Бұл екеуінде де ұлы бабамыз жайлы көрмек-білмекке ынтазарлар үшін дәйекті дерек, мағлұмат берерлік дерек-айғақтар бірқыдыру баршылық. Олар азық етсе, жазушының өз шығармалары, одан қалды Мұхтар Әуезовтің әйгілі романдары мен ақын өмірі мен шығармашылығы жайлы зерттеу еңбектері, одан қалды бүкіл Шыңғыстау, Жидебай атырабының сай-сала, адырларына дейін «Абай, Абай, біздің Абай» — деп күбірлеп құлағыңа сыбырлап, сыр ақтарып тұрғандай куәгер екені анық. Осының бәрі заңғар Абай тағдыры, оның мәңгілікке жол тартқан бүгінгі болмысы деп сүйіне сүйсінеміз де мақтаныш етеміз.

Әйтсе де... Әйтсе де... Абай жайлы, (тек Абай жайлы ғана емес-ау!) бармақ шайнар біреп шындықты бүркемелей алмасымыз анық. Ол Абайдың көптеген өз қолжазбаларының, Абайдың өз зердесінен, өз қолынан туған тәбәрік — архив құжаттарының, төл қолтаңбаларының дені сақталмағаны.

Бүгін біреу бізге тосыннан:

— Абайдың архиві бар ма? Сақталған ба? — деп төтен сұрақ қойса, қай-қайсымыз да күмілжіп қаларымыз рас. «Иә, бар» — деп те кеуде кере алмаймыз, «Дәнеңе жоқ» деп ауызды қу шөппен сұрту де ерсі. Отызыншы-қырқыншы жылдарда Абай жайлы, оның шығармалары мен жазбалары жайлы ғасыр басында Кәкітай Ысқақұлы тер төге әрекеттеніп жүріп әзер жарыққа шығарған Абай өлеңдерінің тұңғыш жинағынан өзге дерек там-тұм, тіпті жоқтың қасы дерлік еді. Ал, бүгінгі таңда Абай бабамыз өлең сөздің жүйрігі құдіретті ақын ғана емес, заманында ел басқару ісіне де араласқан би-болыс, заң ережелерін шығаруға да ат салысқан білікті заңгер, арғы-бергі қауым тірлігі мен болмысы жайлы тікелей пікір қозғаған ойшыл ғұлама, данагөй философ, әлденеше әндер шығарған сиқырлы сазгер дейтіндей түйіндер етек алып, қазақ жұрты ғана емес, байтақ әлемге мәшһүр бола бастағаны ақиқат. Расына келгенде бұрын Абайдың өз қолтаңбалары мен қолжазбалары, Абай қолынан туған құжаттар, мұражаттар, Абай архиві жайлы арнайы сөз етуге бәлендей негіз бола қоймайтын. Ал қазір жағдай едәуір басқаша деуге, архив кешендеріндегі Абайға қатысты құжаттар, Абай қолтаңбалары жөнінде азы-көпті сөз етуге де қисын бар.

Республикамыздағы Абайтану ғылымының бүгінгі, яғни жиырма-жасыншы ғасырдың тоқсаныншы жылдарындағы қол жеткен нақты деректері тұрғысынан сөз қозғар болсақ, қазақ өлкесінің белгілі ақыны Абай (Ибраһим) Құнанбаев жөніндегі сөзді ғасыры-

мыздың басында жазба әдебиет жүзінде жариялаушы ғалым Әлихан Бөкейханов болғанын сүйінішпен айтуға тура келеді. 1903 жылы Петерборда жарық көрген «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» дейтін көп томды жинақтың қазақ өлкесіне арналған 18 томында ол қазақ ақындары жөнінде айта келіп, Абай Құнанбаевты тұңғыш рет ауызға алады, оның қазақ поэзиясындағы жаңа ағымның өкілі екенін, айшықты да өрнекті жыр тудырған ақын екенін, «Евгений Онегинді», Лермонтовты жақсы аударғанын атап жазады. Бұдан кейінгі мерзімде Абай дүниеден өткен соң, әуелі 1905 жылы «Семипалатинский листок» газетінде, кейіннен орыс география қоғамының Семей бөлімшесінің 1907 жылы жарияланған кітабында «Абай (Ибраһим) Құнанбаев» дейтін көлемді де байыпты некролог мақалаларының да авторы Әлихан Бөкейханов болғаны соңғы кезеңге дейін қалың жұртшылық назарына мағлұм болмай, айтылмай келгенін мойындауымызға тура келеді. Демек, Абай бабамыздың аты-жөнін, ақындық сара өнерін үлкен әдебиет жүзіне, қалың жұртшылыққа, Ресей секілді дөкей ел қауымына, байтақ әлемге алғаш таныстырушы, тұңғыш абайтанушы ғалымымыз Әлихан Бөкейханов екені архив кешендерінен мүлтіксіз әйгіленіп отыр. Мұның өзі абайтану ғылымының бүгінде бұлтақсыз айта алатын жаңа тұжырымдарының бірі деуге болады. Архив-мұрахат дейтін қазынаның керемет құдіреті сонда — ол ерте ме, кеш пе бәрін де орнына қойып, дәйектейді, тиянақтайды.

Абайға қатысты архив құжаттарын, Абай қолжазбаларын іздестіру бағытында қырқыншы-елуінші жылдарда көп сарыла тер төккен ғалымымыз әйгілі академик Әлкей Марғұлан екенін арнайы ауызға алу ләзім. Ол кісі Петербор, Мәскеу, Қазан мен Уфа, Омбы мен Орынбор архивтеріне үңіле жүріп, сонау елуінші жылдардың өзінде Абайдың Халиоллаға хаты және басқа жекелеген құнды құжаттар жайлы деректер жариялағаны бұл тараптағы жақсы өнеге, соны сүрлеу. Одан бертінгі кезеңдерде, әсіресе жетпісінші-сексенінші жылдар бедерінде Ресей архивтерінен де, туған Қазақстанның орталық архивтерінен де зерттеушілер Абай бабамызға қатысты әлденеше топ құнды-құнды құжаттар ашқанын, олардың біразы баспасөз беттерінде әредік-әредік жарық көріп, ғылыми айналымға түскенін көңілге тоқ санаймыз.

Соңғы кездерде ашылған осынау архив құжаттарын Абай өмірбаянына қатысты үш кезеңге бөліп, жүйелеуге болар еді. Бірінші кезең — Абайдың ел басқару ісіне араласқан, соған байланысты дау-шар, сот-тергеуге тартылған 1866—1884 жылдар арасын қамтиды. Екінші кезең — 1885 жылы Шар бойында Қарамола дейтін жерде өткен съезд және сонда Абайдың қатысуымен жазылып, қабылдаған Заң Ережесі төңірегіндегі құжаттар мен деректерге

қатысты. Үшінші кезең — 1898—1903 жылдар арасын қамтитын құжаттар. Мұндағы ең басты және ең құнды құжат — бастан-аяқ Абайдың өз зердесінен туған, Абайдың өз қолы қойылған, қазір ғылымда «Абайдың Сенатқа хаты» аталып жүрген көлемі 25 беттен асатын құжат. Сонымен қатар бұл топқа 1903 жылғы 25-сәуірде Абай мен оның балалары Тұрағұл һәм Мағауия үйлерін тінтуге байланысты құжаттар да қосылады. Абай ауылын ояз бастатқан ұлықтар дүрліктіре тінтуге не себепші болған? Тінту кімдердің рұхсатымен, кімдердің қатысуымен, қандай жағдайда жүргізілген? Немен тынған? Архив құжаттары осының бәрін тайға таңба басқандай, бүге-шігесіне дейін ежіктей баян етеді.

Құжаттардың бірі — Семей облыстық әскери губернаторы атына Семей оязы Навроцкийдің қолы қойылып жолданған № 48 құпия рапортындағы нақпа-нақ мына сөздерге назар аудармай болмайды. «Сіздің әміріңіз бойынша 1903 жылғы 25-сәуірде күндізгі сағат 12-де Шыңғыс болысының қазағы Ибрагим Құнанбаевтың қыстауында және оның өзінің һәм балалары Мағауия мен Тұрағұл Ибрагимовтардың үш киіз үйінде мұқият тінту жүргізілді, тінту кезінде олардың толып жатқан сандықтарынан, үй-жайларынан табылған барлық хат-қағаздарды тартып алдым...».

Мінеки, архив айтар хас шындық — дерек! Сізбен біз, Абай бабамыздың бүгінгі ұрпақтары оның қолжазбалары мен қолтанбаларын тәбәріктей іздейміз, көргіміз келеді, заңғар Абай қолжазбалары мен дәптерлерінен сыр аулауға іңкәрміз. Ал өмір сүресі мен дүрмегі әлгіні айтады...

1903 жылғы 25-сәуір, күндізгі сағат 12. Заңғар Абайдың ғұмырының ең ақырғы кезеңі деуге болады. Жиған-терген, жазған қолжазба мұрасы бәлкім, дәл сол күні қылышынан қан тама, заһар шаша тінту жүргізген Ресей империясы ұлықтары мен жасауындары «тартып алып әкеткеннен» кейін қайтып бұл шаңыраққа оралмай зым-зия ғайып болды ма? Қайткен күнде де осы арада бір үлкен сұрақ, күмән жоқ емес. Болашақ абайтанушылар осы сұрақ төңірегінде ізденіс жасауына әбден қисын бар деп білеміз.

Абай қолжазбалары мен архивіне байланысты және бір қисынды қауесетті айта кетудің артықшылығы жоқ. Болжал әңгімелерге қарағанда, Абай қайтыс болғаннан кейінгі кезеңде Әлихан Бөкейхановқа Абай өмірбаяны мен шығармалары жайлы қолжазбалар мен мағлұмат деректерді Кәкітай Ысқақұлы әкеліп табыс еткен. Осындай орайда Әлихан қолында қалған Абай қолжазбалары кейін ол қамауға алынған шақта оның өзге қолжазбаларымен қоса тағы да полиция қолына түскендігі жайында да айғақ бар. Мұны Әлихан Бөкейхановтың өзі мәлімдеген. Абайдың Ә. Бөкейханов қолына түскен сол құжаттары қайда қалды екен? Әлдебір заң мекемесінің құжаттар қорында яки бөгде бір архив кеніштері-

нің жықпылында елеусіз жатыр ма? Бұл да Абай қолжазбалары мен архивін әлі де іздестіруге сүрлеу емес пе?..

Бұның бәрі болашаққа мегзеу. Ал, әзірге, жоғарыда жіктей айтылған Абайға қатысты кейінгі кезде ашылған үш топтама құжаттардың бәрі де тікелей Абай ғұмыры мен қызметі, ой-өрісі мен зейін-зердесі, білім-парасаты мен мінез-қасиеті, бастан кешкен ересен оқиғалары мен көрген құқайы жайында қыруар мағлұмат берерлік ғылыми құны баға жеткісіз мұрахаттар екенін баса айтпауға болмайды. Бұл құжаттар тек өмірбаяндық тұрғыда ғана құнды емес, олар ұлы Абайдың азаматтық, қайраткерлік, күрескерлік, ойшылдық қырларын тереңдете қарастыруға да дәйекті негіз бола алады, әрі ақын шығармаларының өмірлік соқталары мен жылғаларына соны көзбен үңілуге де мүмкіндік берері күмәнсіз.

«Абай және архив» аталып отырған қолыңыздағы кітапта архив кешендерінде іркілген Абай бабамызға қатысты жоғарыда аталған құжаттарды және соларға орай зерттеуші қаламгер толғаулары қамтылып отыр. Осынау бір шоғыр құжаттар мен толғаулар Абай өмірі мен тағдырына зер салмақ ниеттегі оқырмандарға әжептәуір нәр береріне сенеміз.

Сапар БАЙЖАНОВ
Қазақстанның еңбек сіңірген қызметкері, Қазақстан Жазушылар Одағының А. Байтұрсынов атындағы сыйлығының лауреаты, филология ғылымының кандидаты

АБАЙ ҚОЛ ҚОЙҒАН ЖЕКЕЛЕГЕН ҚҰЖАТТАР

Абайдың Халиоллаға¹ жазған хаты

Сізге ғизатлу уа хурматлу ғазиз мукаррам ініміз Халиолла мырзаға бізкі ағаңыз Ибраһимден дұғай сәлем, Уа һам бәрша ата-аналарыңыздан, аға-іні, жеңгелеріңізден көпден көп дұғай сәлем йолдадық. Алхамды лилла үшбу күнде сау сәлематләрмыз, өзің көрген жанлар хәммасы.

Уа кана бізга хат йазған Қакаридден моллаға көпден-көп сәлем дегейсіз. Һәөрне сізге дінқарындашлық тұғырасыдан қылған алышлықлары алла-тағаладан қайтсүн. Өзіне хат йазарға уақыт тар болды. Аяғөзге келген уақытта пошта йурерге тығыздалғанда екен, хәрне хатларды да көрдүк. Бижай діл қабылымыз олды. Уа кана йол қаржыға отыз теңге ібердік. Иана Семейге мағлұмлаған уақытыңызда құдайтағала қаласа ат тағайынлармыз. Тәтеңіз бек қуанып жатыр — фарызғайын үйренгеніңіз хусусындан, ілгері талап қылғанлығыңыздан. Хардайым құдай-тағала сығынып жаһат қыла көрсүн дейді. Хатыңыз тиіші бірла һешбір тоқтамайынша Аяғөзге келіп үшбу хатты йаздық. Хардайым тауфықлы абройлы ғұмырыңызды тілеп хат йазғушы ағаңыз Ибраһим Құнанбайұғылы дайу білесіз. 1866 жылда 8 мартта.

Сөздерге түсінік:

Ғизатлу — ардақты, Уа — және, құрматлу — сыйлы, ғазиз — сүйікті, мукаррам — аса қадірлі, дұғай — арнап, Һам — және, бәрша — барлық, алхамды лилла — құдайға шүкір, үшбу — осы, хаммасы — тегіс, Һәөрне — әрбір, дінқарындашлық — туысқандық, алла тағала — ұлы тәңірі, жай — орын, діл — жүрек; мағлұмлаған — хабарлаған, Тәте — Құнанбайды айтады, фарыз — міндет, жаһад — талап, тауфықлы — сабырлы, сахт — саламат.

¹ Халиолла — Абайдың інісі. 1866 ж. Омбыдағы кадет корпусын бітіріп, офицер (корнет) әскери шенін алған. Бұдан соң Мәскеуде екі жыл әскери мектепте оқыған. Әдебиетпен, жазумен әуестенген. Абайдың орыс жазушыларының шығармаларын оқуына ықпал еткен.

Қарқаралы округтік приказына, Күшік-тобықты болысы управителінен рапорт ¹

Округтік приказдың 14-маусымындағы № 2116 жолдамасы бойынша түсінік беруді өзіме мәртебе санаймын.

Бұрынғы старшина Жұрқа Бәкішевтен сұрап, анықтап, не себептен оның ауылындағы адамдар байжігіттіктерге көшіп кеткенін анықтадым. Болыстық міндетті атқарушы Құтжан Шүрекбаевқа (қазірде қайтыс болған) неге айтпадың деп сұрадым. Ол болмаса баласына да хабарламаған. Адам санағын және мал санағын есептеп жүрген кеңесші Рыбинге де айта алмаған. Рыбин де бұл көшіп кеткендерді ескермеген. Болыстағы өзгерісті білмеген. Оның себебі — бұл уақытта болыста түсіндіріп айтатын тілмаш та, хат жазушы да болмаған. Бұл жағдайды округтік приказға хабарлауды өзіме міндет санаймын.

Болыс управителі — *И. Құнанбаев.*
№ 50. 13-шілде. 1866 жыл.

Сібір қырғыздарының (қазақтарының) Омбы облыстық басқармасы жанынан ашылған мектепке жіберілетін бірінші учаскенің алты болысының қауымдасып-келісіп, іріктеп алған баласы — Баймұса Тәңірбергеновтың шешек ауруына қарсы алдын ала егу жұмысынан өткендігі туралы Сергиополь округтік дәрігері Мауковицкийдің № 48 куәлігін округтік приказға тапсыруды өзіме құрмет санаймын.

Болыс управителі — *И. Құнанбаев.*

В. СЕРГИОПОЛЬСКИЙ ВНЕШНИЙ ОКРУЖНОЙ ПРИКАЗ

*Управления Кучук-тобуклин
акт волост.*

РАПОРТ

Старшина роты БУКунчи Атабай Альчибаев предъявил, что вдова Джалиыс Кузенева с сыном Кужбаном ушла в отношение с неверноподданные киргизы, Абван-Кирей, так как муж ее Кучен

¹ Бұл құжаттарды архив қорынан тауып қазақшалаған Мұздыбай Бейсенбаев.

Сапаков при живности проживал более в упомянутых волостях, скота у ней по исчислению состоит одна лишь лошадь и две коровы. О чем окружному приказу на зависящее распоряжение донести честь имею.

Управляющий волостью *И. Кунанбаев*

№ 81, 31 октября 1866 года.

ШЫРҒАЛАҢСЫЗ

ТІРЛІК

ЖОҚ

ЖАЛА КҮЙДІРМЕСЕ ДЕ КҮЙЕЛЕЙДІ

Бай баласы болу, ысқырығы жер жарған ұлықтың ұлы болу рахат емес пе, ештеңеден кемдік, тарлық көрмейсің, не керектің бәрі дайын, ештеңеден қамсыз, уайымсыз, қайғысыз шолпып жүріп, шалқып жүріп тірлік кешесің деп те ойлайтыны талайдың бекер емес. Ал қолыңыздағы кітапта сөз болып отырған тұлға Абайды алсақ — арғы аталарынан бермен қарай жуан тұқым, өз әкесі Құнанбай әлемді даңқы шарламаса да, Арқа атырабында жалпақ жұртқа аты шыққан әйгілі аға сұлтан, малды жүздеп емес, мыңдап айдаған бай, Абайдың өзі де әке мейірімі мен шапағатына бөленіп өскен, қаршадайынан қасында жүріп, қилы-қилы өрелі мәжіліс-мәслихаттарға қатысып жүріп ширыққан, тумысынан зерек те еңселі, орысша-қазақша оқуы мен білім-білігі де айналасынан оқ бойы озық... Заманында өзі де әке жолы мен даңқы мирас болып, жасы жиырмадан аса бере әлденеше мәрте болыс болып сайланған, көп жылдар елді ауызына қаратқан би болған, ел ішіндегі бірнеше съездерде төбе би болып сайлану құрметіне жеткен серке тұлға. Бірге туған Тәңірберген, Оспан сынды аға-інілеріне, балалары Мағауия, Тұрағұлға дейін сан жылдар болыстық тұғырда жүрген. Әлденеше әйелі, мыңғырған малы болған. Қарап тұрсаң алдыарты, айналасы түгелдей айдарынан жел ескен, шынжыр балақ, шұбар төс — бұлар мәз тірлік кешпегенде, кім кешсін дейтіндей-ақ...

Сырт көзбен, тұспал-нобаймен қарағанда тап солай екеніне еш күмән жоқ. Қағанағы қарық — сағанағы сарық, азуын айға білеген, ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс тірлік кешкен қазақ жұртының ығайы мен сығайы Абайдай-ақ бола берсін деп кейбіреу қызықса, кейбіреудің қызғаныш сезімі қылт етуі де ықтимал.

Бірақ та өмірдің өктем шешімі, тағдырдың тәлкегі деген ешкімді де есіркемейтініне сенуіңізге болады. Қылаусыз, кілпік-кіршіксіз, қытымыр-қыспақсыз тірлік тіпті де ешкімде болмай ма екен, сірә, деп те екіұдай ойға берілесің Абай ғұмырына тереңірек үңіліп, бойлаған сайын.

Иә, өмір, тағдыр Абайды да есіркемеген. Абайдың артына қалдырған жазба мұрасын — өлеңдері мен қара сөздерін оқып отырып та, қайран Абай да талай құқайды бастан кешкен-ау, өмірінің бәрі бірдей алуа-шекер балдай бола бермеген-ау тірліктің шым-шытырық кикілжіндері мен шырғалаңдары асыл Абайды да алаламаған-ау деп топшылауға болатыны рас. Әйтсе де, есіл Абай нақпанақ өмірде бастан кешкен қиындық пен құқай, қиғаштық пен қысастық мұншалықты лас былық-шылық лаңмен ұласып, қанын қарайтқанын, жанын құлазытқанын қиялмен әсте елестете алмас едік. Өмір шіркіннің қашанда жықпылы көп бұлыңы мен бұлтағына құрық бойламайтын кез аз емес. Абай өмірбаяны мен тағдырына қатысты мемлекеттік архив кешендерінде абайтанушы зерттеушілердің әртарапты ізденістері арқасында соңғы кезеңдерде әйгіленген жекелеген құжаттардың өзі-ақ заңғар Абайымыздың тағдыр тәлкегіне тап болған бүгінгі ұрпақ көзімен қарасақ, өте-өте өрескел бірнеше шытырман оқиғалар жайында қилы-қилы сыр шертеді.

Құжаттарға тәп бір мінез — олар кісі талғамайды, ұлықсың, кішіксің, ерсің — әйелсің, ақсақалсың — баласың деп бет-жүзіне қарамайды, ешкімді есіркеп аямайды, қағазға не жазылса соны бадырайтып, баттитып айтып салады да қарап тұрады.

Сондай-ақ қайсыбір құжаттарды оқыған кезінде Абай озбыр де жебір, қытымыр да қатыгез жандардың бірі болған екен бе, талайға тізесі батқан ба деп тітіркеніп те қаласың.

Республикамыздың Орталық архивінде әрқилы қорларда ұшырасатын Абайға қатысты құжаттар дерегіне ден қойсақ, Абай атына айтылатын арыз-шағымдардың бір парасы ең алдымен ел ішіндегі жапсарлас жатқан рулар мен ауылдар атқамінерлері арасындағы бәсеке, дау-шарға, болыс сайлауына қатысты екені бірден көзге шалынады.

Сондай құжаттың бірі 1877 жылы күзде Семей облыстық мекемесіне Жанкөбек — сыбан, алжан елінің елубасыларынан түскен. Өмірбек Қарымсақ ұлы бастаған тоғыз кісі елубасылар мен құрметті кісілер таңбаларын басып, облыстық ұлықтарға арыз жөнелткен. Арабша жазылған қысқаша құжат мазмұнына қарағанда, сол кезде мұнда болыс сайлауы өткен. Сонда Абай сайлау басына оязбен ере бірге келген. Арыз иелері «Абай біздің сайлаған адамдарымызды сайламай, Қамбар Бигозы баласы һәм Ибраһим Құнанбай баласы һәм Оралбай Байтоқа баласы ынтымақта болып орталарына пәре жүргізіп, елді бұзып, уә қорқытып, Токтыкөшік Ерғазы баласын болыстың орнына сайлатты» деп көрсетіп, болыстыққа, болыс кандидатына, билік қызметке сайланған үш кісінің әрқайсысына отыз жылқы бір түйе және тайтұяқ алғанын атап, әскери губернаторға шағынғанын көреміз.

Сол жылдарда Семейден Омбыға генерал-губернатор атына жіберілген суыт телеграммаға назар аударсақ, ол құжат мынадай дүбір-дігір сала, дабыл қағады:

«Біз мұрындықтардан 160 жылқы даулап жүр едік, мұны бұрынғы пристав Тихонов мырза біледі, төтенше сиезбен шешуге тиісті болған Ибраһим Құнанбаевтың инициативасымен 500 сом пәре беріп көрдік, қанағат болмады, осыдан төрт күн бұрын Ибраһим болыс Дүтбай, стражник Измайлов бастатқан 40 кісі ауылымызды шауып, мылтық атып, бес жүз жылқымызды айдап әкетті. Әйелдер оязға шағынып еді, оларды сабады, Ибраһим тағы да бес түйемізді тартып әкетті. Дүйсен Мынжасаров, Шормақ Төлемісов кінәсыздан кінәсіз қамалды. Мұрындықтар малымызды талап айдап әкетуде. Бәріне куә бар. Жазықсыздан жазықсыз озбырлыққа душар болғандарға арашашы болып, таланған малымызды қайтарып, қамалғандарды босата көріңіздер. Тергеу үшін өз ұлықтарыңды жіберуге болмас па. әйтпесе Ибраһим өздеріңізге мәлім өте мықты адам, дегенін істей алады, өлтіре де алады. Жауабын бүгін күтеміз.

Мұқырлық қырғыздар *Жылысбай Үркімбаев,*
Әбленбай Шилібаев».

(Қазақстан Республикасы ОМА. 64-қор, 1-тізбе. 90-бума)

Архивте осы алуандас жан айкайын білдіргендей өзге де хатшағымдар, ресми құжаттар да аз ұшыраспайды. Айталық, Семейден 1885 жылы 29-октябрьде Дала генерал-губернаторының атына жолданған мына бір құжатты оқып қарағанда, Абайға кәпе-көрнеу кісі өлтіруге қатысы бар дейтін де кінә тағылғанына куә боламыз.

«Былтырғы жылғы 3-июльдегі № 3860 қатынас қағазға байланысты Дала генерал-губернаторы мырзаның Кеңсесіне Жоғары мәртебелі тақсырға баяндау үшін Семей уезінің Мұқыр болысының бұрынғы болыснайы Құнанбаевтың қырғыз Бөдеев пен оның жолдастарын бейне Көшеков дейтінді өлтіруге айдап салғаны және аталған болыснайдың басқа да заңсыз қылықтары жөніндегі іс тұрғысында Семей оязы тергеу жүргізгенін, соның нәтижесінде мыналар анықталғанын хабарлаймын: сөз болып отырған жағдай жөнінде өтініш білдірушілердің екеуі Бақтыбаев пен Құдайбердіұлы дейтін қазақтар мұндай арыз бергеннен бас тартты, ал арыз беруші үшінші қазақ Арқабаев жауап алғанда өз түйінін растағанымен, онысы айыпкерлерінің жауабымен теріске шығарылды, Семей уездік дәрігерінің жасаған сот-полицейлік актісі және оны бекіткен облыстық дәрігер қаулысына қарағанда, қайтыс болған Көшеков 80 жасқа келген кісі денесінде ешқандай зақым мен күш

қолдану ізі жоқ, кәріліктен және чахоткадан өлген деп ұйғарым шығарылды, сондықтан осы жағдайға байланысты жүргізілген тергеу жұмысын осымен тәмамдауды мақұл деп санаймын.

Генерал-лейтенант *Цеклинский*.
(*Қазақстан Республикасы ОМА. 64-қор, 1-тізбе, 1430 іс, 54-б.*)

Ендігі бір пара құжаттар 1876—1884 жылдар арасында Абай тап болған сот-тергеу шырғалаңы жайында баян етеді. Орталық мемлекеттік архив қорында бұл істің, дау-дамайдың сипаты мен мәнісі, неден басталып, немен тынғаны жайында егжей-тегжейлі мағлұмат беретін құжаттар баршылық. «Даудың басы Дайрабайдың қара сиыры» демекші Үзікбай Бөрібаев (істе Бурабаев деп жазылған кезі көп) дейтін молда атынан бірінен бірі жоғары ұлық кеңселеріне арасына айлар салып, бірнеше жыл бойы үсті-үстіне жазылған арыз-шағымдардың салдарынан туған лаңның ұшар басы азын-аулақ жер дауынан екені назар аударады. Оқиға болған кезде Абай жасы отызға жаңа толған жігіт ағасы шағы, Күшік Тобықты елінде болыс болған. Нақ осы кезде осы өңірде Мұса Аюбаев дейтін қазақ старшындық қызмет атқарады. Үзікбай молданың баяндауынша, осы старшын Мұса болыс Абайдың демеуімен Үзікбайлар жайлап-қыстап жүрген Таймақкөл дейтін жерді иемденіп кеткен. Осылай басақөктеген озбырлыққа старшын Мұсамен ауыз жаласқан, болыс Абай кінәлі деп, арыз иесі оның үстінен елді сорып-жеп, пәре алды, өктемдік жасап, ойына келгенін істейді дегендей сан түрлі айыптар тағып, осы жылдар аралығында Семей оязының атына 4 мәрте (1876 жылғы 21-қыркүйекте, 23-қарашада, 1877 жылғы 11-наурызда, 1879 жылғы 28-тамызда), әскери губернатор атына екі мәрте (1877 жылғы 10-қазанда, 1878 жылғы 14-желтоқсанда), Батыс Сібір генерал-губернаторының атына екі мәрте (1877 жылғы 9-қаңтарда және 15-желтоқсанда) және ақырында 1879 жылғы 22-ақпанда Семей уездік сотының атына — барлығы тоғыз рет үстемелете арыз-шағым боратумен болған. Абайдың басын шатып, қатты шырғаланға душар етіп, көп сергелденге салған үлкен лаң осы болған. Үзікбай молда арыздары бойынша қалың жұртты дүрліктіре, жауап алған тергеу, сот істері табандатқан тоғыз жылға созылған. Сонда арызқой молданың жаппайтын пәлесі жоқ. Архив құжаттарында әбден ары тарт; бері тарт бықсық қауесет жалалардың әбден сарқылған тобықтай түйінін оқығанның өзінде жағаласқан адамын қайткенде қаралау үшін қойыртпақталған бірлі-жарым мағлұматтардың өзі де құлақ сарсытқандай. Күшік Тобықты елінің болысы Ибраһим Құнанбаев қасындағы би старшындар мөрі ~~десі~~ ~~тыңдап~~ ~~бөрі~~ билеп-төстейді, айнала жұрттан бірде ~~түйе~~, бірде ~~бала~~, жүзегін ат, жорғаға

дейін пәре алады. Бөрібаевтың білуінше, оның алған пәресін түгелдей пұлға шаққанда 3511 сом 74 тиын болар еді... (Қалайша тиынына дейін шағып, есептеген десеңізші! Япыр-ай, қазақпысың десе, бәрімізге тиеді). Істі тергеу барысында Үзікбай молда куәға тартқан 37 адамға қоса, ел ішінен тағы да 700 кісіден жауап алынған. Үзікбай үстемелете түйдектеткен әр арызы бойынша қаншама әуре-сарсаң, ерсілі-қарсылы дүрлігіс, жауап алу, тергеу әбігерінен әбден мезі болған Абай сол жылдарда өз өтініші бойынша болыстық қызметтен бас тартып, ел ішіндегі дау-шардан бойын аулақ ұстай бастайды.

Архив кешендерінде сақталған құжаттар Батыс Сібір генерал-губернаторының кеңсесінен тартып, Семей әскери губернаторы, Семей оязы мен уездік сот кеңселерін қамтып, тоғыз жылдай сергелдеңге салған бұл оқиғаның ақыры Ибраһим Құнанбаев пайдасына шешіліп, ол нақақ пәле-жаладан бүтіндей ақталғанын, керісінше арызды қардай боратқан Үзікбай молда келтірген фактілердің бәрі ойдан қисындырылған бекер жала болып шыққанын баян етеді. Қиянат көріп, шындық үшін шырқырап жүргендей арызқой Үзікбай молда, жалған жаласы дәлелденбей, өтірігі шығып, тығырыққа тірелген соң, ақыры, 1884 жылғы 21-тамызда тергеушіге берген жауабында «иә менің жазғандарым бекер екен, лақап сөзге сеніп қалыппын» деп мойындауға мәжбүр болған, сонымен уездік сот істі сол жылы 21 тамызда қысқартуға жатқызған.

Ресми құжаттарда сонымен қатар Үзікбай молданың Абайдың үстінен жазып жүрген арыздарының шын сыры — Абайды қайткенде болыстықтан ығыстырып, оның орнына өз адамдарын қоюды көздеген кейбір шонжар ауылдастарының азғыруымен, айдап салуымен қасақана қисындырылған көр-жер, бықсық жала екені де бедерлене көрінеді.

Ол ол ма, тоғыз жылға созылған сот-тергеу лаңына себепші болған арызқой Үзікбай молданы жалған жала жапқаны үшін Империя заңдарына сәйкес қылмыстық жауапқа тарту жөнінде шешім қабылданғаны жөнінде нақты құжат бар. Құжаттың тағы бір тұсында Үзікбай молда Абайды әлденеше жыл әуре-сарсаң, шырғалаңға душар етіп, босқа күйдіргені үшін, оның аяғына жығылып, кешірім сұрағаны атап көрсетілетін айғақ ұшырасады.

Үзікбай Бөрібаев молданың лаңын егжей-тегжейлі баяндайтын, Орталық мемлекеттік архив қорынан табылған көлемді екі құжат толық күйінде, орыс тіліндегі қалпында осы кітапқа енгізіліп отыр.

Абай өмірі мен тағдыры, бастан кешкен шырғалаңдары жайында толығырақ білгісі келгендер сол құжаттармен нақты танысуына болады.

Көріп отырмыз, архив кешенінде сақталған жекелеген құжат-

тар «соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім, мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма» деп күйіне жыр жазуға мәжбүр болған Абай көрген әурешілік пен азап, қайғы мөч нала аз болмағанын аян етеді. Архив деректері заманында Абай төңірегінде орын алған ду-дүбір, дүрлігіс жайында хабар берумен бірге, сол арыз-шағым, талас-тартыс, арпалыстың көпшілігі Абай пайдасына шешіліп отырғанын да, қанша күйзеліс сергелдең, жанжалдар болғанымен, Абай көбінесе ақталып, жеңіп, үстем шығып отырғанын да айғақтайды.

Бірақ та, мешкей деген жақсы ат емес екені бекер ме? Далбаса жел сөздің өзі де пенде басына қаншалықты көлеңке түсіріп, кейде қыруар машақат, қайғы, нала әкелетінін де ұмытуға болмайды. Сондай айтыс-тартыс, арпалыс барысында қаншама жүйке жұқарып, денсаулық мұқала беретіні де, арыз лаңына шалдыққан адам өзге талай-талай сый-игілікті істер мен еселі сыбағадан, талай-талай сый-сияпат пен марапаттан қағылатынын да елемеу әділдік болмас еді.

Жала күйдірмесе де күйелейтіні бекер ме? Есіл Абай жала мен наланы да белшесінен кешкенін айғақтайды, архив құжаттары. Өмір мен тағдыр еш пендесін алаламай еншілейтініне күмәніңіз болмасын, оқырман.

Үзікбай молда арызының айтары:

Ибраһим Құнанбаев, өзі Күшік тобықты болысына қарайтын кісі, неге біздің Қоңыр көкше тобықты болысына билік жүргізді, осы болыстағы екі мың кісіден болыстыққа лайық адам табылмағаны ма, сонда?..

Екіншіден, Қоңыр көкше тобықты еліне басшылық ете отырып, Ибраһим Құнанбаев көп жағдайларда осы елдегі билер мен старшындардың қолындағы мөріне дейін өзі алып, әлгі билер мен старшындарға ақылдаспай үкім-шешім шығарады да, мөрді өзі баса береді. Демек, ол менің арыз-шағымдарым жөнінде де өйгпесіне кім кепіл? Құнанбаевтың осындай жолсыздық істеріне сның туысы, № 9 ауылдың старшыны Мұса Аюбаев қосақтаса жымдасып жүреді, ал бұл старшының іс-әрекетіне арыз иесі мен ғана емес, осы болыстың қалың қауымы наразы, мұны елубасылардың қолы қойылған, шағымға қоса жолданған куәлік қағаз да растайды. Болыс Құнанбаев пен старшын Аюбаевтың әрекеттері жөнінде, атап айтқанда, мына төмендегі кісілер растай алады: Бүкіш Бөрібаев, Сәрсен Қалдыбаев, Қожа Төбеев, Тезекбай Жамантаев, Өтеген Қарынбаев, Қабыл Шағырбаев, Сәмти Түнеев, Тұмарбай Биболов, Келдібек Жаманғұлов, Тоқан Табылдинов, Қасым Байсалов, Байқотан Шәкиев, Жөбөбай Бекбердинов, Үркімбай Әзбергенов, Қарыұпай Қаймақов, Дүйсен Мыңжасаров, Қашқын Алдабергенев, Мыңғы Бөдеев, Жақсылық Құдайқұлов, Сапа Бекжанов,

Қазымбай Боқаев, Қаратай Сапақов, Жаңатай Жамантаев, Тоқа Бектасов, Әшірбай Тұрғанбаев, Бейсенбай Боранов және Атанбек Өрісов, сондай-ақ Құнанбаев пен Аюбаев екеуі бірлесіп сый-сыяпат алған мынадай қазақтар да куәлік айта алады, олар: Нұрғабай Күдесбаев — үш жасар, құны 50 сом тұратын жорға ат сыйлаған, Көжекбай Жамантаев — 45 сом тұратын бір түйе және 40 сом тұратын ат сыйлаған, Бейсен Төлебаев — 15 сом тұратын бір бие берген, Қабыл Шағырбаев 20 сомдық бие берген, Лаубай Тойғұлов біреуінің бәсі 50 сом, екіншісінің бәсі 45 сом тұратын екі ат берген, Қиясбай Ибеңов 25 сом тұратын айғыр сыйлаған, Боран Биболов 60 сом тұратын бесті ат берген, осы аты аталғандарға қоса басқа адамдар да арызда келтірілген жайларды ант үстінде растап бере алады... Құнанбаев пен Аюбаевтың ел үстінен алған мүлкі, Бөрібаевтың білуінше, 3511 сом 74 тиын тұрады, оның үстіне мына Құнанбаев әр сиез сайын жұрттан 140 қойдан жинап алады, сонда алты сиезде жинап алғаны 840 қой болмақшы.

Үзікбай молда осы тақілетті арызына қоса Қоңыр — көкше тобықты болысында тұратын 30 кісінің таңбасы мен мөрі басылып, қолдары қойылған өз атына берілген сенім хатты тіркеген. Семей әскери губернаторы Үзікбайдың 1878 жылғы қаңтардағы шағымы бойынша тергеу жүргізуді Семей оязына тапсырады.

Үзікбай бір арызында Таймақкөл жайылымына талас, жанжал кезінде Аюбаевтың інісі Сасықбаев мұның қолын зақымдап кеткенін айтып та шағынады.

Абайдың Семей оязына берген жауабының түйіні мынаны айтады:

Үзікбай Бөрібаев арызының төркіні Таймақкөл маңын жайлауға ерік бермейсің дейтін реніштен тамыр тартады. Таймақкөл маңы бұрын бос жатқан, ешкімнің иелігіне берілмеген жер болатын. Соңғы кезде мал қыстайтын қыстаулар жетіспеген соң, ол өңірден әркімге төрт қыстау бөлініп берілген, соның ішінде старшын Мұса Аюбаевқа да қыстаулық жер бөлінген.

Үзікбайдың Таймақкөл өңірі мені менің ағайындарымның жері еді дегені мүлде бекер, жалған әңгіме, ол жер ешқашан оның меншігінде болған емес.

Екіншіден, Үзікбайдың әйелін ауылдасы Рысжан көкала қойдай етіп сабап кетті дегенін естіген де, білген де емеспін. Үзікбай маған ондай арыз шағым айтып келген емес.

Үшіншіден Үзікбай Бөрібаев пен Тәукебай Сасықбаевтың төбелесі жайына келсек, бұл жайында маған шағым айтып келген Бөрібаев Үзікбай емес, Сасықбаев болатын. Оның айтуынша, Бөрібаев мұның қыстауына қойын қаптата жайып келгенінде, «оу, мұның қалай, қойынды әрмен айда» деп кумақ болғанында, ол мұнымен жанжал шығарып, өзінің ұлы Жүсіп екеуі жабылып мұның

сабаған, ол жандәрменменен атына жармаса мініп қашады, аттандап болысқа шағынбақ болып, шапқылап бара жатқанда, Үзікбай баласы екеуі оны қуып жетіп ұстап алып, астындағы атын өлтірген.

Осы жанжалға байланысты Үзікбай мен баласын шақыртып, істі билер сотымен шешуге ұйғарым жасалды, бірауыздан келісіліп, билер белгіленді. Бірақ, былай шыға бере Бөрібаев Сасықбаевтан қашып құтылып, Семейге аттанады. Мұса Аюбаевпен де, Сасықбаевпен де еш туыстық жақындығым жоқ, оны бүкіл болыс жұрты біледі. Бөрібаевқа да, өзге қазақтарға да ешқандай қиянат жасаған кезім жоқ, заң жүзіндегі билікті пайдаланып, ел үстінен мал-мүлік жиған емеспін, би мен старшынды билеп-төстеп, үкім-шешім шығарған да жерім жоқ, ондай жерім болса, би мен старшын айтып берер, съезд өткізген кезде қатысушы адамдар мен жұрттың ішіп-жемі үшін мал сойылатын, онда да тәулігіне бір қойдан артық емес.

Бөрібаев наразылығының түп төркіні мен мақсаты мынада: Старшындыққа кандидаттар ішінде Үзікбайдың жиен інісі Мәкішев дейтін бар. Үзікбай старшындыққа соны өткізбекке жанталасып жүр.

Бөрібаевтың әуелгі арызын қарай келіп, ояз оның арызын билер сотында қарауға ұйғарым жасалғанын естіген соң, бұған риза болмай, Семейге шапқан. Онда өз шағымын облыстық басқармаға, яки губернаторға білдіру орнына, бірден генерал-губернатор атына шағым жөнелткен.

Осы жайттар төңірегінде жауап алғанда Бөрібаев оязға мынаны айтқан:

Озбыр біреулер сабап кеткенін болысқа шағынып ем, ол майлы ішекше созбаққа сала берді. Содан Семейге келіп, губернаторға арыз-шағым айтпақ едім, содан мен секілді қазақтарға орысша арыз сүйкетіп беретін бір орысқа кезіктім. Ол губернаторға жаз мейлің, генерал-губернаторға жаз мейлің — ақысы бәрі бірдей, ақыр жазған соң, айды аспанға шығарып, мықтысына генерал-губернаторға бірақ жазып, астан-кестенің шығармайсың ба деді. Сосын болсын ендеше бәсі бірдей болса, ең мықтысына жаз дедім. Енді қарасам, әлгі орысым мен айтпаған талай нәрсені қосып жазып жіберіпті, өзің тіл білмейтін мақаупес болған соң, көрген күнің құрысын.

Пәре алды дегенді де айтқаным жоқ, жаза гөр деп те өтінген емес едім. Қасымызда әртүрлі адамдар не болса, соны сегіз саққа жүгіртіп, көйітіп отырғанда тізбелеп, тіркей берген бе, қайдам? Менің сұрағаным, жалғыз-ақ сыяз шақырған шақта жиналғандарды азықтандыруға деп жұртпен ақылдаспай қой союға шешім қабылдайтыны секілді менің арызым жөнінде де ойына келген ұйға-

рым жасап жүрмесін дегендік еді, ал старшын Аюбаевқа кінә қойған себебім, мені жәбірлеп сабаған кісі соның қолшоқпары, інісі болатын.

Қуәлардың жауабы хақында

Бөрібаевтың көрсетуі бойынша жауап алынған 37 кісінің ешқайсысы арызда айтылған жайларды растамады, әділетсіздік екенін айтқан. Олардың болысқа да, старшынға да заңсыздық істеді деп кояр талабы, кінәсі жоқ екенін мәлімдеген. Нақты айтқанда олардың берген жауаптары мына тұрғыда:

Өтеген Қорымбаев пен Табылдиннің айтқаны: Бөрібаевтың арызына қоса көрсетіп отырған сенім хат па, куәлік пе — оны біз көріп отырғанымыз осы, оған таңбамызды басқан емеспіз.

Бейсеновтың айтқаны: Бөрібаевтың шағымына бәлендей кедергі болмаған соң, сенім хатқа қол қойған да болармын, әйтсе де Құнанбаев пен Аюбаев жайында жорықсыз дейтіндей ештеңе айта алмаймын да, білмеймін де.

Жүзжасар Қорымбаевтың айтқаны: Сенімхатқа Бөрібаевтың өтінуі бойынша қол қойған едім, ал болыс пен старшынның заңсыздық істегені жайында айтар ештеңем жоқ.

Мамытовтың айтқаны: Ағайындарым мен Аюбаевтың туысқаны арасында жерге байланысты дау-шар болған соң, сенім хатқа қол қойып ем, бірақ Құнанбаев пен Аюбаевтың әлдебір өрескел істері жөнінде айтарым жоқ.

Қыстаубаевтың айтқаны: Аюбаевты старшындықтан ауыстыру жөнінде сенім хатқа қол қойғам, ал өз басым оған разы кісімін. Аюбаевтың да, Құнанбаевтың да заңға қайшы істеген ештеңесін білмеймін.

Бұларға қоса, әр түрлі старшын адамдарынан тағы да 600 кісіден сұрақ-жауап алынды, олар Бөрібаевтың жазғандарын растайтындай ештеңе айта алмады, қайта бәрі де старшын Аюбаевқа да, болыс Құнанбаевқа да разы екенін білдірді, олардың өрескел ештеңесін білмейтінін, озбырлық көрмегенін айтты.

Абайдың қосымша айтқан тілегі: өзімнің үстімнен, сондай-ақ старшын Аюбаевтың үстінен берілген шағым мүлде әділетсіз деп білемін, төбелес пен жанжалдың қай-қайсысында да Бөрібаев кіпәлі болғандықтан, мұны билер сотында қарап шешу жөнінде ұйғарым жасаған болатынмын, бірақ, Бөрібаев оған келмей қойды да, Семейге менің үстімнен шағынбаққа кетті. Осыған байланысты оязға айтар өтінішім, егер менің кінәм болса мені жазаласын, егер кінәм болмаса — жапқан жаласы үшін, ел ішін бүлдіргені үшін арты иесі Бөрібаевты жазаға тартсын.

Ояздың ойы: Қоңыр көкше тобықты болысында көптен бері болыс тұрақтап көрген емес, Соңғы он-он бес жылда мұнда үш жыл мерзімге шыдап берген болыс есімізде жоқ. Айталық, 1872—1874

жылдар аралығында өткен үш жылдықта әуелі Уандық Алатаев болыс болып сайланып еді, сотқа тартылды. Екінші сайланған Итбай Қуанышев ол да сотқа тартылды. Үшінші сайланған Дұтбай Уандықов — ол да сотқа тартылды, онан кейінгі болыс Жүсіп Қошанқұлов орнынан алынып, ақыр соңында үш жылдық мерзімді — бесінші болыс Жүзжасар Қарынбаев аяқтады. Аталған болыс біткеннің бәрі де қазақтардың дау-жанжал шатағымен сот пен тергеуге тартылып, бәрі де ақырында ақталып шықты, бұлай болатын себебі ықпалды, әлді дегендер өздері болыс болғысы келеді немесе сайланған болыспен жауласып, алысады. Қазіргі кезде қарасаң, мұнда ықпалды, әлді деген кісілерден сот пен тергеу астында болмағаны жоқ. Бұрынғы ояз Измайлов осындай әуре-сарсаңнан аулақ болу үшін болыстыққа өз іштерінен емес, өзге болыстың адамын сайлап көрсендер қайтеді деп Ибраһим Құнанбаевты ағайды, өзінің көзқарасынша және білетіндердің бәрінің айтуынша, ол өте-мөте іскер, ақылды да адал кісі, Измайлов ешбір қателеспеген, Қоңыр көкше тобықты болысының жұрты Измайловтың дәлелді сөзіне шынында да ұйып, Құнанбаевты болыс етіп бірауыздан сайлаған, ол бұрынғы Күшік тобықты болысынан ауыстырылған, Құнанбаев болыс болған екі жарым жыл ішінде мұнда жағдай едәуір жақсарып сала берді, бұрын күн сайын дерлік барымтадан көз ашпай, кісі өлтіру жиі болып тұратын болыста соңғы кезде бірде бір қылмыстық тергеу болған жоқ, ал Бөрібаевтан арыз түскеннен соң, ол басқа болыстың адамына жұртты басқару киын екенін айтып, өзін болыстықтан босату жөнінде өтініш білдірді, тек ақылға жеңдіріп қызметін атқарып жүрген еді. Бөрібаев генерал-губернатор атына арыз беріпті дегенді естіген соң, ол өзін босату жөніндегі әңгімені қайта қозғады, бірақ бұлай істеу Бөрібаев шағымының нәтижесінен үрейленгендей болып шықпас па деп түсіндірген соң, өтінішін қайтып алды.

Ал, шынтуайтқа келгенде, Бөрібаев арызының түп мәнісі мынада деп ойлаймын — Қоңыр көкше тобықты болысында өздеріне жақын біреуді болыс қойғысы келген партия пайда болған, солар Ибраһим Құнанбаевтың өзі де келесі сайлауда болыс болғысы келмей жүргенін білместен, Бөрібаевты үгіттеп Құнанбаевтың үстінен шағым жазуға көндірген, сонда ол сотқа тартылып, алдағы үш жылдықта болыс сайлауына түсе алмайтын болады дейтін есеп жасаған. Менің өз ойымша — Ибраһим Құнанбаев бүткіл уездегі ғана емес, бүткіл облыс бойынша ең тандаулы болыс деуге лайық адам. Осындай адамға жала жапқан, босқа даттаған Бөрібаевтың өзін жауапқа тарту керек! Үзікбай Бөрібаев істің осылай аунап бара жатқанын көріп, сасып, 1877 жылғы қыркүйекте және бір арызды амалдап бағады. Болыс Ибраһим Құнанбаев пен

старшын Аюбаев қызметінен ауысар кезде тағы да 30 жылқыны, 3000 сом ақшаны, бір түйені, 300 бас қойды жеп кетті деп бықсытады.

Абайдың берген жауабы: Қазіргі Арқат, бұрынғы Қоңыр көкше тобықты болысы болып, 1875—1878 жылдар арасында істегенмін. Көпшілік дауыспен емес бірауыздан сайланғанмын. Кейін Семей әскери губернаторы бекіткен. Үш жыл мерзім біткен соң, болыстықтан өзім сұранып, бас тарттым. Қалың жұрттың шешімі бойынша, жақсы қызметім үшін алғыс алып кеттім. Бөрібаевтың арызында айтылғандай, Таймақкөл қыстауын тартып алды дегенін қауесет мүлде жалған. Таймақкөл бұрын ешкімге тән емес, жалпақ ел көшіп-қонып ортақ жайлап, қыстап жүрген қоныс болатын. 1876 жылы Мұса Аюбаевтан осы өңірден жайылымдық жер кесіп беру жөнінде өтініш түсті. Мұны сайланбалы адамдардың қатысуымен сиезде шешу ұйғарылды. Сиез сондай шешім қабылдап, ол тиісті кітапқа тіркеліп жазылған. Ал өз басым бұл істе ешбір араласым болған емес. Болыс болған кезімде елден ақшалай, яки заттай пәре алып көргенім жоқ. Болыстықтан түскенімде елден алғыс алғаным осының бір айғағы деп санаймын.

Болыстықтан ауысар кезде елден мал алды деген де жалған лақап, тіпті алам десем де ешкім бермес еді, жаңа болған болыс та бұған жол бермесі кәміл. Жолшыбай түнемеге тоқтаған солдаттарды азықтандыру үшін 300 қой жиналған, сол қойлар үшін, жатқан киіз үй мен жаққан отын үшін алынған ақы ақшасы болыстықтан ауысқанда жаңа болыс Шымырбай Бибаевқа квитанциямен қатталып, қолма-қол берілген болатын.

Тегінде мен Үзікбайдың ауылында, қыстауында болып көрген кезім жоқ, онымен ешқашан ісім болмаған кісімін, сондықтан онымен ұрсысқан да кезім жоқ, онымен бәтуаласып, кешірім сұрауымның да еш қисыны жоқ. Үзікбайдың сөздерінің бәрі бекер, жалған еш қисынға келмейтін кеп.

Таймақкөлдегі жерді қайтарып берем деп уәде етіп еді дегені де қисынсыз, өйткені мен бұл кезде болыстықтан босап кеткем, уәде беруім еш мүмкін емес, өйткені қолымнан да келмес еді.

Қайта, Үзікбайдың өзі ояз алдында болып, онан жауап алынған соң, менің ауылыма әдейі келіп, бірнеше бөгде адамдардың көзінше, мәселен, алжан болысының биі Қаратай Жалбын, Шыңғыс болысының қазағы Қожекен мен Байғұлақ Бәзіловтер отырғанда алдыма жығылып, нақақ кінәлағаны үшін кешірім сұрады. Сонда мен оған:

— Үзікбай, егер осы айтып тұрғаның шын ниетің, шын сөзің болса, саған осы арыздарды жаздырып, азғырушы, осындай харам жолға айдап салушы кім, соны айт, соны көрсет, сонда мен сені кешіремін, сенің менен алты аласы, бес бересің жоқ екені белгілі,

менімен ешқашан аралас-құраласың, алыс-берісің болған емес... Сені айдап салушы бар, сен әлдебіреулердің тіліне еріп, қолшоқпар, ұртоқпақ болып жүрсің ғой... оны білемін,— дедім.

Содан Үзікбай Бөрібаев 1883 жылы 27-сәуірде бұл істі тергеу жүрген Новоселовтың атына өтініш жазып, жаздым, жаңылдым, Құнанбаевтың үстінен менің жазғандарымның бәрі жалған қауесет екен, жел сөзге ерген екенмін, осы уақытқа дейін жазғандарымның бәрінен де бас тартамын, осы айтқанымды ант-су ішіп дәлелдеуге дайынмын деп мәлімдеді.

Тергеу барысында анықталғаны:

Құнанбаев болыс болған кезінде қазақтардың арасында осы күнге дейін серкемінез саяқтық саналып келген жылқы ұрлау, барымта дегенге қатаң тыйым саламын деп ел ішіндегі жуан тұқымдар мен ықпалды адамдар қырына іліккен. Солардың бірі Қаратай Сапақов деген өзінің жақтастарын айналасына топтастырып, Ибраһим болыстың басқан ізінен кір іздеп: жоқты-барды тіміскілей тергіштеп, қайдағы жоқты қисындыра даттап, ол жөнінде ұлықтар алдында, ел ішінде теріс пікір тудыру үшін өзара бәтуаласып, Семейге облыстық басқармаға шағым тапсыру үшін араларынан Үзікбай молданы лайықтап шығарып, осы міндетті атқару барысында жұмсайсың деп оның қалтасына қаражат та жинап берген. Үзікбайдың арыз-шағымында аттары аталып, қуәлікке тартылған адамдардың бәрі әлгі Қаратай Сапақовтың ағайындары мен сыбайластары, Абайға іштей дұрдараз, қас тобырдың өкілдері екені мәлім болды.

Үзікбай Бөрібаевтың Таймақкөл менің және менің ағайындарымыздың қыстауы еді дегені бекер, оның өз жайылымы мен қыстауы Орда тауында, Қараадыр дейтін жерде. Бұрын осы өңірдегі жалпақ ел ортақ пайдаланып келген Таймақкөл сайы кейін Дүтбай Аюбаевқа және басқаларға бекітіліп берілген соң, Үзікбай дау шығарып жүрген көрінеді.

Осылай тәу бастан жайылымдық жер төңірегінде бұрқ еткен дау-жанжал, сот-тергеу шырғалаңы ондаған, жүздеген адамды ауқымына тартып, қаншама сүргін, лаңмен ұласып, Абайды сегіз-тоғыз жылға созылған сергелдеңге душар етеді.

Семиполат облысы мекемесіне

**Жанкөбек-сыбан, алжан елінің елубасыларынан дабернай,
Құрманбек Рай оғлынан һәм Айтқұл Телғозы оғлынан,
Шаңқай Есімбек оғлынан ғарзынама**

Біздің елімізге ел билеп тұрғушы, сайлауға оязной начальник келгенде Ибраһим Құнанбай оғлы еріп келді. Ибраһим сол уақытта елдің елубасыларын жиып алып өз алдына Тоқтыкөшік Ерғозы баласына, һәм Оралбай Байтоқа баласына, һәм Қамбар Биғозы баласына «шар сал!», деп бұйрық етті. Өзі елубасылардың қайсысына (кейбіріне) бір ат уә, қайсыларына он теңгеден пәре бергізіп, Тоқтыкөшік Ерғозы баласынан, һәм Оралбай Байтоқа баласынан, һәм Қамбар Биғозы баласынан отыз жылқы, бір түйе, және бір тай-тұяқ алып, сол үшеуіне Тоқтыкөшік Ерғозы баласын ел билеушінің орнына, һәм Оралбай Байтоқ ұлын болыстың кандидат орнына, о һәм Қамбар Биғозы баласын бидің орнына сайлап берді, көркем сайлау қылып.

Біздің сайлаған жақсы адамдарымызды сайламай, өзіне жәрдем кісілерді сайлаттырды, жұртты бұзып. Қызметке жарамайтын кісілерді сайлағанды ешқашан көргеніміз жоқ едік. Бұ жылы уақ елінен дауғалы (дау-дамайлы) алты жүз үй кірген еді. Сол елдің елубасылары һәм Қамбар Биғозы баласы һәм Ибраһим Құнанбай баласы һәм Оралбай Байтоқа баласы бәрі бір ынтымақта болып, орталарынан пәре жүргізіп елді бұзып уә қорқытып, Тоқтыкөшік Ерғозы баласын болыстың орнына сайлатты.

Оралбай Байтоқ баласы шардың басында тұрып, өзін-өзі кандидат орнына сайлағанда көп шарды салдырды. Сол шақта жоғарыда айтылған кісілерді шақырсаңыз екен деп оязнай начальникке ауызша арыз қылдық һәм қағаз үстінде жазып арыз бердік.

Һәмма, (бірақ) ол елубасылардан бұл арызды алмады. Сол себепті арызды даберной болып (не доверенный болса керек? Ж. А.) облысқа 1877-жылында 25-сентябрь күнінде даберніс қылып береміз. Жанкөбек — сыбан, алжан елінің елубасыларынан уә құрметті кісілерінен. Оның үшін Семей облысын билеп тұрғушы военной-губернатор хұзретіне арыз беріп сұрарға, баршамыз рұхсатымыз бойынша сұрар үшін. Не іс қылып сұраса, закон бойынша разы боламыз. Есімбек Шаңқай оғлына, Айтқұл Телғозы оғлына, елубасы Құрманбек Рай оғлына үшбу даберніс қылып бергенімізді.

Елубасыларымыз тамға саламыз, раслығына
мен, Өмірбек Қарымсақ оғлы.
мен, Жаңғазак Дайырбек оғлы.
мен, Айменбет Байтұяқ оғлы.
мен, Төлжан Жарасбай оғлы.

мен, Исбай Төле Баласы.
мен, Майшығар Нұрақ оғлы.
мен, Сыбан Мәмен оғлы.
мен, Данияр Сары оғлы.
мен, Атажан, Қожамқұл оғлы.

Қазақстан ОМА

15-қор. 2047-іс. 25-26-беттер.

КОПИЯ

с журнала общего присутствия Семипалатинского Правления,
состоявшегося 8 октября 1884 года*

Слушали доклад: Семипалатинский уездный Судья при донесении от 31 августа сего года за № 276 представил в Областное Правление на прекращение следственного дела по жалобам киргиза Семипалатинского уезда Узукпая Буробаева на противузаконные действия Конур-Кокче-Тобуктинской волости Ибрагима Кунанбаева и аульного старшины Мусы Аюбаева. **Обстоятельства этого дела следующие:** киргиз Семипалатинского уезда Конур-Кокче-Тобуктинской волости Узукпай Буробаев в поданной Г Генерал-Губернатору в январе 1878 года просьбе объяснил, что претерпевал от управителя Конур-Кокче-Тобуктинской волости Ибрагима Кунанбаева и аульного старшины Мусы Аюбаева разные обиды и разорения, он в прошениях от 21 Сентября и 23 Ноября 1876 года, поданных Семипалатинскому Уездному Начальнику, объяснив о своих обидах, но не объясняя о поступках Кунанбаева и Аюбаева, просил распоряжения о разборе сего дела и законном его удовлетворении. Обе эти просьбы, как подлежавшие разбору народного суда, уездным Начальником отосланы к управителю означенной волости на распоряжение. Если претензия его будет разобрана биями Конур-Кокче-Тобуктинской волости, то он не может ожидать правосудия, мысль эта его вытекает из того, во-первых, что Волостной управитель Ибрагим Кунанбаев ведения Кучук-Тобуктинской волости, которою управляет брат его Искак Кунанбаев, но почему он, Ибрагим Кунанбаев управляет Конур-

* На полях на 1-й стр.: «Исполнить, но с тем, чтобы копия с этого постановления была представлена на усмотрение Г. Степного Генерал-Губернатора, так как назначение следствия по выводам на бывшего управителя Ибрагима Кунанбаева и самое рассмотрение этого дела произведено по журналу бывшего Совета Главного управления Западной Сибири, утвержденному Г. Генерал-Губернатором 15-го Октября 1884 года».

За Губернатора В. Чернавин

Кокче-Тобуктинской волостью, ему, просителю, неизвестно, а полагают, что и в сей, последней, его волости можно бы было из 2000 человек избрать достойнаго на должность управителя. Во-вторых, Ибрагим Кунанбаев, управляя Копур-Кокче-Тобуктинской волостью, нередко отбирает от старшин и биев присвоенныя им должностныя печати, составляет приговоры и решения и прикладывает к оным печати без ведома старшин и биев. Следовательно, и по его жалобам может быть сделано то же самое. Во всем этом способствует ему, Кунанбаеву, родственник его, старшина № 9 аула Муса Аюбаев, которым не только он, проситель, но и все общество Копур-Кокче-Тобуктинской волости крайне недоволено, что подтверждается удостоверением пятидесятников, писанным на тагарском диалекте и представляемым просителем. О действиях управителя Кунанбаева и аульного старшины Аюбаева могут подтвердить киргизы одной с просителем волости, а именно: Букуш Бурубаев, Сарсен Кальдыбаев, Қожа Тюбеев, Тезекпай Джамантаев, Самтый Тонеев, Туморбай Бийболов, Кельдыбек Джаматулов, Утеген Карымбаев, Кабыл Чагырбаев, Бокан Табулдинов, Қасым Байсанов, Байготан Чакиев, Джобобай Бекпердинов, Уркумбай Азбергенев, Карымтай Коймаков, Дюйсен Мынджасаров, Кашкын Айдабергенев, Мынга Будеев, Джаксылык Кудайкулов, Сапа Бекежанов, Қазымбай Бокаев, Қаратай Сапаков, Джанатай Джамантаев, Тока Бектасов, Аширбай Тургонбаев, Бейсенбай Буранов и Атанбек Урусов; равно могут свидетельствовать лица, от которых Кунанбаев вместе с Аюбаевым получал подарки, а именно киргизы: Нургубай Кудоспаев, подаривший одного иноходца 3-х лет, стоящего 50 руб., Кужукпай Джамантаев, подаривший одного верблюда, стоящего 45 руб. и лошадь в 40 руб., Бейсен Телебаев — одну кобылу в 15 руб., Кабыл Чагарбаев — одну кобылу в 20 руб., Лаубай Тойлуинов — 2-х лошадей, из коих одна стоит 50 руб., а другая — 45 руб., Киоспай Ибенев — одного жеребца в 25 руб., Буран Бейболов — лошадь в 60 руб. и многие другие, которые, как и поименованные в сем прошении, при допросах могут подтвердить все изложенное под присягой. Всего же Кунанбаевым и Аюбаевым получено от разных лиц имущества, насколько ему, Буробаеву, известно, на сумму 3511 р. 74 к. Кроме сего, тот же Кунанбаев при каждом съезде собирает с общества по 140 баранов: всего же в шесть съездов собрано 840 баранов. Но все объясненные поступки Кунанбаева и Аюбаева Семипалатинскому Начальству неизвестны, потому что до сведения его не доводились. Посему, желая начатому по жалобам своим делу положить конец, Буробаев вынужденным нашелся довести о вышеизложенном до сведения Высокопревосходительства и просить распоряжения о производстве о поступках Волостного управителя Копур-Кокче-Тобуктинской во-

лости Ибрагима Кунанбаева и старшины той же волости № 9 аула Мусы Аюбаева формального следствия, приобщив к делу сему вышесказанныя две жалобы его и в дальнейшем поступить, как укажут обстоятельства следственного процесса. В представленном Буробаевым удостоверении изложено следующее: 1876 года 2-го Декабря, мы, киргизы Конур-Кокче-Тобуктинской волости, старшинства № 9 аула, даем доверенность мулле Узюкпаю Буробаеву в претерпеваемых обидах и стеснениях Мусой Аюбаевым. Это удостоверение некоторыми своеручно подписано, а другими вместо подписи приложены тамги и печати, всего 30-ю киргизами. Просьба эта была препровождена к Г Военному Губернатору Семипалатинской области для доставления, по содержанию ея, подробных сведений. Получив сию жалобу, Семипалатинский Военный Губернатор поручил Семипалатинскому Уездному Начальнику произвести по ней дознание, которое и представлено в Главное Управление. Совет Главного Управления, рассмотрев дознание, нашел, что киргиз Буробаев обращался к Семипалатинскому Уездному Начальнику с жалобами на медленность Волостного управителя Кунанбаева в рассмотрении его жалобы по разным делам и на пристрастные действия как управителя, так и аульного старшины Аюбаева. На запрос Уездного Начальника Волостной управитель Кунанбаев против сей жалобы объяснил: 1) что Буробаев жалуется на запрещение ему кочевать на уроч. Таймак-Куль, как поступившем во владение старшины Аюбаеву, но уроч. Таймак-Куль, хотя было прежде общую кочевкою и пустопорожним местом, а ныне по недостатку зимовых стойбищ волостными выборными отведено старшине Аюбаеву в числе 4-х кибиток под зимовку, вследствие чего он, управитель, запрещал Буробаеву кочевать и выправлять корм на этой местности, что же касается выводов Буробаева, будто бы местность та принадлежит ему с родственниками, то это совершенная ложь, так как он имеет свою зимовку в горах орды на уроч. Карадыр, и на Таймак-Куль никто зимовки не имел, местность была общею кочевкой киргиз и он, Буробаев, на то место не имеет никаких данных к присвоению ее в свою собственность; 2) вывод, что будто бы Буробаев заявлял о нанесении женам его одноаульцом киргизом Рысщаном побоев, несправедлив, так как такого заявления никогда не было от Буробаева; 3) что касается драки Буробаева с Таукебаем Сасыкпаевым, то заявление о том было сделано не Буробаевым, а Сасыкпаевым, который заявлял, что Буробаев пригнал свое стадо баранов на его зимовку и когда Сасыкпаев, во избежание потравы, стал отгонять его с своей земли, то Буробаев поймал его и с помощью сына своего Джусупа избил; видя такое насилие, освободившись из рук Буробаева с сыном, Сасыкпаев бежал на лошади по направлению

в аул его управителя; при следовании на дороге, Буробаев с сыном нагнали вновь Сасыкпаева и убили лошадь под ним; по выслушании сего заявления управитель Кунанбаев потребовал Буробаева с сыном к себе и приказал разобрать дело судом биев, на что они единогласно выбрали бия, но Буробаев дорогою бежал от Сасыкпаева в Семипалатинск. Относительно родства, то он, Кунанбаев как с Аюбаевым, так и с киргизом Сасыкпаевым ни в каком родстве не состоит, о чем могут подтвердить все киргизы волости. Как Буробаеву, так и другим киргизам он, управитель, никаких притеснений не делал, законом предоставленную властью не злоупотреблял, никаких поборов не брал, никаких приговоров без ведома должностных лиц не составлял, о чем могут подтвердить сами должностные лица, при сборе же общества на съезд приводились самими общественниками в пищу для себя и народа необходимое число баранов, не более одного на сутки. Из всего видно несправедливость выводов на него Буробаева. Все несогласия, возникающая между старшиною Аюбаевым и киргизом Буробаевым, заключаются в том, что кандидатом по старшине Аюбаев состоит племянник Буробаева Макишев, которого Буробаев всеми силами добивается сделать старшиною. Когда первоначально Уездным Начальником по поданной ему жалобе истребовано было объяснение от Волостного управителя и затем объявлено Буробаеву, чтобы он по своим претензиям разобрался судом биев, то Буробаев, оставаясь недовольным таким распоряжением, прибыл в Семипалатинск и вместо того, чтобы жаловаться, если считал себя обиженным, Областному Правлению или Губернатору, он отправил жалобу Г. Генерал-Губернатору. При дознании Буробаев объяснил Уездному Начальнику, что будучи избит киргизами в драке, он обратился с просьбою к Волостному управителю Кунанбаеву, но видя медленность его, прибыл в Семипалатинск с желанием подать просьбу Губернатору, но обратившись к какому-то русскому, составляющему просьбы киргизам, для написания ему просьбы, последний посоветовал ему за лучшее подать просьбу Г. Генерал-Губернатору, так как плата за написание этих просьб одинаковая, что он, Буробаев и сделал, но в прочитанном ему при дознании содержании той просьбы он, Буробаев, видит, что сочинитель просьбы написал много таких обстоятельств, а равно и о взятках ему не говорил и писать его не просил, а только просил о том, что Управитель во время съездов киргиз собирает для прокормления их баранов без приговора общества, о некоторых же еще обстоятельствах поместил по наущению сочинителя, для ограждения себя от могущаго быть составленного относительно его, просителя, какого-либо приговора, обвинение же на старшину

Аюбаева поместил он, проситель, желая замарать его, так как побои нанесены ему, Буробаеву, братом Аюбаева.

Из опрошенных 37 киргиз никто не подтвердил ссылки на них Буробаева, показав, что все объясняемое в жалобе Буробаева несправедливо и они против Управителя и Старшины ничего противозаконного показать не могут. Из числа их при этом показали: а) киргизы Утеган Корымбаев и Тобулдин, что представленное Буробаевым удостоверение или доверенность, им предъявленную, они в первый раз видят и тамги к ней не прикладывали; б) Бейсенев, — что хотя эту доверенность и подписал, но собственно потому, что на подачу жалобы Буробаевым препятствий не встречается, но на Кунанбаева и Аюбаева ничего дурного не знает и показать не может; в) Джюзджасар Корымбаев — что подписал доверенность единственно по просьбе Буробаева и ничего противозаконного на Управителя и Старшину сказать не имеет; г) Мамытов — что доверенность подписал потому, что шел спор между его родовичами и родственниками Аюбаева о земле, но ни о каких злоупотреблениях Кунанбаева и Аюбаева сказать не может; д) Кистоубаев — что доверенность подписал о смене Старшины Аюбаева, хотя он сам им доволен и никаких противозаконных поступков за Аюбаевым и Кунанбаевым не знает. Независимо от сего были опрошены еще до 600 киргиз разных старшинств, но они ничего не показали в подтверждение просьбы Буробаева, а напротив показали, что они все как Старшиной Аюбаевым, так и Управителем Кунанбаевым довольны, ничего дурного за ними не замечали и притеснений от них не бывает. Волостной управитель Кунанбаев, в дополнение своего показания, объясняя, что поданная на него и на Старшину Аюбаева жалоба совершенно несправедлива и произошла от того, что по случаю драки и виновности Буробаева Управитель сделал распоряжение о разбирательстве дела судом Биев, но Буробаев не явился, а уехал в Семипалатинск с целью подать на него жалобу, просил на основании сего Уездного Начальника, если по жалобе на него он окажется виновным, то подвергнуть его, Управителя, взысканию, если же жалоба на него не подтвердится, то подвергнуть взысканию просителя Буробаева за клевету и разстройство народа. Семипалатинский Уездный Начальник, с представлением дознания, донес Губернатору, что в Кунур-Кокче-Тобуктинской волости почти ни один Управитель не мог благополучно выслужить ни одно 3-летие. Так, например, в прошедшее 3-летие, с 1872 по 1874 год был выбран 1-м Увандык Алатаев и предан суду, 2-й — Итпай Кувандышев — предан суду, 3-й — Дутпай Увандыков — предан суду, Джусуп Кошанкулов смещен с должности и наконец окончил 3-летие 5-й Джусджасар Карымбаев. Все они по интригам киргиз этой волости были отда-

ваемы под суд и следствие, но впоследствии оправданы, происходило это потому, что каждому влиятельному лицу или самому хотелось быть управителем, или же был во вражде с выбранным Управителем; в настоящее время почти нет ни одного состоятельного или влиятельного лица в волости, не бывшим под судом и следствием. Бывший Уездный Начальник Измайлов, во избежание этих неурядиц, предложил обществу избрать в управители человека посторонней волости и указал им Ибраима (так!— *ред.*) Кунанбаева, который как ему, так и всем, знавшим его, был известен за человека крайне распорядительного, умного и честного, в чем Измайлов нисколько не ошибся; общество Конур-Кокче-Тобуктинской волости действительно согласилось с доводами Измайлова и единогласно выбрали Кунанбаева Управителем, который раньше был перечислен из Кучук-Тобуктинской волости и Конур-Кокче-Тобуктинскую; почти за все время управления Кунанбаевым волостью (в течение 2,5 лет) волость отличалась большим порядком; прежде в ней происходили чуть не ежедневные баранты и часто убийства, в последнее же время — ни одного уголовного следствия, что единственно относится к влиянию Кунанбаева, и когда жалоба на него поступила от Буробаева, то Кунанбаев просил уволить его в отставку, объясняя, что ему крайне трудно справиться с волостью, где он чужой человек, но, по убеждению, продолжал службу.

Когда до него дошел слух, что Буробаевым подана жалоба Г Генерал-Губернатору, то он вновь подал просьбу об увольнении его, но после объяснения ему, что это походило бы на то, что он испугался последствий от просьбы Буробаева, то он взял обратно отставку. Настоящая же причина подачи просьбы Буробаевым объясняется следующим, что в волости образовалась партия, которая желала видеть управителя своего приближенного и не зная, что Кунанбаев и сам не желает служить, в виду предстоящих выборов подучили Буробаева подать просьбу на Кунанбаева, надеясь, что Кунанбаев попадет под суд и тем будет лишен возможности баллотироваться на будущее 3-летие; но не видя поддержки в обществе и боясь запутаться, сами отказались от дальнейшего преследования дела, и сам Буробаев не знал, что ему делать; с своей же стороны Уездный Начальник Кареев вполне разделяет взгляд Измайлова на Управителя Кунанбаева, что это лучший из управителей не только уезда, но и области и который, если согласился служить в Конур-Кокче-Тобуктинской волости, то единственно из одного честолюбия. Буробаева же за подачу ложной жалобы и клевету на должностное лицо следовало бы подвергнуть взысканию.

Представляя произведенное дознание, Семипалатинский Военный Губернатор в донесении за № 5214 присовокупил, что ложный

донос Буробаева сделан, очевидно, вследствие обыкновенной киргизской интриги, вероятно по наущению недовольной Кунанбаевым партии, на том простом расчете, что если будет дана доносу вера, то над действиями Кунанбаева будет назначено следствие, и он не будет допущен к выборам на новое 3-летие. Затем киргиз Буробаев вновь обратился к Г Генерал-Губернатору с просьбой от 15 Декабря 1877 года, в которой объяснил, что после производства Семипалатинским Уездным Начальником удостоверения (так! — *ред.*) по его жалобам бывшие Волостной Управитель Кунанбаев и Старшина (ныне бий) Аюбаев обратились к нему с просьбою примириться с ними, прекратить начатое дело, обещаясь ему возратить самовольно отобранное уроч. Таймак-Куль и вознаградить за причененные убытки 300 руб. сер. В верности исполнения этого обещания Кунанбаев принял, по киргизскому обычаю, пред алкораном присягу в присутствии бывших при этом киргизов: Сарсена Кельдыбаева, Кожа Тубеева, Байзембе Кожевова, Богута Бюрюбаева, Касыма Байсанова, Турара Байсенева, Коспане Джубаева и Джаксылыка Байсалова, но этого обещания не только не выполнили, а напротив того — еще больше стали стеснять его и угрожать лишением жизни. Хотя об этом он заявлял Семипалатинскому Уездному начальнику и жаловался Военному Губернатору Семипалатинской области прошением от 10 Октября минувшаго года, ходатайствуя вместе с тем о возвращении урочища Таймак-Куля, но никакого удовлетворения не получил, вследствие чего в продолжение двух зим несет значительные убытки от недостатка корма для скота. При этом Буробаев присовокупил, что бывший Управитель Кунанбаев в сентябре месяце минувшаго года, при смене его с должности, вместе с Старшиной Аюбаевым допустили новые злоупотребления, взяв с общества киргиз в свою пользу 30 лошадей, 300 руб. деньгами, одного верблюда и 300 баранов, последних под предлогом прокормления партии проходящих солдат, но солдатам выдали только часть этих баранов и то за плату, а остальных удержали в свою пользу, не удовлетворив за них общество. В справедливости всего вышеобъясненнаго Буробаев делает ссылку на многих свидетелей, которых просит допросить под присягой. А потому, усматривая, что по жалобам киргиза Буробаева на противузаконныя действия по службе Волостного управителя Кунанбаева и аульнаго Старшины Аюбаева было произведено дознание Семипалатинским Уездным Начальником, причем сделанные против означенных должностных лиц выводы не подтвердились спросом указанных обвинителем свидетелей и сам обвинитель будто бы отказался от своих обвинений, объяснив, что таковые включил в поданную Начальнику жалобу по совету составителя просьбы, но какого именно — этого дознанием не обнаружено.

Между тем из прошения, поданного Буробаевым Г. Генерал-Губернатору после уже произведенного дознания видно, что Кунанбаев и Аюбаев просили Буробаева примириться, обещая вознаградить его обиды возвращением захваченного ими урочища Таймак-Куль и уплатить за убытки 300 руб., каковое обещание Кунанбаев скрепил даже присягою, при посторонних свидетелях. К подобной мере не было бы, конечно, необходимости прибегать Кунанбаеву и Аюбаеву, если бы Буробаев действительно отказался от своих обвинений, как обнаружено по дознанию. Но Буробаев, вновь ходатайствуя о производстве следствия о поступках означенных лиц, описанных им в прошении от 9 Января минувшего года, не только не говорит того, что изложенные в той просьбе обвинения помещены по инициативе сочинителя просьбы, а напротив того, выводит еще новые злоупотребления Кунанбаева при смене их с должностей. Хотя и к настоящей просьбе Буробаева нельзя относиться с безусловным доверием, но тем не менее просьбы его не лишены некотораго значения в виду тех подробностей, с которыми описываются действия обвиняемых и весьма многих свидетелей, выставленных в подкрепление обвинения.

Таким образом, на основании произведенного Уездным Начальником дознания, не представляется возможности сделать заключение о ложности выводов Буробаева, ни о степени виновности обвиняемых им лиц, и для раскрытия истины необходимо произвести по этому делу формальное следствие, тем более, что и виновность самого Буробаева, если его донос не подтвердится, влечет к ответственности по суду.

Совет Главного Управления журналом своим 17 Марта 1878 года за № 17 определил произведенное Семипалатинским Уездным Начальником дознание по выводам киргиза Буробаева на действия Управителя Кунанбаева и Старшины Аюбаева, вместе с поданными Буробаевым Г. Генерал-Губернатору прошениями, препроводить к Семипалатинскому Военному Губернатору и просить его сделать распоряжение о производстве по настоящему делу, в подробности и по всем входящим в него предметам, формального следствия с тем, чтобы дело это по окончании следствия было передано в Семипалатинское Правление на рассмотрение и постановление в установленном порядке надлежащаго определения. Каковое дознание при предложении и. д. Губернатора от 11 Мая 1878 года за № 725 препровождено к Семипалатинскому Уездному Судье для производства формального следствия. На предложенные Следователем вопросы бывший Волостной Управитель Ибраим Кунанбаев против обвинений его киргизом Буробаевым показал, что в должность Волостного Управителя Аркатской (бывшей Кокче-Конур-Тобуктинской) волости он вступил по выбору об-

щества. Прежде числился в Кучук-Тобуктинской (ныне Чингизской) волости; по справке общества Аркатской волости, подтвержденной приемным приговором, он перечислился в Аркатскую волость и в том же году единогласно, а не большинством голосов, был избран на должность волостного управителя, в каковой должности он пробыл с 1875 по 1878 год. Утвержден в должности Военным Губернатором Семипалатинской области. По окончании 3-летия, он отказался от должности волостного управителя и получил приговор общества, в котором выражена ему благодарность общества. Виновным себя в отобрании от киргиза Узукпая Буробаева урочища Таймак-Куль не признает. Урочище это до вступления его в должность волостного управителя не принадлежало никому и служило общим достоянием для летних кочевков. В 1876 году киргиз Муса Аюбаев, не состоящий с ним ни в каком родстве, обратился к нему с просьбой отвести ему место для зимовки, почему он по обязанности Управителя передал просьбу Аюбаева на решение съезду волостных выборных, которые и отвели ему урочище Таймак-Куль, о чем составили приговор, внесенный в книгу; сам же Кунанбаев в этом не принимал никакого участия; во время исправления должности волостного Управителя он ни с кого взятка не брал ни деньгами, ни скотом,— лучшим доказательством чего может служить представленный им приговор общественников Аркатской волости; если бы он составлял подложные приговоры или решения, то какой-либо приговор, по всей вероятности, был бы при деле как вещественное доказательство совершения им преступления, или доносчик, по крайней мере, указал бы в своем доносе хотя бы на один из составленных им приговоров; если этого в деле нет, обвинение рухнет само собою; никаких баранов на волостные съезды он не собирал, общественники сами кололи баранов для пищи во время съездов, он не следил, но все-таки может сказать, что и десятой доли не приходилось баранов против того количества, какое показано в прошениях Буробаева. При смене с должности он ничего от общества не брал, да если бы и хотел это сделать, то ему, конечно, никто бы не дал как лицу уже постороннему, да подобнаго сбора не допустил бы волостной Управитель, вступивший вместо его в должность. Для проходящих партий молодых солдат им действительно было собрано с общества около 300 баранов и полученные за этих баранов юрты и дрова-деньги им при смене с должности были переданы волостному Управителю Чимырбаю Бийбулову под квитанцию, которую при этом представил Управителю; в стойбище Узукпая Буробаева он никогда не приезжал, и о примирении с ним никогда не просил, потому что с Буробаевым никаких дел не имел и ссориться не мог. Обещать ему возратить урочище Таймак-Куль он не мог, сменившись уже с

должности волостного Управителя, потому что не от него это зависело. Напротив, Узукбай Буробаев, после производства Начальником уезда дознания, приезжал к нему и в присутствии многих посторонних лиц, как напр. киргиза Альджанской волости Бия Каратая Джалбиша, киргиза Кожекена из Чингизской волости Байпулака Базилева, просил прощения, сознаваясь в напрасном обвинении его; на что он сказал Буробаеву, что если Буробаев искренно просит прощения, то пусть укажет лиц, подговоривших его сделать ложный донос, ибо он знал, что Буробаев — только орудие более влиятельных киргиз; сам же Буробаев никакой злобы против его иметь не может, так как он с ним никаких дел не имел.

Затем киргиз Узукбай Буробаев в прошении от 27 Апреля 1873 года на имя Следователя Новоселова (у которого в производстве это дело) заявил, что все выставленные в прошении его обвинения против Управителя Кунанбаева есть вымышленные и он отказывается от всего написанного в этих прошении, каковой отказ может подтвердить под присягою: и потому просил Следователя отобрать от него формальный допрос в подтверждение этого прошения и войти с представлением о прекращении этого дела, причем присовокупил, что он никогда лично ничего не имел против Кунанбаева, но Кунанбаев в бытность свою волостным Управителем, строгим своим обращением по преследованию баранты и конокрадства, что еще до сего времени считается между киргизами удачью, а не преступлением, вооружил против себя некоторых влиятельных лиц в волости, а особенно киргиза Каратая Сапакова, который, сгруппировав всех недовольных Кунанбаевым, предложил подать на Кунанбаева просьбу, дабы, очернив его в глазах начальства, хотя на время избавиться от его управления волостью; на общем совете недовольных были придуманы преступления, собраны деньги на ходатайство и он, Буробаев, был выбран ходатаем и послан в Семипалатинск и что выставленные им свидетели все более или менее близкие родственники Сапакова и враги Кунанбаева. Затем при допросе 29 того же Апреля, без присяги, Буробаев первоначально подтвердил прошения свое от 27 Апреля, а потом на предупреждение его о той ответственности его за ложный и несправедливый донос, за который он по закону должен подлежать (так! — *ред.*), отказался от таковой просьбы, показав, что все выводы, какие им заявлены в прошении, поданных Г Семипалатинскому уездному Начальнику от 21 Сентября 1876 года, от 11 Марта 1877 г., от 23 Ноября 1876 г. и от 28 Августа 1879; Военному Губернатору от 10 Октября 1877 и от 14 Декабря 1878 года; Генерал-Губернатору Западной Сибири от 9 Января и 15 Декабря 1877 года и Семипалатинскому уездному Судье от 22 Февраля 1879 года, вычитанных ему при допросе, есть совершенно правильны;

просьба же от 27 Апреля подана по просьбе самого Ибрагима Кунанбаева, и он согласился на подачу таковой, единственно веря словам Кунанбаева, что ничего не будет худого, если он заявит своевременно о прекращении дела, а более еще потому, что самая местность, «Таймак-Куль», которая была отдана бывшему аульному Старшине Мусе Аюбаеву, ему этим последним возвращена, назад тому 3 года будет, что могут подтвердить общество Кызыл-Мулинской волости, а также и Управитель Казангап Кнашев; возвращением ему означенной местности доказываются несправедливые действия бывших Управителя Кунанбаева и Старшины Аюбаева относительно притеснения его в оной. Затем он, как получивший в свое владение таковую местность, более претензии к Кунанбаеву и Аюбаеву не имеет и убытков чрез стеснения его никаких не имеет, предоставляя лишь законному обсуждению о незаконных действиях, высказанных им ранее в объясненных выше прошениях; какия в оных объяснены, он других не имеет.

Вследствие чего Следователь Новоселов от 26 Октября за № 663 предложил Кызыл-Мулинскому Волостному Управителю выслать к нему для допросов всех вышеставленных свидетелей и причастных к этому делу лиц, но требование это осталось не выполненным своевременно, вследствие позднего получения Управителем предложения за № 663, а потом дело это согласно указа Областного Правления от 28-го Февраля 1884 года за № 2093, вследствие отвода Ибрагимом Кунанбаевым Следователя Новоселова от производства этого следствия, передано для производства Семипалатинскому уездному Судье Г Маковецкому.

Вновь спрошенный в качестве заявителя Узукпай Буробаев показал, что лет восемь или девять тому назад во время управления волостью Ибрагима Кунанбаева была отобрана у него сенокосная местность и отдана брату Старшины Аюбаева, причем во время ссоры ему изувечили руку. Считая в этих действиях виновными Ибрагима Кунанбаева и Старшину Аюбаева и будучи недоволен вместе с другими тем, что Управителем в их волости киргиз (Кунанбаев) другой волости, он подал прошения разным должностным лицам. В жалобах своих, кроме своего личного дела, он заявлял также о разных злоупотреблениях волостного управителя и старшины. Пред началом следствия по этому делу он подал Следователю Новоселову прошение, в котором завлял, что все его жалобы проистекают из личного неудовольствия к Кунанбаеву и Аюбаеву. При спросах у Следователя он не подтвердил этой просьбы потому, что испугался, будучи призван к ответу к русскому чиновнику. В настоящее же время заявляет, что местность, из-за которой произошел спор, возвращена ему лет пять тому назад. Как с Кунанбаевым, так и с Аюбаевым он помирился и должен сознаться, что

заявления его о разных злоупотреблениях волостного управителя Кунанбаева и старшины Аюбаева, были подсказаны исключительно личным неудовольствием к ним; в действительности злоупотреблений никаких не существовало и доказать их в настоящее время не может; о злоупотреблениях этих он заявлял по слуху, сам он этих слухов тогда, будучи лично недоволен действиями означенных лиц, не проверял. В настоящее же время все слухи и рассказы о злоупотреблениях Кунанбаева и Аюбаева, о которых он слышал и поместил в своих прошениях, как факты оказались вымышленными, неверными. А потому уездный Судья, находя, что настоящее дело возникло из личного его, Буробаева, неудовольствия к Кунанбаеву и Аюбаеву, что заявление Буробаева на различные злоупотребления Кунанбаева делалось со слухов, лично им не проверенных, и что дальнейшее производство этого следствия не представило бы никакого серьезного интереса, согласно поставления своего, состоявшегося 27 Августа сего года, представил это дело в Областное Правление на прекращение.

Закон: 304 ст. XV т. 2 кн. издн. 1857 года. *Приказам:* По рассмотрении доложенного, Областное Правление находит, что настоящее дело началось вследствие жалоб киргиза Узукпая Буробаева на противузаконныя действия управителя бывшей Конур-Кокче-Тобуктинской волости Ибрагима Кунанбаева и старшины Аюбаева, возникших из личного неудовольствия Буробаева к Кунанбаеву за отобранную местность, которая, по показанию Буробаева, ему возвращена, все же прочия обвинения против Кунанбаева основаны лишь на слухах, которых Буробаев своевременно не проверил и кои впоследствии оказались вымышленными, о чем он, Буробаев, при допросах 21 Августа 1884 года и заявил следователю, а потому, признавая возводимыя обвинения против Кунанбаева и Аюбаева как возникшия единственно из личной вражды голословными и бездоказательными, *определяет:* следственное дело по этому предмету дальнейшим производством прекратить и бывшего Управителя Конур-Кокче-Тобуктинской (ныне Чингизской) волости Ибрагима Кунанбаева и Старшину Мусу Аюбаева к ответственности не привлекать, о чем и объявить им чрез Семипалатинского Уездного Начальника. Дело по сему предмету почислить оконченным и журнал по просмотре Г Областным Прокурором доложить на утверждение Г Начальнику области.

Подлинный подписали: За Председателя Советник *И. Левицкий*, Советник *В. Филипов*, и. д. Советника *Д. Покровский*, пропущен Прокурором 10 Октября 1884 года.

ДОКЛАД
КАНЦЕЛЯРИИ СТЕПНОГО КРАЯ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА

*Отделение 1-е
Стол 11-й
21 июня 1885 г.
г. Омск*

**О прекращении следствия над волостным Управителем
Кунанбаевым и аульным старшиной Аюбаевым и предании
суду киргиза Бурибаева за ложный донос**

Военный Губернатор Семипалатинской области представил на благоусмотрение Вашего Высокопревосходительства копию с журнального постановления Семипалатинского Областного Правления, состоявшегося 8 октября 1884 года, по жалобам киргиза Узукпая Бурибаева на противозаконные действия бывших Управителя Конур-Кокче-Тобуктинской волости Ибрагима Кунанбаева и аульного старшины Аюбаева, возникшим из-за сенокосной местности.

Из означенного журнала видно, что Семипалатинской Уездный судья, при донесении от 31 августа 1884 года за № 276, представил в Областное Правление доклад на прекращение следственного дела по приведенным жалобам.

Обстоятельства дела: киргиз Семипалатинского уезда Конур-Кокче-Тобуктинской волости Узукпай Бурибаев в поданной Генерал-Губернатору в январе 1878 г. просьбе объяснил, что, претерпевая от Управителя означенной волости Ибрагима Кунанбаева разные обиды и разорения, он подавал 21 сентября и 23 ноября 1876 г. Семипалатинскому Уездному Начальнику прошения с жалобой на Кунанбаева и Аюбаева и просил распоряжения его о разборе сего дела и законном удовлетворении. Обе эти просьбы, как подлежавшие разбору народного суда, Уездный Начальник отослал к Управителю волости Кунанбаеву на распоряжение. Бурибаев же не может ожидать правосудия, если дело это будет разобрано биями Конур-Кокче-Тобуктинской волости, во 1-х, потому, что Ибрагим Кунанбаев ведения Кучук-Тобуктинской волости, во 2-х, Ибрагим Кунанбаев, управляя Конур-Кокче-Тобуктинской волостью, нередко отбирает от старшин и биев должностные печати, составляет приговоры и решения и прикладывает к оным печати, без ведома старшин и биев. Во всем этом, говорит Бурибаев, способствует Кунанбаеву родственник его старшина № 9 аула Муса Аюбаев, которым крайне недоволен не только сам он, но и все общество Конур-Кокче-Тобуктинской волости, что проситель подтверждает удостоверением пятидесятников, писаном на татарском

языке. Далее, в доказательство справедливости своих слов Бурибаев приводит имена многих киргизов одной с ним волости, которые на допросе под присягой могут подтвердить о вышеозначенных действиях бывших Управителя Кунанбаева и аульного старшины Аюбаева, а равно приводит имена лиц, от которых Кунанбаев и Аюбаев получали подарки, каковых Бурибаев насчитывает на сумму 3511 р. 74 к. Затем Бурибаев указывает, что Кунанбаев при каждом съезде собирает с общества по 140 баранов; всего же в 6 съездов собрано им 840 баранов.

По изложении этих поступков Кунанбаева и Аюбаева, Бурибаев просил распоряжения г. Генерал-Губернатора Западной Сибири привести формальное следствие. Просьба эта была препровождена г. Военному Губернатору Семипалатинской области для доставления подробных сведений по ее содержанию. Военный Губернатор поручил произвести дознание Семипалатинскому Уездному Начальнику, которое было представлено Губернатором в Главное Управление Западной Сибири. Спрошенные при дознании 37 свидетелей, на которых ссылался Бурибаев, показали, что все объясняемое в жалобе Бурибаева несправедливо и они против Управителя и старшины ничего протвозаконного показать не могут. Кроме того, было спрошено еще 600—700 киргиз разных старшинств, но и они показали, что старшиной Аюбаевым и Управителем Кунанбаевым довольны и ничего дурного за ним не замечали. Семипалатинский Уездный Начальник с представлением дознания донес Губернатору, что в Конур-Кокче-Тобуктинской волости почти ни один Управитель не мог благополучно выслужить ни одно 3-летие, а почти все они были предаваемы суду по интригам состоятельных или влиятельных киргиз, желающих быть Управителями или находящихся во вражде с выбранным Управителем. Бывший Уездный Начальник Измайлов, во избежание этих неурядиц, предложил обществу Конур-Кокче-Тобуктинской волости избрать в Управители человека посторонней волости, а именно Ибрагима Кунанбаева, известного как ему, так и всем знавшим его, за человека крайне распорядительного, умного и честного. Общество единогласно выбрало Управителем Кунанбаева, вполне оправдавшего рекомендацию Уездного Начальника. Почти за все время управления Кунанбаевым (в течение 2,5 лет) волость отличалась большим порядком, тогда как прежде в ней происходили чуть не ежедневные баранты и частые убийства. Настоящая же причина жалобы Бурибаева, по мнению Уездного Начальника, объясняется тем, что в волости образовалась партия, которая, желая видеть Управителем своего приближенного, подучила Бурибаева подать просьбу на Кунанбаева, надеясь, что Кунанбаев попадет под суд и таким образом будет лишен возможности баллотироваться на будущее 3-летие; но,

не видя поддержки в обществе, отказались от дальнейшей интриги.

Затем, 15 декабря 1877 г. Бурибаев вновь обратился к г. Генерал-Губернатору Западной Сибири с просьбой, в которой объяснил, что, после производства Семипалатинским Уездным Начальником дознания по его жалобам, Кунанбаев и Аюбаев просили его примириться с ними, но потом больше стали стеснять его и угрожать лишением жизни. При этом Бурибаев присовокупил, что бывший Управитель Кунанбаев в сентябре 1876 г. при смене с должности вместе с Аюбаевым допустил новые злоупотребления, взяв с общества в свою пользу 30 лошадей, 300 руб. деньгами, одного верблюда и 300 баранов. В доказательство справедливости своего обвинения он ссылается на многих свидетелей, которых просит допросить под присягой. Совет Главного Управления, в виду вновь возводимых Бурибаевым обвинений на Кунанбаева и Аюбаева, журналом своим от 17 марта 1878 г. за № 17 определил произведенное Уездным Начальником по делу Бурибаева дознание, вместе с поданными Бурибаевым г. Генерал-Губернатору прошениями, препроводить Военному Губернатору области с просьбой сделать распоряжение о производстве по настоящему делу формального следствия.

И. д. Губернатора, при предложении от 11 мая 1878 г. за № 4725, препроводил дознание по делу Бурибаева к Семипалатинскому Уездному Судье для производства следствия. 27 апреля 1883 года Бурибаев в прошении на имя следователя Новоселова (у которого находилось в производстве это дело) заявил, что все обвинения его против Кунанбаева суть вымышленные, а потому просил следователя отобрать от него формальный допрос в подтверждение этого прошения и войти с представлением о прекращении этого дела, при чем присовокупил, что он лично никогда ничего не имел против Кунанбаева, но жаловался на него по просьбе лиц, недовольных им за строгое преследование баранты и конокрадства. При допросе же 29 того же апреля Бурибаев сначала подтвердил заявление свое от 27 апреля, а потом, при напоминании ему об ответственности, которой он должен подвергнуться за ложный донос, показал, что жалобы его совершенно правильны, заявление же от 27 апреля будто-бы подано им по просьбе самого Кунанбаева.

Дело это, согласно указа Областного Правления от 28 февраля 1884 г. за № 2093, вследствие отвода Кунанбаевым следователя Новоселова от производства следствия, передано для производства Семипалатинскому Уездному Судье г. Маковецкому. Спрошенный Уездным Судьей Бурибаев заявил, что он был недоволен Кунанбаевым потому, что тот лет 8 или 9 тому назад, будучи Управителем, отобрал у него сенокосную местность, которую возвратил лет 5 назад; о злоупотреблениях Кунанбаева он слышал от других и

лично в этом не уверен. Уездный Судья, находя, что дело возникло из личного неудовольствия Бурибаева и заявления Бурибаева на злоупотребления Кунанбаева и Аюбаева делались со слухов и находя, «что дальнейшее производство этого следствия не представило бы никакого серьезного интереса», представил при донесении от 32 августа 1884 г. за № 276 это дело в Областное Правление. Областное Правление, находя, что жалобы киргиза Бурибаева на Кунанбаева и Аюбаева возникли вследствие личного неудовольствия Бурибаева к Кунанбаеву за отобранную у него сенокосную местность, которая, по показанию его, была возвращена ему, а также принимая во внимание, что все обвинения, приводимые Бурибаевым против Кунанбаева, основаны на слухах, не проверенных Бурибаевым и оказавшихся ложными, определило: следствие по этому делу прекратить и Кунанбаева и Аюбаева к ответственности не привлекать, о чем и объявить им через Семипалатинского Уездного Начальника.

В поданном Вашему Высокопревосходительству ныне прошении Бурибаев ходатайствует о допросе свидетелей, кои по заявлению его, Бурибаева, могут подтвердить о производстве незаконных поборов Кунанбаевым и Аюбаевым.

Такое свое ходатайство Бурибаев основывает на том, что следователем Маковецким не допрошен ни один из свидетелей, указанных Бурибаевым и что показание его записано следователем неправильно, так как Бурибаев никогда будто бы не давал показания, что все возводимое им на Кунанбаева есть вымысел его досужей фантазии, а наоборот подтвердил следователю свои выводы на Кунанбаева, но что переводчик, будто бы, только неверно перевел, его, Бурибаева, показания.

Законы: т. XV ч. II Уст. о Прес. Прост. по прод. 1868 г.

Ст. 1169. Уголовными преступлениями в отношении к Сибирским киргизам считаются: измена, убийство, разбой, баранта, возбуждение своих соплеменников против правительства, явное неповиновение установленным властям, преступления по должности, подделка и умышленный перевод фальшивых государственных кредитных бумаг и монет, поджог, принятие ложной присяги по делам судебным на основании общих Российских законов, *несправедливые доносы и ложные показания при следствии*. За сии преступления, а также за преступления и проступки, учиненные киргизами не в местах кочевья их, а в городах и селениях, они приговариваются к наказаниям по общим законам Империи.

Заключение: Принимая во внимание: 1) что жалоба Бурибаева на Кунанбаева во взяточничестве, незаконных поборах, самовольном составлении решений и приговоров, отбирании от биев и старшин печатей для прикладывания их к этим приговорам не подтвер-

дилась, 2) что содействие Аюбаева таким противозаконным действиям волостного Управителя вовсе не доказано, 3) что, таким образом, Бурибаев предъявил несправедливое обвинение против Кунанбаева и Аюбаева не только в бесчестном, но и преступном деянии, 4) что таким обвинением Бурибаев имел цель навлечь на невинных уголовное преследование, 5) что для этой цели Бурибаевым были подаваемы несправедливые жалобы разным властям, от которых зависело уголовное преследование, 6) что вследствие вышеупомянутых изветов Кунанбаев и Аюбаев находились долгое время под следствием, которое привело к положительным указаниям невинности во взведенных на этих лиц несправедливых обвинениях, 7) что Бурибаев сам сознался, что им подавались ложные жалобы вследствие того, что в волости образовалась партия, которая, желая видеть Управителем своего приближенного, подучила Бурибаева подать на Кунанбаева просьбы, надеясь, что последний попадет под суд, 8) что по заявлению Бурибаева о неправильном будто бы, переводе его последнего показания, нельзя придавать никакой веры в виду предшествовавших, вполне подтвердившихся, его показаний и 9) что согласно кассационному решению по делу Сизаго, коим ложным доносом нужно считать заведомо ложное обвинение невинного лица в деянии не только противном правилам чести, но вместе с тем и противозаконном, заявленное такой правительственной или судебной власти, которою может быть возбуждено преследование против оклеветанного этим объявлением, Канцелярия, находя в поступках Бурибаева преступное деяние, предусмотренное 940 ст. Улож. о наказ. и руководствуясь 1169 ст. XV т. II ч. св. Зак. по продол. 1868 года, полагала бы сообщить, Губернатору о привлечении Бурибаева к уголовной ответственности по общим законам Империи.

Что же касается постановления Областного Правления относительно Кунанбаева и Аюбаева, то таковое оставить в своей силе.

О вышеизложенном Канцелярия имеет честь почтительнейше доложить на благоусмотрение Вашего Высокопревосходительства.

Вр. И. д. Управляющего Канцелярией *Н. Лосевский*.

ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 1430, св. 90, с. 43—53.

В КАНЦЕЛЯРИЮ СТЕПНОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА

29 октября 1885 г.

г. Семипалатинск

Вследствие отношения от 3 июля минувшего года за № 3860 имею честь уведомить Канцелярию г. Степного Генерал-Губернатора для доклада Его Превосходительству, что по делу о под-

стрекательстве будто выбывшем Волостным управителем Мукурской волости Семипалатинского уезда Мунанбаевым киргизов Будеевых с товарищами к убийству киргиза же Кошекова и других противозаконных поступках помянутого Волостного управителя было произведено Семипалатинским уездным начальником дознание, при чем оказалось, что двое из подателей прошения по упомянутому обстоятельству киргизы Бактобаев и Худайбердин от подачи упомянутого прошения отказались, что третий податель прошения киргиз Аркабаев, хотя и подтвердил при спросе свой вывод, но таковой отрицается показаниями обвиняемых, что из судебного-полицейского акта, постановленного Семипалатинским уездным врачом и утвержденного Областным врачом, усматривается, что киргиз Кошеков, имевший от роду 80 лет, умер от старости и чахотки и что на теле его никаких следов повреждения и насилия не оказалось, почему я нашел возможным произведенное по упомянутому обстоятельству делопроизводство прекратить.

Генерал-лейтенант *Цеклинский*

ЦГА РК, ф. 64, оп. 1. д. 1430, л. 54.

*Телеграф в Омск
из Семипалатинска*

ТЕЛЕГРАММА № 506

Господину Генерал-Губернатору

Мы имели иск с Муруновцев 160 лошадей, что известно г. Тихонову бывшему Приставу было положено решить чрезвычайным съездом инициативой Ибрагима Кунанбаева взятку 500 руб. удовлетворения не получили. Четыре дня тому назад Ибрагим, Управитель Дутбай, стражник Измайлов, с 40 человеками напали на наш аул, отбили пятьсот лошадей, стреляя из пульей. Женщины жаловались Уездному начальнику, их избили, Ибрагим еще отнял 5 верблюдов. Безвинно арестованы Дюсень Мынжасаров, Чормак Тщлемисов. Скот Муруновцы угоняют. Всему есть свидетели. Защитите безвинно притесняемых, возвратив захваченный скот, освободив арестованных. Нельзя ли командировать для следствия Вашего чиновника, ибо Ибрагим человек сильный, известный Вам, что хочет — все сделает, даже лишит жизни. Ожидаем сегодня ответа.

*Мукурские киргизы: Джилисбай Уркумбаев,
Абланбай Чилибаев*

ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, св. 90, д, 1430, ст. 5—6.

ҚАРАМОЛАДА

ЖАЗЫЛҒАН

ЕРЕЖЕ

Тарихшылар мен заңгер ғалымдар зерттеулеріне қарағанда қазақ қауымы өкілдерінің өз зердесінен туған ең тұңғыш дерлік Заң нұсқасы «Жеті жарғы» яки «Тәуке хан заңдары» деп аталып жүрген, жеті тармақтан ғана тұратын бас-аяғы бір парақтай ғана құжат. Ол баспа жүзін көрген бе, қай жылдары жасалған анық-танық дерек жоқ.

Сондықтан қазақ топырағында қазақ жұрты өкілдерінің тікелей қатысуымен, өз қолдарымен жасалып, ресми түрде қабылданған ғылымға белгілі құжат Қарамолада жазылған Ереженің мәні-маңызы баға жеткісіз.

1885 жылы мамыр айында Семей облысының Шар өзені бойында Қарамола дейтін жерде сол кездегі Семей облысының Қарқаралы мен Керекуден Зайсан-Өскеменге дейінгі жалпақ өңірді жайлаған бес дуан елінің сайланмыш адамдары — билері мен болыстары, қадірменді өкілдері бас қосып айтулы съезд өткізген. Съезге Ресей патшалығының Өскемен оязы Маевский, әскери губернатор Циклинский бастаған бір топ ұлықтары мен әкімдері де қатысып, Ереже-заңды мақұлдап, қолдарын қойып бекіткен. Осынау құқ құжатты қабылдап, бекітушілердің ішінде туған халқымыздың заңғар, данагөй ұлдарының бір Абай (Ибрагим) Құнанбаевтың да есімі бар. Ол ол ма, қазақ топырағында дүниеге келген тұңғыш құқ құжаты тікелей Абайдың өз зердесінен туғаны жөнінде де дәлелді айғақтар жоқ емес. Мәселен, Абай өмірбаяны мен шығармашылығын жетік білушілердің бірі Әрхам Кәкітайұлы өзінің естеліктерінде мынадай нақты деректер келтіреді.

...Абайды көп қауым сол сиязда төбе билікке сайлайды. Жандарал қазақ ортасындағы дау-шарды, талас-тартысты қалай бітіру керек. Оған қандай билік айту керек. Сол туралы Абайдан көп сөз сұрайды. Сонда Абай қазақ халқының орысқа қарамай тұрғандағы тапқыр, ақылды, ел қамқоры адамдарының, билерінің, ақсақалдарының сөздерін, жол-жобаларын, айтқан биліктерін түсіндіреді. Бүгінгі патша ұлықтарының шығарған «Степное по-

ложение» заңмен қазақтың бұрынғы салт-санасының ортасындағы қайшылығын айтады. Сонда жандарал Абайға:

— Енді сен өзің біліп отырған екі түрлі заңның біріне-бірінің қайшылығын қарастырып, жаңа заң жобасын жазып, маған бер. Оны мен жоғары заң шығаратын орынға жіберіп бекіттіріп, бұдан былайғы ел басқарудағы жұмыстарға пайдаланатын етейік, — дейді. Абай сонда, 74 статья заң жазып, жандаралға тапсырған екен. Ол заңды сол сиязға жиналған көптің мәжілісіне салып талқылапты, заңда жер дауы, жесір дауы, ұрлыққа тыйым салу сияқты қазақтың тіршілігінде бұрыннан қалмай келе жатқан жайлар толық баяндалған көрінеді.

Абай жазып, сиязға қатысқандар мақұлдаған бұл «ереже» Абайдың және басқа бірнеше билердің, ел жақсыларының қойған қолымен «Дала уалаяты» газетінде және Қазан қаласында жеке кітап болып басылған көрінеді. Абайдың билік заңы, сот заңы, даушар жайындағы көзқарасы қандай болғандығын осы ережені оқып, анықтауға болады». («Жұлдыз» 1993. № 6).

Ол кезде Абай қырық жаста. Нағыз толысқан, азамат есебінде есейіп, кемеліне келген шағы. Бұдан ілгері жылдарда ол бірнеше жыл би-болыстық қызметтер атқарып, ел басқару ісіне де тәжірибе жинақтаған, мұсылманша ғана емес, орысша да едәуір сауатты, байтақ жұртқа да, партия әкімдеріне де аты мәлім құрметті қазақ. Осынау заң Ереже бойында қылаң беретін едәуір парасатты тұжырымдар мен сарындар Абайдың ықпалымен дүниеге келген яки тікелей өз зердесінен туған-ау деп топшылауға едәуір негіз бар. Бұл құжатта ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ жұртының салт-санасы, адамдардың тірлік аясы, бүкіл қауымның құқтық ой-өрісі көрінісін тапқан. Мұны қазақ жұртының ғасырлардан бермен қарай ел ішінде әділдік, тәртіп орнату тұрғысында қолданып келген ежелгі билік жоралғыларының нақты заң қағидаларына ұласып тұжырымдалған алғашқы үлгісі деп қараудың қисыны бар.

«Ереже» ең әуелі қазақ тілінде дүниеге келіп, сонсоң барып, орыс тіліне аударылғаны күмән тудырмайды. Өйткені, орысша мәтінде «төбе басы», «би», «шариғат», «салауат», «құн», «айғақ», «тайлақ», «дөнен», «байтал», «барымташы», «қарсы құда», «құйрық-бауыр», «түйе бастатқан тоғыз», «тай», «тоқты», «тайынша» сықылды талай-талай қазақ сөздері сол қалпында жүр.

«Ереже» баптан яғни қазіргі тілмен айтқанда 74 статьядан тұрады. Ең алдымен көзге түсетін нәрсе бұл Ереже Заң құжаты сол дәуірдің таптық-әлеуметтік болмысын бұлтартпай таңбалайды. Мұнда лауазым дәрежесіне орай жер-жерде ел тізгінін ұстап, әкімшілік-билік жүргізуші әскери губернатор, ояз, пристав, болыс, старшын, би, молда — бәр-бірінің құзыры мен құқы атап-атап

айтылады. Сондай-ақ, ел ішінде етек алып жүрген ұрлық, барымта, күн дауы, қалың мал, құдалық, қалыңдық даулары, жер дауы, жесір дауы, әмеңгерлік, жиендік жоралғысы тәрізді адамдар мен қауым тірлігіне қатысты басқа да қыруар жайлар турасында нақты ұйғарым, кесімдер қамтылады. Би-болыстан таратып, әр адамның әділет алдындағы жауапкершілігі, сондай-ақ айнала-сындағы ортаның — серіктес, туыстас, болыстас адамдардың жауапкершілігі, парызы жайлы тұжырымдар да бірнеше бапта соқталанып, бой көрсетеді. Айталық, суға кетіп бара жатқандарға, өр уақытында, боран мен суықта жәрдем көрсетпегендерге, сондай-ақ көпір, арық, құдық бұзғандарға, мал өліміне қарсы жасалған әрекет кезінде рақым-қолғабыс етпегендерге айып белгілеу жөніндегі 35—36-баптардағы тұжырымдар сол қауымдастық ынтымақ, ортақ жауапкершілік турасында мәселе қояды. Ереженің ата-ананы, құрметті кісілерді яки молданы ренжіткендерді, ұрыс-төбелес шығарып, бұзақылық көрсеткендерді жазалау жайындағы ұйғарымдарының да тәрбиелік сипаты бар.

Ереженің ұрлыққа қарсы бағытталған қағидалары біршама мол. Бұған қарағанда, ол дәуірде ұрлық пен барымта ел ішінде ең көбірек етек алған қылмыс деп топшылауға болады. Ұрының өзі ғана емес, оған серіктес, сыбайлас болғандар, сондай-ақ ұрлық малды біле тұра сатып алғандар жаза тартатыны жайлы да нақты ұйғарымдар бар. Көп жайда істің ақиқат әділетін халық біледі, тіпті бидің, молданың теріс әрекеттері болса, халық тексереді дейтін тұжырым да ұшырасады.

Ереженің өте-мөте әйел теңдігі, махаббат бостандығы, қалың мал, қыз жасауы, әмеңгерлік мәселелеріне қатысты тұжырымдары назар аударарлық. Әлбетте, бұл тарапта Абай өмір сүрген дәуірдің ақиқат болмысы бүкпесіз бой көрсеткеніне еш таңдануға болмайды. Ережеде кездесетін «әйелдің құны ер құнының жартысы», «әйелдер куә болуға жарамайды» (9-бап) дейтін тұжырымдар, қалың мал, құдалық, қыз жасауы төңірегіндегі қисындар бүгінде ерсілеу көрінуі ақиқат. Заманның, қоғамның болмысы, ақиқат шындығы солай. «Заманға бақпай ел онбайды» дейтін қисын да қауым қалпына бағынуды, мойындауды, бұлжытпай орындауды мегзейді емес пе?!

42-бапта айтылатын «күйеу қыздан жиырма бес жас үлкен болса, яки бір мүшесі кем болса... төзе алмастай ұры болса, сенімсіз замандығы халыққа әшкере болса, күйеуден әйелді, қалыңдықты айыруға болады» дейтін тұжырымдарда әйелдің мүддесін қорғайтын пиғылдар анық аңғарылады. Ал, 46 және 47-баптарда әйелдің махаббат бостандығы, бас еркіндігі жайында бұдан да батыл, айқын қағидалар ұсынылады. Олар мыналар: «Егер қалыңдығы өліп қалып, балдызы жездесіне бармаймын десе, алған

қалың малын қыз әкесі күйеуіне қайтарып береді». «Күйеуі өлген жесір әйел сүйсе, күйеуінің бір туысқан бауырына яки ағайынына тиеді, егерде сүймесе, ықтияры өзінде». 51-бапта сондай-ақ күйеуі өлген әйел басқа күйеуге шығамын десе, оның да мүмкін екені жөнінде тұжырым бар. Осы баптағы «күйеуі өлген әйелдің қолында қыз бала қалса, әйел өзге күйеуге өз қалауы бойынша тиюдi ұйғарса, қыз бала анасына тиесілі» — дейтін қағида да, 30-баптағы балиғатқа толмаған қызды, күйеудегі әйелді зорлағаны үшін айыпқа тарту жөніндегі қағида да әйел правосын нығайта түсуді нысана етеді.

Ереженің 54-бабының мазмұны көңіл аудармай қоймайды. Онда мынадай сөздерді оқимыз: «Қызметтегі адамдардың үстінен жала қылғандар билердің билігі бойынша жиырма сегіз күнге дейін абақтыға кіріптар болады. Жауапкердің шығыны шықса, анығын қайтарып береді. Мұндай жалаларды тоқтатарға бір себеп көрсетеміз. Сондай жалған арыздар, әсіресе сайлау уақытында көп болады. Оның хақында сұраймыз, ұлықтардан мұндай арыз тұрғысында істейтін анықтаманы жасатқанша, болыстың яки төтенше сиездің билеріне тексермекке берілсе екен».

Қызмет адамдарына жала жауып, қайткенде мұқату, даттау мақсатын көздеген қара ниет жалақор арызқойларды ауыздықтау, жауапқа тарту арқылы әділетке араша түсуге, шынайы әділдік орнықтыруға бағытталған мәнді бап екені дау туғызбайды. Бұл бапта қойылып отырған талап қазіргі таңда да көкейкесті мәнін жоғалтқан жоқ. Аталмыш баптың өзі-ақ (әлбетте, барлық баптар мен бүкіл Ереже) қазақ топырағында туған тұңғыш ресми бекітілген, заңды сипат алған Ереженің нақты өмірге негізделіп және де оны әзірлеген адамдар бұл іске еркін де батыл, нағыз шығармашылық тұрғыдан келіп, күнделікті өмір алға тартқан ең өзекті мәселелердің бәрін де қамтуға күш салғанына көзімізді жеткізе түседі. Екіншіден, бұл бап, аталмыш Ереже Абайдың тікелей қатысуымен әзірленіп, бекітіліп қана қоймай, Абай зердесінен туған кенен қағидалармен, келелі тұжырымдармен байытылғаны жайындағы болжамның ақиқат дұрыстығына да айғақ бола алады.

Осы тұрғыдан пайымдар болсақ, Абай қазақ жазба әдебиетінің арнасын салушы данышпан ақын ғана емес, туған елін әділет, игілік, парасатты білік жазирасына сүйреу үшін жүрекжарды шығармалармен ғана емес, туған өлке қиырларындағы ел мүддесін көздеген өрелі жиын, тайталас-тартыстарға бел шеше араласып, ақыл-жігері мен білімін сарқа әрекет еткен, сұңғыла ойшыл қайреткер ретінде тұлғалана биіктей түседі. Туған даласына әдебиет, өнер, білім ұрығын сепкен ағартушылық, ақындық шығармашылық қызметінен кейінгі оның ақыл-парасаты мен жігерін

көбірек жұмсап, өнікті із қалдырған саласы — құқ, заң саласы екені бедерлене айғақталады. Ол өмір сүрген заман мүддесі Абай сынды заңғардан осыны керексінді, осыған оны итермелеп әкелді де.

Қайткен күнде де, бұл құжат — заман туындысы, мұнда халқымыздың сол дәуірдегі белгілі дәрежеде тірлік тынысы сүлелене көрінеді.

Құжаттың 1887 жылы Қазан университетінің баспаханасында араб әрпімен басылып шығарылған, мұқият түптелген шағын кітапша түріндегі бір данасын академик жазушы Ғабит Мүсірепов ғұмырының соңғы шағында сол кездегі архив басқармасының бастығы Сапар Байжанов арқылы Қазақстан Орталық мемлекеттік архивіне табыс еткен.

Зерделі жазушы, ғұлама ғалым Ғабен әлгі құжатқа қоса мынадай қолхатты жолдапты:

«Сапар!

1885 жылы Қарамолада бес дуанның сиезінде қабылданған Ережені беріп жібердім.

1. Ескіше білетін біреуге түгел жаңа алфавитпен көшіртіп аларсың да, бастырып шығарарсың (көшірмесін мұқият қарау керек болар).

2. Ереже әуелі орысша басылған, Қазан университетінің архивінен сол түпнұсқасын да алдырғаның дұрыс болар.

3. Бұл өзі өте мағналы нәрсе ғой, екі тілде де басылып шыққаны үлкен еңбек болар еді. (Басқа көршілес бауырларымызда бұндай Заң қабылданбаған ғой).

Абай арызын алдым. Рахмет.

Ғабит Мүсірепов.
21.02.85.

Р Көшіргенде татарша текстің өзін қазақшалаған дұрыс болатын шығар. *Ғ М.*».

Арабша әріптермен өткен ғасырдың аяқ кезінде Қазан қаласында басылып шыққан қазақ тіліндегі тұңғыш құқықтық құжат Қазақстан Орталық архивінің қызметкерлері Б. Байғалиев пен Ж. Ахмадиевтің күшімен қазіргі қазақ әрпі мен әдеби тіліне ікемдей көшірілді.

Абай (Ибрагим) Құнанбаевтың өз зердесінен туған деп қабылдауға болатын, ресми түрде оның да қолы қойылған осынау құнды құжаттың қазақша және орысша нұсқаларын осы жинаққа тұңғыш рет қосып отырмыз.

Семей облысының бес дуанының барша халқының сайланмыш адамдарының 1885-жылы май айында Шар бойында Қармола сиезінде жазылған

Е Р Е Ж Е

1-б а п. Болыстық сиезде даулар үлкендігіне қарай, сомасына қарай бітіледі. Төтенше сиездерде ұлықтардың әмірі бойынша бір ояз бір оязбен кезектесіп бітіледі, әр ояздың барша билерімен емес.

2-б а п. Дауласқан әр екі тарап қалаған билерін тандай алады. Бірақ би есебін Ереже бойынша ұлықтар шығарады. Сұраймыз, әр тараптан үш биден артық болмаса екен. Би шешімін шығармас бұрын үштік бимен жарасады. Егер даугерлер үштік би бітімімен бітпеймін десе һәм бітім болмаса, сонда жоғарыда айтылмыш бойынша билер таңдап шығарады. Екі жағының билері таласып, жұп болса төменде айтылмыш рет бойынша бітіреді. Әр ояздың халқы орталарынан бір төбе басы би шығарады. Бұған қызметтегі һәм қызметсіз де құрметті кісілер сайлануға тиіс. Егер билердің бітімі талас болса, сайланғандар екі төбе би шығартып алады, тиісті ояз халқынан. Егер бұлардың арасында талас болса, қалған ояздардың төбе басына жеребе салынып, шыққан кісі бітімдеріне араласып, сол кісінің ауған жағының бітімі орнығып, мақұл болады. Осы рет бойынша ояздық төтенше сиездерде екі жағы тең талас болса, төбе басы би бір жағына ауып, тоқтатады.

3-б а п. Жауапкерлердің шақыру бойынша келмегендіктерін старшын мен болыстар куәландырып, келмегендігінің мақұл яки емесін билер тексереді. Егерде келмеген себебі тексеру бойынша сиымды болса, билік айтылмайды, кейінге қалса керек. Егер келмегендігі сиымсыз болса, сыртынан билік шығарылады. Бір бидің яки сиездегі билердің сыртынан қылған биліктері тағайынсыз болмақ. Билік көшірмесі старшындар яки болыс арқылы мағлұмданады. Егерде жауапкер разы болса, билік тағайынды болып, бұзылмайды. Егерде разы болмаса екі жұма арасында алғаш билік айтқан биге қайтадан арыз қылады. Сонда би жауапкердің хұзырына қайтадан билік айтады. Егерде жауапкер тексерілу бойынша ағарса яки болыстық сиезге тыңдатса сиез билерінің билігін ұнатпаса, сонда айыпты жағын шығынын қайтаруға міндетті қылып һәм жаза бұйырылады. Жалған айтқаны үшін жоғарыда айтылмыш рет бойынша болыстық сиез сырттан билік құрады. Разы болмаған төтенше сиезге билігін сынатады. Әр төтенше сиездің билігі дер уақытында бұзылмайды.

4-б а п. Егер даугер шақырылған күнде келмесе, сұралмыш дауын бос қалдырады. Сонда жауапкер арыз етсе, билердің ықтияры бойынша жауапкердің шығынын даугерден бұйырып бере-

ді. Бірақ даугердің ықтиярлы дауын қайтадан сұрамаққа сол дауы билердің тексеруі бойынша жалған шықса, даудың сомасына қарай һәм жауапкердің қадіріне қарай шығынын тартады.

5-б а п. Бір старшын елдің ішінде даугер, жауапкерлердің барша, жанжал, сұрау, дауларын сол старшын елінің биі бітірмекке міндетті. Бірақ би өзін мынадай жағдайда билік айтудан босатады: егер дауласқан жағының бірі жақыны болса, қайсы бірі ата-анасы, әкесінің бір тума аға-інісі, жиені, немере баласы және туған құдасы һәм дұшпан, өштес адамдары, қайсы бірінің дұшпандықтары бұрын биге түсісіп, мойнына жаза салынып, анықталған болса сиымды болады.

6-б а п. Әр старшын, әр болыс, ояз араларында болатын барша дауларды даугер болысқа айтуға тиісті. Сонда болыс даугер, жауапкерді алдына шақырып, жауапкерге ереже бойынша ықтияр береді. Бір болыс елден разы болмаған екі биін шығармаққа онан қалған билерден даугер бірін тындап, билікке түсіп, сол би билік айтады. Билік шығаруға мүмкін емес болған жағдайда төтенше сиездің би саны ұлық ықтиярында болады һәм билік шығарылмайды.

7-б а п. Береке бітім һәм салауат бітім қылуға мүмкін, салауат даудың уақытына қарай болады. Береке бітім һәм салауат сиездерде жасалғандай болса, келесі уақытта қайтадан сөз қозғау мүмкін емес.

Әмме даугер мен жауапкер бөтен ояздікі болса, екеуінің арасында уағда қылуға мүмкін елге барып бітпекке, бірақ бұл уағданы қызмет иелері куәландаруы керек.

8-б а п. Бидің биліктерін болыстар орнына келтіруге міндетті болған себептен, сиез біткен соң биліктің көшірмелерін тиісті болысқа мағлұм қылады. Егерде, даугер жауапкерлердің ықтияры бойынша, екі ел арасында кесім малдарын орайластыруға уағда қылса, сол уағда сиез басымен бірлесе шешіледі.

9-б а п. Бір би һәм сиез биі биліктерін айғақ куәлігіне қарай бекітеді. Егер билер айғақ куәлігін мақұл көрмесе, онда оларды шақырмай-ақ істерді күмәнға салады. Яғни би куәні шақырып, тиісті жауабын алса, онда дауды күмәнға салу мүмкін емес. Куәларды шақырудан бұрын куәліктен шығарса, керек куәлікке жарамайды. Ақылынан адасқан, 18 жасқа толмағандар, бар жастағы әйелдер, жақын туғандар, құдалар һәм өштес, дұшпан кісілер. Куәлардың сиымды-сиымсызын билер шақыртпай, бұрын айыруы керек. Дұшпандық тұрғыдан бос айтылған сөз қабыл алынбайды. Жұртқа белгілі дұшпандық мақұл көруге мүмкін, онан артық айыруға болмайды. Дауласушылардың куәлары бір болыстас болса, олардың куәлігі сиымды, сиымсызын би тексереді.

10-б а п. Егерде көрсеткен куәға кісіні толымды көрмесе, сон-

да куәға айғақ орнына көруге мүмкін. Егер жауапкер адам айғақтың сөзін қабыл көрмесе, айғақ сөзінің растығына дау сомасына қарай ел ара түсіп, бір кісі жан берсе керек. Қазақша айғақ жазасы деген дау аяғы күмәнмен тоқталады. Күмән етпесе жауапкер күйеді, күмән етсе ағарады. Жауапкер адам өтірік айғақ айтқаны үшін үстінен арыз беруіне болады.

11-б а п. Қазақ рәсімінде шүйінші алуға болады, бірақ шүйінші алған кісі куәлікке жарамайды, айғақ болуға мүмкін.

12-б а п. Күмәнші растығын тексермекке һәм күмәншінің етпек жерінің алыс, жуықтығына қарай күмәннің күнін билер кеседі.

13-б а п. Күмәннің саны — ер құнына төрт кісі, әйел құнына екі кісі, өзге даулардың һәммесіне бір кісі. Күмәнге дау сомасына қарай ел түседі. Бір түйеге екі елу басыдан, бір қараның дауына бір елу басыдан күмән ұсталады. Қанша қара болса, сонша елу басыдан ұсталады. Дау сомасы қанша көп болса да, бір болыс елден күмәні аспас күмәншіні даугер таңдайды. Күмәнге салатын бір елу басы яки бір болыс елін жауапкер көрсетеді.

14-б а п. Күмән жауапкер елінің болыстық молдасының алдында құранмен қысым етіледі.

15-б а п. Күмәнге төрт кісі ұсталса, бір кісісі өтпесе, даудан төрт бөліктің бір бөлігі тиеді, екеуі өтпесе жартысы тиеді. Өтпегені өсім рәуішті болып есептеледі.

16-б а п. Күмән өтілген уақытта даугердің көз болуы міндетті емес, бірақ молда даугердің келмегендігін кітапқа жазып қойса керек.

17-б а п. Күмәннің уақыты сол уағдалы күннің күн батуына дейін.

18-б а п. Күмәнға ұсталмайды: молда, ел билеушілер, билер, қажылар, 18 жасқа жетпегендер, алпыс үштен асқандар. Төре қазақ үшін және қазақ төре үшін күмәнға жарамайды.

19-б а п. Жауапкердің ықтиярында: күмәнға өз елін (өзі қайсысында жазылған) ұстата ма яки рулас елін ұстата ма.

20-б а п. Күмәншіні күмәннан шығаруға болады, егер дұшпандығы халыққа мағлұм болып, бимен бекітілген болса.

21-б а п. Әр күмән болыстық молданың хұзырында өтсе керек. Молданың қаталдығы, зұлымдығы болса жұрт тексереді.

22-б а п. Жалған күмән еткен кісіге айып салынады. Түйе бастатқан бір тоғыз.

23-б а п. Күмән өтпесе, қанша нәрсе, қанша мал бұйырады. Күмәнға кім ұсталған барлығын толық етіп, билігінде анық етіп жазуға би міндетті.

24-б а п. Күмәннің күнін ұзартуға сиымды себебі болса болыс яки өз елінің бір биінің куәландыруы бойынша мүмкін болады.

25-б а п. Күмәнші, жаншы төреші болып даугердің ықтияры

бойынша билік айтады. Мұның билігін жауапкер бұза алмайды. Бұл билік көшірменің сыртына жазылады.

26-б а п. Күн, жесір даулары жиырма жылдан арғылары салауат. Өзге даулар он жылдан арғылары салауат.

Билік айтқан күнге дейін төрт жылға созылған даулардың анықталған малдардың толық басы қайтады. Шығынымен одан арғы үш жылдағы даулардың анықталған малының үш бөлігінің бір бөлігі тиеді. Қалған үш жылдағы даулардың анықталған малының үш бөлігінің бір бөлігі тиеді. 1875 жылдағы һәм одан арғы болған даулардың барлығы салауат. Осы сияқты болып құнның малы да алынады. Жиырма жылдық құн малы үшке бөлінеді, бір бөлігі билік айтқан күнге жуық жеті жылдағы дауға, екінші бөлігі одан арғы жеті жылдағы, үшінші бөлігі қалған алты жылға.

27-б а п. Ойланып жүріп өлтірілген ердің құны жүз түйе болады. Мұның 25-і тайлақ, 25-і құнан атан, 25-і бесті атан, 25-і дөнен атан және ойланбай басқа себептермен өлтірілсе, оған 50 түйе құн. Мұның 25-і құнан атан, 25-і бесті атан. Әйелдің құны ер құнының жартысы. Қателікпен, оқыспен өлтірілген кісіге құн жоқ. Және ері әйелін өлтірсе яки әйелі ерін өлтірсе, оған құн жоқ.

28-б а п. Барымташыға һәм ұрыға өлсе, құн жоқ.

29-б а п. Адам мүшесі мертіксе, үкімі шарифат бойынша айтылады. Шарифат айыруының қателігі болмасын деп сұраймыз. Бұл сөзді айырмаққа тапсырылса екен Семейдегі Ахмед Уәли Мұнасиф ұлына һәм Өскемен молдасы Мырзағали Ғаббасов ұлына. Олардың айырып берген шарифаты осы ережеге тіркеліп жазылса екен.

30-б а п. Бәлиғатқа толмаған қызды зорласа, айыпқа — лайықты қалың малының үш бөлігінің бір бөлігін береді. Бәлиғатқа толған қызды зорласа, ат-шапаннан, түйе бастатқан тоғызға дейін айып береді. Күйеудегі әйелді зорлағанға айып — бір тоғыздан үш тоғызға дейін. Ойнас қылған еркек, әйелге екеуіне де дүре соғылсын, айып жоқ. Мұндай істер тексеріледі; егер әйелдің күйеуі яки әйелдің өзі, яки туысқаңы, яки әке-шешесі арызданса, осы баптың басында жазылған екі дауды сиез билері бітіреді.

31-б а п. Күйеуі бар әйелді біреу алып қашса яки өзі қашса ойнасымен бірге, ондай әйел өз елінің сиез билеріне тура қайтарылады. Билер әйелі мен күйеуін жарастырады, егер күйеуі әйелдің өзін алса. Ал алып қашушы жігіттен бір тоғыздан үш тоғызға дейін айып алынады. Егерде күйеуі әйелін алмаймын десе, әйел ойнасында қалады, бірақ алып қашушы әйелдің күйеуі төлеген толық қалың малын қайтарып береді. Әйел мөрден құр қалады. Егерде біреу біреудің айттырған жесірін алып қашса, алып қашушы қыз әкесіне толық қалың малын береді — елу жыртыс сот ақысымен. Егерде әкесі жасау беруге ықтияр болмаса, қыз жасаусыз қалады және қыз әкесі бұрынғы күйеуіне алған қалың малын

қайтарып, үстіне бір тоғыздан үш тоғызға дейін айып береді.

32-б а п. Егерде біреу әке-шешесін ренжітсе, әке-шешесінің ықтияры бойынша қазақ ғұрпына қарай жаза берілсін, егер молданы яки құрметті кісілерді ренжітсе, ат-шапаннан бір ат бастатқан тоғызға шейін айып береді. Тағы біреу біреуді қол жұмсап, ренжітсе, бір тоғыздан үш тоғызға дейін айып береді, егер айып алушы кесілген айыпты алмаймын десе, бір айға абақтыға отырғызады.

33-б а п. Ұрыс, төбелес шығарғандар билердің билігі бойынша ат-шапаннан үш тоғызға дейін сұраушының пайдасына айып төлейді. Бірақ ұрыс-төбелестің басшысы өзге жолдастарынан гөрі айыпты артығырақ төлейді. Бұзықтық шығарған адамдар болыстың приговорымен яки ереже бойынша билердің билігінше ақшамен яки каталашка абақтымен жазаланады.

34-б а п. Қызмет уақытында старшындардың тілін алмаса, билердің үкімі бойынша бес теңге айып яки жеті күн абақтыға отырғызып жазаланады. Болыс старшындарының ықтияры бойынша жалдаған шабарманның тілін алмаса жоғарыда айтылмыш жазаға кіріптар болады. Егер болыс старшындарының ықтиярынсыз жалдаған шабарманның тілін алмаса, тіл алмағанның жазасы болыстың өз үкімінде болады. Егерде біреу болыстың тілін алмаған болса, ояздың ықтияры бойынша, бір болыс елдің сиезіне яки ояздың төтенше сиезінің тексеруіне береді. Үкім айтқан уақытта бір биге яки сиез билеріне дәрекілік еткенге әлгі айтылмыш бойынша сиез биі арқылы жаза беріледі.

35-б а п. Суға кетіп бара жатқандарға, өрт уақытында, боран һәм суықта сол сияқты түрлі себептерде болысып, көмек етпегендер бас тоғызбен айыпталады.

36-б а п. Мал өлімін тоқтатпақ үшін жасалған үкімдер бойынша жаһат қылмағандарға болыстың үкімі бойынша 3 теңге айып жаза болды. Көрші елінде мал өлімі болған уақытта жаһат етпегендерге жаза көбейеді, жеті күннен бір айға дейін абақты бұйырылады. Арық бұзғандар, көпір, құдық бұзғандарға, өзге біреудің өз еңбегімен жасаған мүлік-ибарларын бұзғандарға шығыннан басқа айып бұйырылады. Ат-шапан, яки ақша бойынша 15 теңге.

37-б а п. Қазақ арасындағы ұрлық үшін ұрлаған малын қайтарып айып береді — мойнына қосақ, артына тіркеу. Қанды ат билік атымен мойнына қосақ, артына тіркеу мал бағасымен бірдей болады. Жүйрік, жорғаныкі орта атпен бірдей болады. Мал иесіне тиісті: һәм ұрының астындағы қанды аты әр ұрыдан алынып, болыстарына беріледі. Билік ат ұры басы сайын алынып, билік айтқан билерге беріледі.

38-б а п. Мал төлегеннен басқа ұрыларға жаза бұйырылады, бір айға дейін абақты, алпыс шыбыққа дейін дүре. Билер бұл жа-

заны үкім айтқанда бұйырмаққа міндетті. Немере яки жиен болса, нағашысынан, ата, ағасынан мал алып қашса, оған жаза жоқ және алып қашқан малы қайтарылмайды, екінші мәрте алып қашса би арқылы нағашысы, ата, ағасының сұрауы бойынша жаза беріледі. Бұл үкім әйел жағынан жиенге және немереге тиісті.

39-б а п. Жылқы құйрығын кескендер бір ат-шапаннан бір түйеге дейін айыпталады.

40-б а п. Ұрлыққа жаһат еткен адамдар ұрымен бірдей жаза тартады. Бірақ, дүре, абақты серік болған ауқатты кісілерге бұйыруға көбінесе тиісті.

41-б а п. Жиырма жылқыдан артық барымта қылған кісілерден ұры басы бір қанды ат (өз меншігі), бір билік аттан (айып ат) уә һәм үш тоғыз айып баршасынан алынады. Жиырма жылқыдан кем болса, жоғарыда айтылмыш 37-ші бапта мағлұмдүр. Жылқы басына бөлек.

42-б а п. Қазақ рәсімі бойынша күйеуден әйелді айыруға болады. Күйеуі белсіз болса яки астының жазылмас ауруы болса. Мұндай наукастары болмаса, күйеуінің ықтияры бойынша шығады. Қалыңдық пен күйеуін айыруға мүмкін болады. Күйеу қыздан жиырма бес жас үлкен болса яки бір мүшесі кем болса, яғни қыз күйеуден тоғыз жасы үлкен болса, тағы да күйеу кедей болып, қалыңға мал бере алмаса яки түзелместей ұры болса, тағы да сенімсіз жамандығы халыққа әшкере болып, өз басының ықтияры кеткен болса. Қазақ рәсімінше ерлі әйелді һәм қалыңдық пен күйеуді айыруға басқа себеп жоқ.

43-б а п. Барша жесір турасындағы даулар некелілердің арасында күйеуінің елінде бітіседі. Некесі қиылмағандардың арасындағы дау қыздың елінде бітеді. Осы жоғарғы екі себепте сиез билері бітім айтады. Қазақ рәсімі бойынша анық неке молда алдында қиылған дұрыс болады. Болыс қолындағы кітаптан кесіліп берілген квитанция әйелі күйеуіне тиісті екендігіне куәлікке жарамайды.

44-б а п. Егер күйеуі қалың малын төлеп бітірмей тұрып, қалыңдығын алып қашса, қалған малын беріп һәм қайын атасына келіп, кеңшілік сұрауға тиісті. Егер күйеуі қалың малын төлеп бітіргеннен кейін қалыңдығын алып қашса һәм әке-шешесі қызын себепсіз бермей, көп ұстап тұрған болса, алып қашқан күйеу айыпсыз һәм жасау сұрауға рұхсат. Егер қыздың әке-шешесі той жабдығы мен ұзатуын лайықты жақсы қылып жөнелтемін деп кешіктірген себебі болса, күйеу айыпты болады, қайын атасын ұятты қылған себепті. Әрдайым мұндай жесір даулар зиян көрген жағының арызы бойынша қаралады.

45-б а п. Ұзатқан қыз барған жерінде бала таппай өлсе, төр-

кінінен мінген ат, ер-тұрманы, артқан бір түйе сәукелесімен қайтарады.

46-б а п. Егер қалыңдығы өліп қалып, балдызы жездесіне бармаймын десе, алған қалың малын қыз әкесі күйеуіне қайтарып береді.

47-б а п. Күйеуі өлген жесір әйел сүйсе күйеуінің бір туысқан бауырына яки ағайынына тиеді, егерде сүймесе ықтияры өзінде.

48-б а п. Егерде біреу құдалықты бұзса: қыз әкесі бұзса, күйеуден алған қалың малын қайтарып береді һәм дауласқан қалың малдың ғұрпына қарай айып береді. Батасы қырық жеті байтал яки артық болса, бас тоғыздан үш тоғыз айып береді. Отыз жеті болса, екі тоғыз, жиырма жеті болса бір тоғыз береді. Он жеті болса, бір ат, шапан береді. Егерде күйеудің әкесі яки өзі құдалықты бұзса, берген қалың малынан үш тоғызды қалдырып, қалған малын алады. Егерде қалың малы қырық жеті болса, отыз жеті болса — екі тоғыз, жиырма жеті болса — бір тоғыз, он жеті болса — бір ат, шапан.

49-б а п. Қарсы құда турасындағы барша дауларды билер бітірсе керек және келесі уақытта қарсы құда болынбасын. Яғни бұл ереже мағлұм етілгеннен кейін, етер құда болса молда некесін қимасын.

50-б а п. Құдалық уағдасы бекіледі — құда түсіп, құйрық-бауыр жегеннен кейін.

51-б а п. Егер күйеуі өлген әйел баласы жоқ болса да, бар болса да күйеуге тимей отырса, күйеуінен қалған барша малға ие болып билеп тұрады. Егерде күйеуі өлген әйел күйеуге тиемін, шығамын десе, барлық күйеуінен қалған малынан баласы болса сегізден бірін, баласыз болса алтыдан бірін алады. Киген киім, төсек орнынан басқа қалған еркек балалары, қалған барша малымен әкесінің бауырларына беріледі. Олар өз арасынан бірін ие қылып баланы малымен сақтатады. Сол ие болған кісі қағазбен есеп беруге міндетті емес. Егерде малын орынсыз шашты деген дау сөз болса, сонда би арқылы барша туғандарының көрсетуі бойынша тексеріледі. Қыз бала қалса, әруақытта анасына тиісті, анасы күйеуге беріп, қалың малын өзі алады. Қыз күйеуге тиген соң, өлген атасының бауырларына яғни қалған малды сақтап тұрушыларға төркіндеп барып, әкесінің қалған малынан лайықты есе алады. Егерде, әйел күйеуге тимей, өлген күйеуінің дүниесіне ие болып тұрса яки малын шашса, сонда өлген күйеуінің туысқанының біреуі де ие болып, сыртынан қарап тұрады. Ол ие болған кісі әйелді не қалған малды ауылына яки үйіне кіргізіп алмайды. Әрі тұл әйел күйеуге тисе, екінші қалың мал алынбайды. Егерде біреудің жесір қалған үш қатыны болса, сонда сегізден бірін бәріне бірдей бөліп береді. Егер үш әйелдің біреуі

күйеуге тиемін десе, төсек орын, киген киімінен баска жиырма төрттен бірін алады. Егерде екі жесір әйелдің бірі болса, он алтыдан бірін алады.

52-б а п. Сойыс, қонағасы қазақ рәсімінде бар. Бермеген кісі бір ат-шапаннан бір түйеге дейін айыпты болады. Ләкинде бұлардың ішінен шығарылады керуен һәм тракті жол үстінде, жәрмеңке қасында, қайық аузында һәм сиез мекенінде, қала қасында тұрушылар.

53-б а п. Екі тамыр айрылысса билердің тексеруі бойынша артығын алысар бір-бірінен айып жоқ.

54-б а п. Қызметтегі адамдардың үстінен жала қылғандар билердің билігі бойынша жиырма сегіз күнге дейін абақтыда кіріп-тар болады. Жауапкердің шығыны шықса анығын қайтарып береді. Мұндай жалаларды тоқтатарға бір себеп көрсетеміз. Сондай жалған арыздар әсіресе сайлау уақытында көп болады. Оның қақында сұраймыз ұлықтардан мұндай арыз тұрғысында істейтін анықтаманы жасатқанша, болыстың яки төтенше сиездің билеріне тексермекке берілсе екен.

55-б а п. Біреудің жерін жеген дауларды билер жері пәленшенікі деген елу басылардың куәлігіне қарай тексереді. Тексерген уақытта жерді билер өздері көреді яки сенімді кісінің куәлігі бойынша жеген жерінің сомасына қарай билік айтады. Шығынын қайтарып, үстіне һәм айып салады.

56-б а п. Қонған ауылда қонақтың аты жоғалса, ауыл күймейді, сенбесе ат иесі ауылдан шарифат алады.

57-б а п. Тоғыз деген айыптың малға шаққан саны мынау: 1-нші — Бас тоғыз түйе бастатқан: 1 түйе, 2 құлын, 2 бие, 2 құнан, 2 тай; 2-ші — Орта тоғыз яғни ат бастатқан тоғыз, 1 жуан ат, 2 тай, 2 тайынша, 4 бойдақ қой;

3-ші — Аяқ тоғыз — 1 дөнен өгіз, 2 тайынша, 3 бойдақ қой, 3 тоқты. Тоқал тоғыз болмайды.

58-б а п. Мал басын былайша бағалаймыз. Мандай түйе — 3 ат, яки 30 қой; Орта түйе — 3 бесті; Дөнен атан — 2 бесті, 1 тай; Құнан атан — 2 бесті; Тайлақ — құлынды бие 12 қойлық; Бота — бір бесті. Бәйге ат — орта бір түйеден бес түйеге дейін. Жорға ат — құлынды биеден төрт түйеге дейін, Жаксы ат — құлынды биеден бір түйеге шейін. Айғыр — құлынды биеден екі бестіге шейін. Бие — құлындысы — он қой, құлынсызы — он тоқты. Ат — тоғыз қой. Бесті — жетіден сегіз қойға шейін. Дөнен — бес қойдан алты қойға шейін. Құнан — төрт қойдан бес қойға дейін. Тай — үш қойдан төрт қойға дейін. Құлын — екі қойға шейін. Атан өгіз — 12 қой. Бесті һәм дөнен өгіз — 4 қойдан 8 қойға шейін. Тайынша — екі қой.

59-б а п. Ұй, кілет бұзып, қастық ниетімен істесе, ұрлаған нәр-

сесінен басқа бір тоғыздан үш тоғызға дейін айып береді. Қара кілет бұзбаған ұрлыққа ат-шапан айып береді. Ол азы, одан үлкен айып ұрлаған сомасына қарай.

60-б а п. Билердің билігі бойынша кесілген қалып қалыбынша алып Середі. Егерде жауапкер ықтиярымен бұйырылған малды бермесе яки шақыруына келмесе, онда мал алып беруші ауылдастарынан куәлар алдырып, сол куәлардан мал алушы бір қалыс кісіні таңдап алып, осы жоғарыда айтылмыш баға бойынша алып беретін малды бағалайды. Егерде мал беруші кісі бермеймін деп қарсылық қылса, байлап қойып алып беруге де болады. Билік бойынша мал алып беруге ешбір қазақ рәсімінше үлгі жоқ.

61-б а п. Ұрлық үшін кесілген мал алынып беріледі, ұрының өзінен һәм оған серіктес болған жолдасынан. Ұрының серік жолдасы болады, ат беріп аттандырған, бірге ұрлыққа барып ептескен, ұрлаған жылқыны жасырысқан, істелген ұрлықты біле тұрып жасырғандар. Бұл кісілердің малы жоқ болса, мал төлеуіне міндетті. Ұрланған атты біле тұрып сатып алғандар, егерде сатып алушылар ұрымен бір болыста болса, одан соң мал алынып беріледі. Сол ұрлықты қылған уақытта тұрған ауыл иесінен соның да малы жоқ болса, мал алушы даугер бөтен ояздыкі болса, сонда қызметте тұрушы адамдар һәм жұрты төлейді, старшын елі күйеді. Мал алушы бөтен болыстікі болып, бір дуандас болса, елу басы халқы күйеді. Даугер бір болыстікі болып өзге старшындыкі болса да, мал алушы мен мал беруші бір старшын екі он басы және халқы күйеді. Бұл қылған ынтымағымыз ұрлықты тыймақ үшін һәм мал иесінің малы түгел тиіп, ризалыққа жетпек үшін жасадық. Яғни шығын орнына кесілміш айыптарды алмақ қақында тағы да осы ынтымағымызды жасадық. Үш жылға шақ уақыт қойып, яғни ұрлық тыйылғанша қызметтегі адамдарды мал төлеуден шығармаған себебіміз, сол халықтың ішіндегі жамағат адамы болған хұқында халықтың мал төлейтін райы болады. Жоғарғы айтылмыш адамдардың малы жоқ болған уақытта, егер билер малы жоқтығына көздері жетіп айырған болса, жұртқа түсетін мұның қақындағы малды билер тексеріп біледі. Мұнан басқа ынтымақ қыламыз елдегі барша ұрыларды һәм сенімсіз адамдарды түгендеп, сенімді адамдарға кепілге бермекке, кейбіреуін кепілге алмаймын деуі мүмкін емес, кепілге беруге тиісті. Басшы кісілерге, ауыл ақсақалдарына һәм оның ішінен қызмет иелеріне ұйғарым шығармаймыз. Сол кепіл кісілер ауыл иелері мен жұртқа тартқызбай тұрып, әуелі өздері күйсе керек. Ұры үшін кепілдікке тұрған адамдарға билет берілмесін. Мал алушыға ұрының қыстауындағы артық жері төлеуге алып беріледі. Уа һәм билерге, міндетті билік айтқан уақытта ұрыға жаһат қылған бай адамдарға дүре мен абақты бұйырмаққа: үш мәрте ұрлығы мойны-

на қойылып, тыйылмағандарды жұрт үкім жасап, өз арасынан мүлде айдатса керек. Егер үкімге қосылмаймын деген адам болса, сол ұры үшін міндетті, ұрыға түскен барлық малды тартса керек.

62-б а п. Сотта жесір турасынан һәм басқа даулар бойынша жоғарғы айтылмыш рауште мал алып беруге болмайды. Әркім өзі үшін күйеді. Малы жоқ деген сөз алынбасын. Бірақ құн турасындағы дауларда өлтірісіп серік болғандар мал тартады.

63. Қазынаға һәм даугер адамға кесілген айып өзге кісіден күйдіріп алынбайды. Кескен адамның малы жоқ болса, айып орнына абақты бұйырылады.

64-б а п. Жалғыз бидің, болыстың һәм төтенше сиездерінің көрсетілмш көшірмесі кесілетін кітаптың үлгісін бек ұнатамыз.

65-б а п. Күмәннің өтуі болыстық молданың тексеруінде. Молданың зұлымдығы халықтың тексеруіне тиісті. Күмәншінің уақытты күнінде күмән еткендігін жазарға бізге көрсетілген кітаптың үлгісін ұнатамыз. Сол кітапты молда алып жүрмей, үйінде сақта-са екен. Қалай даугер көшірмені алған соң молдаға барып, кітабына тіркетсе керек. Егерде даугер осылайша етпесе, ілгері уақытта күмән етпеді деп арыз айтуға тиісті емес. Күмәнші уақытты күнінде молда үйінде бар болса да, жоқ болса да келгенін мәлім етіп, кітапқа жаздырса керек. Яғни молда күмәннің айтылмыш уақытты күнінде мүмкін қадерінше үйінде отырса керек. Молда күмәннің өткендігін яки өтпегендігін көшірменің сыртына жазумен куәландырып тұрсын. Осы бапта айтылғандарды толық істелмегі үшін билер билігінде күмәншінің аты, жөнін һәм уақытты күнін анықтап жазуға міндетті.

66-б а п. Мүмкін болса метрика кітаптар болыстық молданың қолында жүрсе екен. Бірақ кітаптың жазылуы көрсетілмш үлгімен мұсылманша жазылса екен. Егерде ұлықтар бұрынғыдай метрикалық кітапты тілмашқа жаздыруға тиісті көрсе, сонда болыстық молданы біз міндетті қыламыз, қиылған некені кесілмш кітаптан квитанцияның сыртына жазып куәландырмаққа яки жалғыз тілмаштың кітапқа тіркегені неке болмайды. Әйел мен еркек арасына молдамен қиылса неке тақиқ болады.

67-б а п. Егерде бір үлгі кітаптар берілсе, сонда жалған көшірме беруге орны келмес, осыдан бұрын берілмш көшірмелер бидің мөрі яки қолы қойылса сыйымды болады. Екі бидің мөрі басылған көшірмелерде болыс яки сиез бастығының жазылмыш куәлігі болмаса, сиез биінің көшірмесі деп сенуге мүмкін емес.

68-б а п. Егер даугер биге тура арыз айтса, би жауапкерді шақыртып, керек қылса сонда ауылнай старшын айтылмыш жауапкерді жеткізіп берсін. Егер билігінде һәм көшірмесінде кесілген малдарды анықтап жазуға міндетті. Күмән етпесе де.

69-б а п. Ұрлық хақында кесілмш билік аттан басқа өзге дау-

лардан қиылған билік үшін оннан бірін алады. Билер кесілген өздеріне тиіс билік хақысын өз қолдарымен алса, зорлық хукімінде болады. Билік қылған жерінде хақысы алынып берілсін. Әр сиезде билер бір қалыс кісіні билік хақысын жимаққа сайлайды. Сол сайланмыш кісі болыс, старшын арқылы билік хақысын жиып алып, би басына бірдей бөліп береді.

70-б а п. Сиезге шақырылған барша қызмет иелерінің ұстаған шығындары жұрт үстінен салынады. Сол шығындарды ел арасында старшын жиюшы болады. Кімде кім тиісті түскен шығынын бермесе, билердің тексеруіне беріледі.

71-б а п. Қазақтар өз арасында болынмыш дауларға орыстан, яки ноғайдан уәкілдік алып кіріспесін. Сенімді боларға мүмкін өзімен ояздас қазақ адамға.

72-б а п. Билердің билік бітімін орнына келтірмек уағда күні көшірмені болысқа яки старшынға мағлұм еткен күннен есептеледі. Жалғыз бидің билігін орнынан келтірмекке старшын міндетті, сиез, билерінікіне болыс міндетті. Бір бидің билігін орнына келтірмек уағдасы үш күннен кейін жеті күнге шейін. Сиез билерінікі жеті күннен жиырма күнге шейін. Төтенше сиездің билігін бір айға шейін.

73-б а п. Егерде жетім қыз әке-шешесінің тірі уақытында құда болып атастырылған болса біреуге, әке-шешесі өлгеннен кейін құдалығын бұзған болса, алған күйеуі қалың малын айыбымен қайтарады. Егерде қыз бұрынғы атастырған күйеуіне тисе, сонда ешкім тиісті әкесінен қалған жасауын һәм мирасын алмаққа тежеу қылмасын.

74-б а п. Осы ережедегі айтылмыш барша сөздер қазіргі сиезге міндетті. Бөлек қаулыдағы жазылмыш сөздерден басқасы, ешбір тоқтатпайынша бітірмекке міндетті. Бұл ереже мағлұм етілген соң барша билерге, сиездерге, болыстарға, старшындарға жаңадан ереже жасалғанға шейін, осы ереже жасалмай тұрып жазылған көшірмелер 67-бапта айтылған реуіш бойынша сиымды болады. Яки оның үшін осы 74 бапты ережені біздер жасадық. Қазақ рәсімінше таза көңіліміз һәм әділетімізбен уа һәм растығына сендіреміз. Павлодар оязының биі Жүсіп Бәтешұлы, би Иса Бердәліұлы, би Молдабай Сәрсенұлы, би Мұқатай Келдібекұлы, би Санияз Байбайұлы, би Смағұл Шоқпарұлы, қолдарын қойды. Би Серғазы Тайсарыұлы, би Жаллалиддин Рамазан ұлы мөрлерін басты. Қарқаралы оязының биі Хәкім Құдаймендіұлы, би Абай Майқыұлы, би Екеш Сыбан ұлы, би Илеубай Қашқынбайұлы, би Белібай Тұманбайұлы, Абыралы болысының кандидаты Шәкірұлы мөрлерін басты, би Оспан Атақозыұлы, би Баймұқамед Алдабергенұлы қолдарын қойды. Би Иса Шонтыұлы таңбасын басты. Семипалат оязының құрметті қазақтары Ибраһим Құнан-

байұлы, Құдайберген Тастамбекұлы, Ибраһим Нұркенұлы, билер Бектоғай Ботанбайұлы, Иса Сүтжанұлы, Айтқазы Жексенбайұлы, би Жұмақан Жарқынбай ұлы қолдарын қойды. Би Сүйіндік Шақабайұлы, би Әлжан Назарұлы, мөрлерін басты. Өскемен оязының болыс харунжіі Сіләм Әлжанұлы, құрметті қазақ Құрманғали Жақыпұлы, би Жанкедей Қойтыұлы, би Ережеп Ноқайұлы қолдарын қойды. Болыс Иса Кенбасұлы, болыс Қабанбай Кошқарұлы, би Үсен Қалабайұлы мөрлерін басты. Құрметті қазақ Қалматай Есенқожаұлы таңбасын басты. Би Қаумен Аманұлы қолын қойды. Зайсан дуанының болысы Бөкеш Шаянбайұлы, болыс Билеуші Босқымбайұлы, би Жұмақан Қисықұлы, би Қошаш Есенгелдіұлы қолдарын қойды. Болыс Ақшал Қожабергенұлы, болыс Тәркімбай Жақсыбайұлы, би Жайсаңбай Елемесұлы, би Батбақбай Тілеуұлы, би Қайрамбай Қуандықұлы мөрлерін басты. Сиез бастығы, Өскемен оязы Маевский қолын қойды. Семей оязының лауазымын ада қылушы Казанцев, Зайсан приставының помощигі Нарбот, Қарқаралы оязының старши помощигінің лауазымын ада қылушы Айтбақин қолдарын қойды һәм әскери губернатор Цеклинский қолын қойды.

Араб әрпімен осындай мазмұнда жазылған кітапшаның ең аяғында: «Верно: переводчик Асанов» деген орыс тілінде жазылған жазу бар.

Законоположение, созданное в Карамоле

Перед нами один из первых правовых документов на казахском языке, типографски изданный и распространенный среди коренного населения. Он разработан и принят в мае 1885 г. на чрезвычайном съезде биев Каркаралинского, Павлодарского, Семипалатинского, Усть-Каменогорского уездов и Зайсанского представительства Семипалатинской области в местечке Карамола. Съезд проходил на берегу реки Чар, поэтому документ известен еще как «Чарское положение». Участники съезда — более ста биев и других влиятельных лиц — по предложению военного губернатора Семипалатинской области Циклинского своим председателем на съезде — ведущим бием — избрали Абая Кунанбаева, прибывшего на съезд в качестве представителя Чингисской волости Семипалатинского уезда.

К тому времени сорокалетний Абай уже пользовался уважением как зрелый, многосторонне развитый человек, хорошо знакомый с исламской и русской грамотой, обогащенный многолетним опытом работы с населением, будучи волостным управителем. Своими гуманистическими и демократическими взглядами, честностью и справедливостью при разрешении тяжб и раздоров,

глубоким знанием истории и норм обычного права казахов он заслужил широкое признание в Среднем и Старшем жузах, его имя было известно и в народе, и в среде русской администрации. Поэтому не вызывает сомнения свидетельство одного из его современников Мусирали, приехавшего вместе с ним на съезд в Карамолу, о том, что именно Абаем разрабатывался представленный съезду проект законоположения, в обсуждении которого приняли участие более 40 волостных, биев и других уважаемых лиц. Мусирали вспоминает: «Когда в назначенный день все собрались и направились к юрте уездного начальника, там находился Абай. Оба вышли к людям и Абай, державший в руке бумагу, развернул ее, стал читать, народ внимательно слушал... Говорят, подготовленный им Закон состоял из 93 статей. Собравшиеся единодушно одобрили его. Уездный начальник объявил: „Закон, представленный Ибрагимом Кунанбаевым, принят, отныне бии должны руководствоваться этим Законом“» (Абай Кунанбаев. Полн. собр. соч. (на каз. яз.). Алма-Ата, 1961. С. 498).

Законоположение было написано на казахском языке, затем переведено на русский язык. Казахский текст законоположения набран арабским шрифтом и опубликован в виде отдельной брошюры типографией Казанского университета в 1886 г. Экземпляр брошюры и рукопись законоположения на русском языке хранятся в фонде Центрального госархива Республики Казахстан.

Законоположение составлено на основе норм обычного права казахов и традиций, характерных еще для патриархально-феодальных отношений. Вместе с тем, учитывались некоторые прогрессивные положения законов Российской империи. Это сборник правовых норм материального и процессуального порядка, служивший одновременно пособием, которым руководствовались бии при разрешении различных тяжб.

Законоположение — образец одного из первых юридических документов, рожденных на казахской земле, в котором закреплялись исконно присущие ее народу морально-нравственные ориентиры и правила поведения, продиктованные извечным устремлением к установлению справедливости и порядка. Хотя документ носит отпечаток времени, когда в обществе еще господствовали патриархально-родовые и феодальные отношения, всеобщая неграмотность и невежество, благодаря усилиям Абая в нем нашли место некоторые гуманистические идеи и прогрессивные мотивы. В документе отражена реальная картина жизни казахского народа во второй половине XIX века, его социально-классовая структура, вес и значение вековых традиций и устоев, тогдашний уровень общественного правосознания. Законоположение определяет конкретные права и полномочия приставов, старшин, биев, мулл

и др. в соответствии со сложившейся иерархией должностных лиц, осуществлявших местную власть и управление.

Законоположение предусматривало меры пресечения таких распространенных преступлений, как воровство и угон скота (барымта), пределы ответственности при разрешении различных коллизий и споров, возникающих в жизни общества и отдельных людей, в том числе дел, связанных со сватовством, женитьбой и разводами, уплатой куна и калыма, амангерством, земельными тяжбами и т. п.

В статьях 35, 36 законоположения предусмотрены меры наказания в случае неоказания помощи утопающим, пострадавшим при пожаре, попавшим в пургу. Изложенные в этих и других статьях положения, гуманные по своей сущности, призывают людей, независимо от занимаемого социального положения и родственных отношений, к состраданию, взаимопомощи, к справедливости и высокой общественной ответственности, к дружбе и братству.

Большое значение имеют статьи, предусматривающие строгое наказание лиц, обидевших своих родителей, уважаемых людей, мулл или нарушивших общественный порядок, спровоцировавших драки и другие раздоры.

Значительное место занимают статьи, направленные на борьбу с такими уродливыми явлениями общественной жизни, причем чаще всего организуемыми богачами, как воровство и конокрадство: предусматривалось привлечение к уголовной ответственности сообщников, а также лиц, занимающихся скупкой и перепродажейворованного скота.

Особого внимания заслуживают прогрессивные изменения, внесенные при непосредственном участии Абая в статьи, рассматривающие гражданские и семейно-брачные отношения, в том числе по вопросам женского равноправия, свободы любви, уплаты калыма, приданого невесты. Бесправное положение женщины в казахском обществе во второй половине XIX в., свидетелем которого был Абай, наглядно отразилось в таких правовых нормах законоположения, как: «Женщины не могут быть свидетелями», «За женщину отдается полцены мужчины» и ряд других (ст. 9). Конечно, в одночасье изменить сложившиеся веками обычаи и взгляды было невозможно, но тем не менее Абаю удалось внести в законоположение ряд статей, в которых сделана попытка решить некоторые вопросы женского права (о калыме, амангерстве и т. д.) с гуманистических позиций, хотя полностью снять их в условиях господства патриархально-родовых отношений и законов шариата было невозможно. Согласно ст. 31 девушке, не любящей жениха, или женщине, покинувшей мужа, разрешалось всту-

пять в брак с любимым человеком. Невеста могла отказаться от замужества, если жених был старше ее на 25 лет, или уродлив, или лишен состояния. Эти же факторы служили основанием для подачи на развод. Статьи 46—47 были направлены против такого широко распространенного обычая, как амангерство, ограничивавшего свободу женщины в семейных вопросах. По Положению: «Если жених умер и девушка не желает выходить замуж за его старшего брата, то отец девушки возвращает взятый калым» (46 статья), «Вдова после смерти мужа может выходить замуж за его родственника, если пожелает. Если не пожелает, то это ее право» (ст. 47) Усилилась защита личных и имущественных прав женщин. В статье 30 предусматривалась строгая ответственность за изнасилование несовершеннолетних девушек и замужних женщин, в статье 51 — положение о том, что «если женщина овдовела, то ее дочь остается за матерью». Подобные статьи имели целью укрепления прав женщин. Представляет интерес статья 54, по которой клеветники, написавшие ложные доносы, подвергались аресту и тюремному заключению на 28 суток. Статья имела важное значение в защите личного достоинства должностных лиц от очернительства, клеветы, в установлении справедливости.

Охватившее многие актуальные проблемы своего времени Положение сыграло важную роль в упорядочении деятельности судов биев Семипалатинской области. Своим новым, гуманистическим содержанием, прогрессивными изменениями оно нанесло ощутимый удар по старой правовой системе, защищавшей, в основном, интересы феодально-родовой знати.

Ниже предлагается вниманию читателей русский текст законоположения, хранящегося в фондах республиканского архива*

ЦГА КазССР, ф. 64, оп. 1, д. 2093, л. 7—25, копия.

Э Р Е Ж Е,
составленное на Чарском чрезвычайном съезде
в мае месяце 1895 года *

1

Дела на волостном съезде решаются по важности и ценности дел: на чрезвычайных съездах по очереди, указываемой начальством, — уезд с уездом, а не всеми биями разных уездов.

2

Бии избираются самими тяжущимися, каждый своих биев; число же биев определяется согласно положения начальством, но просим, чтобы более 3-х биев с каждой стороны не назначать. Избранию биев предшествует третейский суд; если тяжущиеся откажутся от третейского суда или соглашения между ними не состоится, то они избирают судебных биев, как выше сказано. Четное число биев не придет к соглашению, а потому рекомендуем применить нижеследующий порядок: каждый уезд, участвующий на съезде, избирает «тюбе-басы», избранию подлежат все лица почетные — служащие и не служащие; если при решении дела возникнет разногласие, то бии приглашают двух тюбе-басы подлежащих уездов, а если эти лица не приведут к соглашению, то между тюбе-басы остальных уездов кидается жребий и вынувший жребий принимает участие, давая перевес своим голосом. Такой же порядок соблюдается на уездных чрезвычайных съездах, при чем тюбе-басы разрешает споры при равенстве голосов.

3

Неявка ответчика удостоверяется старшиною или управителем. Уважительность причины неявки рассматривается судом. Если суд признает неявку уважительною, то решение должно быть отсрочено. Если неявка неуважительная, то постановляется заочное решение. Заочное решение одиночного бия и волостного съезда не окончательное, копия с решения предъявляется ответчику чрез старшину или управителя: если ответчик доволен решением, то оно (л. 8) входит в законную силу; если недоволен, то обязан обжаловать в двух недельный срок тому же бию, который рассматривал дело в первый раз; при новом рассматривании в присутствии

* Перевод не адаптирован — полностью сохранены стилистика и орфография документа: вышедшая из употребления «ять» заменена современными буквами «е», «ю».

ответчика бий постановляет новое решение, если ответчик оправдается, или передает дело на решение волостного съезда, который, найдя решение бия подлежащим утверждению, присуждает виновного к уплате убытков и штрафа за неправильное решение возобновления иска. Волостной съезд поступает точно также по делам, подсудным его решению, передавая дела чрезвычайному съезду. Решение чрезвычайного съезда всякого окончательно во всяком случае.

4

Если истец не явится в назначенное ему время, то по иску его бии прекращают дело и при том по просьбе ответчика и по усмотрению биев возмещаются ему убытки, но истцу предоставляется (т. 8. ОБ.) возобновить иск. Если просьба оказывается ложною, то смотря по сумме иска и по степени достоинства ответчика, бии присуждают истца к возмещению убытков ответчика.

5

Все споры, тяжбы и иски между киргизами одного старшинства, при чем он сам обязан себя отвести в том случае, если одна из сторон состоит с ним в родстве: дед, отец, брат, дядя, племянник, внуки и в прямом сватовстве или во вражде; враждою признается, если дело было решено судом, и одна из сторон была подвергнута наказанию.

6

Все дела между киргизами разных старшинств, волостей, уездов приносятся волостному управителю, который, призвав к себе истца и ответчика, предоставляет последнему, согласно положения, отвести двух биев из числа состоящих в волости; из остальных проситель избирает одного бия, который и решает дело. На волостном съезде участвуют и решают дела все бии совместно и отвода не допускается. На чрезвычайный съезд число биев определяется начальством и отвода не допускается.

7

Как «береке», так и «саловат» допускаются, саловат — смотря по давности иска, если береке и саловат состоится в присутствии съезда биев, то никаких претензий вновь не допускается. Равным образом допускается соглашение между истцами и ответчиками двух и разных уездов о том, чтобы взаимные иски разобрать в под-

лежащих волостях, но это соглашение должно быть удостоверено должностными лицами волости.

8

Так как решения биев выполняются волостными управителями, то копии решений съезда предъявляются по окончании съезда в подлежащих волостях. Если по соглашению истцов и ответчиков двух волостей состоится между волостями зачет скота, причитающегося одной волости с другой, то таковой зачет утверждается председателем съезда.

9

Всякий бий и съезд биев разрешает дело на основании свидетельских показаний. Если бии признают указываемых свидетелей не заслуживающими уважения, то, не вызывая их, передают дело на присягу. Но если свидетель спрошен и дал показание определенное, то бий обязан постановить решение, не передавая на присягу. Отвод свидетелей допускается до вызова и спроса их. Не могут быть свидетелем и умалишенные, малолетние моложе 18 лет, женщины всех возрастов, лица, состоящие в близком родстве, в прямом сватовстве и во вражде. Но силу и значение свидетелей определяют бии до вызова их. Голословные заявления о вражде не принимаются; вражда признается известная народу, более точно определить невозможно. Свидетели могут быть одной волости с одним из тяжущихся, но от бия зависит устранить его или вызвать.

10

Если указанного истцами свидетеля бий устраняет, то свидетель может явиться доказчиком (айғақ); если показание последнего не принимается ответчиком, то в справедливости показания по выбору ответчика, сообразно суммы иска избирается присягатель (айғақ-тазы-сы). Выполнение присяги служит окончанием дела, при чем, если присяга выполнена, то ответчик признается виновным, если не выполнена — оправдан. Ответчику предоставляется искать с доказчика за ложный извет.

11

Принятие киргизом чуюнчи допускается, при чем взявший чуюнчу никогда не допускается во свидетельстве, но становится доказчиком.

12

Срок выполнения присяги назначается по усмотрению бия, смотря по дальности расстояния и возможности присягателю самому доискаться истины.

13

Число присягателей по делам о куне за мужчину — четыре человека; о куне за женщину — два человека, по всем прочим делам — один человек, но последний назначается по ценности иска, например: по иску ценностью одного верблюда из двух пятидесятств, ценностью одну скотину из одного пятидесятства, с увеличением иска ценностью одной скотины увеличивается число пятидесятств, но более состава одной волости избрание присягателю не допускается, как бы велика ни была ценность иска. Избирается присягатель истцом, а пятидесятство или волость указывается ответчиком.

14

Выполняется присяга перед кораном в присутствии волостного муллы волости ответчика.

15

Если присяга должна быть выполнена четырьмя лицами, но не выполнена одним, то уплачивается истцу одна четвертая часть по решению состоявшемуся, если не выполнена двумя, уплачивается половина и т. д.

16

Присутствие истца не обязательно, но об отсутствии его отмечается в книге муллы.

17

Присяга должна быть выполнена до захода солнца.

18

Не могут быть избираемые на присягу волостные муллы, управители и бии, хажи, и несовершеннолетние моложе 18 лет и старики свыше 63 лет, султаны по делам киргиз или киргизы по делам султанов.

19

Ответчику предоставляется указатель для выбора присягателя, волость по месту причисления или по родоприсхождению.

20

Отвод по вражде допускается лишь в том случае, если вражда известна народу и утверждена бием.

21

Присяга исполняется не иначе как в присутствии волостного муллы. Злоупотребления муллы обсуждаются обществом волости.

22

Давшие ложную присягу подвергаются взысканию штрафа в размере девятки от верблюда.

23

Бием обязательно писать в подробности, кто избран на присягу и сколько скота или имущества подлежит уплатить, если присяга не будет выполнена.

24

Отсрочка присяги допускается по причинам уважительным, если то будет засвидетельствовано управителем, или каким-либо бием своей волости.

25

Присягатель становится джаkdти-тюреге с согласия истца, и решение его взамен присяги не может быть опровергаемо ответчиком, решение свое он записывает на копии с решения биев.

26

Давность дел о кунах и невестах определяется в 20 лет, для остальных дел — 10 лет, по делам, возникшим в ближайшем ко времени решения для четырехлетия, определяется полная стоимость доказанного иска с убытками; по делам, возникшим в следующие в течение 10 лет от времени решения дела трехлетия, определяется $\frac{2}{3}$ стоимости иска; по делам, возникшим в последнее в течение 10 лет трехлетие, определяется одна треть стоимости дела, в 1875 году возникшие подлежат саловату. Таким же порядком определяется взыскание по делам о кунах, причем 20-летняя давность распределяется тоже на три части в первой — ближайшее ко времени решения семилетие, во второй — тоже семилетие, в третьей — последнее шестилетие.

27

За преднамеренное убийство мужчины — 100 верблюдов, из коих 25 тайлаков (по второму году), 25 кунанов (трехлетних), 25 дюненов (4-летних) и 25 битты (5-летних). За случайное убийство — 50 верблюдов, из коих 25 битты и 25 кунанов. За убийство женщины — половина куна. За нечаянное убийство куна нет. За убийство мужа женою или жены мужем куна не полагается.

28

За убийство барантача или вора куна не полагается.

29

Плата за увечья распределяется по шарияту, но во избежание ошибки просим поручить Семипалатинскому мулле Ахмет-Вали Манампову и Устькаменогорскому Мурзагали Гаппасову распределить взыскания и их указания внести в настоящее эреже.

30

За растление взыскивается $1/3$ калыма предполагаемого за эту девицу. За изнасилование девушки — штраф в размере от одной лошади с халатом до девятки от верблюда; за изнасилование замужней женщины — штраф от одной до трех девяток, за прелюбодейную связь наказывать розгами как мужчину, так и женщину: штрафу не полагается. Во всяком случае дела о нарушении чести женщин возбуждаются не иначе как по жалобе потерпевших мужа, брата или родителей. Первые два рода дел решаются не иначе как волостным съездом.

31

Замужняя женщина, увезенная или бежавшая с любовником возвращается в волость прямо на Съезд биев; бии должны склонить стороны к миру и, если муж согласен, то берет жену; с увозившаго взыскивается штраф от 1 до 3 девяток. Если муж взять не согласен, то жена обязательно остается у любовника, причем последний выплачивает калым полностью, и жене не выдается приданое. За увоз просватанной невесты взыскиваются полностью калым и подарки (илю, джартыс и сютаны). «Илю» — подарок матерям невесты за первое посещение. «Джартыс» — подарок всем родственникам, больше мануфактурный товар, разделяемый на части. «Сютаны» — подарок родной матери невесты за последнее посещение жениха перед венчанием. Кроме того, невеста лишается

права на получение приданого, если отец не признает нужным выдавать. Уплоченный калым передается первому жениху, причем ему выплачивается отцом невесты штраф от 1 до 3 девяток.

32

За оскорбление родителей виновные подвергаются наказанию по усмотрению обиженных, но применяясь к народным обычаям за оскорбление мулл и почетных лиц, взыскивается штраф в размере одной лошади с халатом до одной девятки от лошади. Если оскорбление нанесено действием, взыскивается штраф в размере от 1 до 3 девяток. Если обиженный не пожелает взять штраф, то наказание заменяется арестом до одного месяца.

33

Виновные в драке подвергаются по определению биев штрафу от одной лошади с халатом до 3-х девяток в пользу потерпевших. Зачинщики драки подвергаются большему взысканию из указанных. За беспорядки виновные подвергаются денежному штрафу или аресту по приговору управителя или по решению биев согласно положения.

34

За ослушание аульного старшины при исполнении им служебных обязанностей подвергать виновных штрафу до 5 руб. или аресту до 7 дней по решению биев. За ослушание разсылного, избранного Управителем по соглашению со старшинами, подвергать тому же наказанию; но если разсылный избран Управителем без согласия старшин, то дела об ослушании или оскорблении его подлежат ведению Управителя. За оскорбление или ослушание Управителя виновные передаются на суждение волостного или чрезвычайного Уездного съезда по усмотрению Уездного Начальника. За оскорбление бия или съезда биев во время разбора дела наказание в том же размере налагается по решению съезда биев.

35

Люди, виновные в неподаче помощи утопающим, во время бурана и т. п., подвергаются взысканию по большей девятки скота.

36

За непринятие мер, установленных против развития упадка скота, виновные подвергаются штрафу 3 руб. по приговору Управителя; но во время существования заразы в соседней волости

наказание увеличивается арестом от 7 дней до одного месяца. За порчу арыков, колодцев, мостов и всяких сооружений виновные сверх возмещения убытков подвергаются штрафу в размере лошади с халатом или денег до 15 руб.

37

Киргизы за воровство подвергаются уплате покраденного и взысканию штрафа состоящего: мойкуна-косак-теркеу, кандат и бийликат. Мойна-косак-теркеу составляет прибавку скота, равное по ценности покраденному, исключая бегунцев и иноходцев, в оценку не входящих, взыскивается в пользу потерпевшего. Кандат в размере одной лошади с каждого вора, в большинстве случаев та лошадь, на которой вор ездил, определяется Управителем по месту жительства вора, бийликат с каждого вора по одной лошади — бием, решавшим дело.

38

Сверх имущественной ответственности виновные в воровстве подвергаются телесному наказанию до 60 ударов и аресту до 1 месяца, биям обязательно применять эти наказания. За воровство у дяди или у деда племянники и внуки не наказуются и покраденное не возвращают; во второй раз наказание налагается биями по требованию обиженного. К этому разряду относятся лишь племянники и внуки по женской стороне.

39

За обрезание хвоста у лошади виновные подвергаются взысканию от одной лошади с халатом до одного верблюда.

40

Все содействовавшие воровству лица несут наказание на равне с вором, при чем телесное наказание и арест применяется преимущественно к лицам более состоятельным.

41

За совершение угона более 20 лошадей взыскивается кандат и бийликат с каждого вора и три девятки в штраф; менее же 20 лошадей применяется все сказанное, в 37 к каждой лошади особо.

42

Развод между мужем и женою по народным обычаям допускается только в случае неизлечимой болезни мужа или беспотомства: в противном случае развод совершается не иначе как с согласия мужа. Развод между женихом и невестой допускается в том случае, если жених на 25 лет старше своей невесты, если жених окажется уродливым, если невеста старше жениха на 9 лет, если жених обеднел и не в состоянии уплатить калыма, если жених стал неисправимым вором или лишен прав состояния.

43

Все брачные дела между мужем и женою венчанными разбираются в волости мужа, если не венчаны, то в волости отца невесты: в том и другом случае съездом биев. Венчанными по народным обычаям признаются те, кои совершили обряд муллы, квитанция из книги волостного Управителя не составляет удостоверения о принадлежности жены.

44

За увоз невесты самим женихом, недоплатившим калым, последний обязуется доплатить калым и явиться к тестю с подарками, испросив извенение. Если невеста увезена женихом, выплатившим калым, но без дозволения родителей, и при этом последние без всякой видимой причины задерживали свадьбу, то увезший освобождается от штрафа и вправе требовать приданое; если родители задерживали свадьбу для лучшего устройства, то увезший подвергается штрафу, как за оскорбление родителей. Во всяком случае дела сии возникают не иначе, как по жалобе потерпевших.

45

Подлежат возвращению родителям из приданого умершей вскоре после выхода в замужество бездетной следующие вещи: лошадь с седлом и прибором, верблюд и саукеле.

46

Взамен умершей невесты выдавать сестру без ее согласия не обязательно, жениху возвращается уплаченный калым.

47

Вдове выходить за брата или родственника не обязательно, предоставляется ей воле и согласию.

48

Лица, нарушившие условия сватовства: отец невесты — возвращению калыма и штрафу соразмерно количества скота, определенного при сватовстве: если калым в 47 байталов (кобыла по 3 году) больше, то три девятки старших; если калым в 37 байталов — две следующих девятки; 27 байталов — одна младшая девятка, в 17 байталов — лошадь и халат. И если сватовство нарушено отцом жениха или женихом, то последний получает калым за вычетом штрафа в том же порядке до 3 девятки.

49

Все дела, возникшие по делам «карсы-куда», т. е. взаимного сватовства, разбирать биям и со времени объявления сего ереже таких условий не допускать и муллам не венчать.

50

Брачный сговор считается состоявшимся, когда сватовья съедят вместе с присутствующими куйрук-баур (сало, накрошенное с печенкой).

51

Если вдова, оставшись бездетной или с детьми, не пожелает выходить в замужество, то она становится владельницей и распорядительницей всего благосостояния покойного. Если она пожелает выдти в замужество, то ей выделяется без детей $1/6$, а с детьми $1/8$ часть всего имущества сверх постели и одежды ей принадлежащей; дети мужского колена передаются со всем остальным имуществом родственникам покойного, которые избирают из своей среды опекуна, последний никакой отчетности не подлежит, но в случае жалоб о растрате имущества дело разбирается биями на основании показаний всех родственников; дети женского колена следуют всегда за матерью, которая выдает их в замужество и получать калым; выйдя замуж, молодая обязана явиться к родственникам покойного отца, где и получает часть имущества от опекуна или братьев своих. Но если вдова, оставшись владельницей имущества покойного, будет вести себя не прилично и начнет разстрачивать имущество, то один из родственников покойного избирается опекуном, но опекуну этому не дозволяется перевозить имущество и вдову к себе в аул, а ограничивается наблюдением и распоряжением по хозяйству аула

вдовы. При выходе вдовы в замужество нового калыма никому не полагается. Если вдов осталось две или три, то подлежащая 1/8 часть распределяется между всеми, при чем той, которая пожелает вернуться к родителям или выйти в замужество выдается сверх постели и одежды 1/16 или 1/24 часть имущества.

52

Обычай кунагасы и союз соблюдается и виновные подвергаются штрафу от лошади с халатом до одного верблюда. Из этого правила исключаются живущие на караванных и трактовых дорогах, у ярмарок, у переправ, джатаки вблизи городов и селений и вблизи пункта, назначенного для съезда.

53

Нарушившие тамырство обязаны по решению биев удовлетворить друг друга, но штрафов и взысканий не полагается.

54

За ложный донос на должностных лиц виновные подвергаются аресту до 28 дней по приговору биев и возмещению понесенных и доказанных убытков. Указать более действительную меру к прекращению ложных жалоб мы можем только одну: так как большинство жалоб возникает во время выборов, то просим начальства дознаний по жалобам в то время не производить и передавать их на рассмотрение и решение волостных или чрезвычайных съездов.

55

В спорах о потравах бии руководствуются или приговором выборных о принадлежности места, осматривают сами или основываются на показаниях почетного киргиза о стоимости потравы; возмещают убытки и налагают штраф по стоимости иска.

56

Тот аул, где ночевал проезжающий и в ту ночь покрадена его лошадь, не отвечает, но должен идти на решение биев по возбужденному на аул подозрению.

57

Так называемые девятки распределяются:
1-е, Бас-тогуз или туйе бастаткан тогуз:

- 1 верблюды;
 - 2 кобылы;
 - 2 жеребенка;
 - 2 лошади по 3 году;
 - 2 тая.
- 2-е, Уртатогуз или ат бастаткан тогуз:
- 1 лошадь большая;
 - 2 лошади по 2 году;
 - 2 телки;
 - 4 барана больших.
- 3-е, Аяк-тогуз:
- 1 бык 4-летний;
 - 2 телки;
 - 3 барана больших;
 - 3 барана (токты).
- Токал-тогуз отменяется.

58

Ценность скота нами распределяется:

верблюды лучший — 3 лошади
— 30 баранов

верблюды средний — 3 пятилет. лошади

верблюды 4-летний — 2 пятилет. лошади и 1 тай.

верблюды 3-летний — 2 пятилетние лошади.

верблюды 2-летний — кобыла с жеребенком и
12 баранов.

верблюды годовой — 1 пятилет. лошадь.

бегунец — от 1 до 5 средних верблюдов; иноходец — от кобылы с жеребенком до 4-х верблюдов; хорошая лошадь — от кобылы с жеребенком — до одного верблюда. Жеребец — от кобылы с жеребенком до 2-х пятилетних лошадей.

Кобыла с жеребенком — 10 баранов.

» без жеребенка — 10 токты.

Лошадь 9 баранов.

5-летняя лошадь . . 7—8 баранов.

Дунен 5—6 баранов.

Дунан . 4—5 баранов.

Тай 3—4 барана.

Кулун . . до 2-х баранов.

Атаногуз . 12 баранов.

Бести 1 баран.

Дунен огуз 1-4—8 баранов.

Кунан . . 1 баран.

Таинча . . 2 барана.

За кражу имущества с взломом или с обдуманном намерением сверх убытков подвергаются штрафу от 1 до 3 девяток. За кражу без взлома меньший штраф лошадь с халатом, а больший — смотря по сумме иска.

60

Взыскание производится передачею скота или имущества натурою согласно решению биев. Если ответчик добровольно не выполнит приказания или не явится на вызов, то производящий взыскание приглашает одноаульцев или соседних аулов в понятые, из среды коих избирается истцом оценщик, который определяет во вышеозначенной оценке стоимость скота. В случае сопротивления, оказанного взыскателю, ответчик может быть удален, а если потребуется, то и связан. Никаких форм или обрядов при исполнении решений не соблюдается.

61

Взыскание по решению народного суда за конокрадство обращается на воров и их соучастников: к числу последних относятся лица, снабжавшие вора лошадью на поездку, сопутствовавшие воровству, лица, принявшие покраденный скот на хранение, лица, знавшие о покраже и скрывшие преступление. За несостоятельностью перечисленных лиц взыскание обращается на приобретших заведомо покраденную лошадь, если последние принадлежат к одной волости с конокрадом. Затем взыскание падает на руководителя того аула, где во время кражи стояла юрта конокрада, а за несостоятельностью последнего — на должностных лиц и общество всей волости, если потерпевшим является киргиз другого уезда; на старшинство — если потерпевший одного уезда, но с другой волости с конокрадом; на пятидесятство — если потерпевший одной волости с конокрадом, а другого старшинства, и наконец, на десятство — если потерпевший и конокрад одного старшинства. Такая мера обращения взыскания на конокрадов принята нами в видах исключительных ради прекращения конокрадства и дабы доставить потерпевшим возможность получать скот с определенными штрафами, заменяющими все его убытки. Мера эта устанавливается как временная на три года или до полного прекращения конокрадства. Должностные лица не изъяты, потому что они

суть члены общества, на ответственность общества допускается лишь в том случае, если несостоятельность указанных в постепенности лиц будет признана съездом биев. Распределение падающего на общество взыскания производится съездом биев. Независимо от того определяется, что все конокрады и прочные лица в волости должны быть приведены в известность и распределены съездом биев на поручительство благонадежных лиц, которые не имеют права отказываться от поручительства. Поручителями должны быть избираемые руководители, аксакалы аулов, не исключая и должностных лиц, и тогда поручатели отвечают одновременно с руководителями аулов за каждое воровство, учиненное состоящим у них на поруках, ранее раскладки на общество. Отданным на поруки паспортов не выдавать. К имуществу вора причисляется излишек земли под зимовкою на удовлетворение потерпевших. Бии обязательно должны применять телесное наказание и арест преимущественно для руководителей воровства из числа богатых киргиз. Осужденный три раза за воровство подлежит приговору общества об удалении его из среды навсегда и та половина волости, которая не пожелала выдать приговор, становится ответственною за все падающие на него иски.

62

Подобное взыскание по делам брачным, торговым и пр. не распространяется, ответственность несет каждый за себя и несостоятельность в расчет не принимается. По делам о куне взыскание падает на всех участников убийства.

63

Штрафы в доход казны и в пользу потерпевших за несостоятельностью на других лиц не распространяются, но штраф в казну заменяется арестом по приговору биев.

64

Предъявленную форму книг для биев всех инстанций однообразную с вырезанными квитанциями вполне одобряем.

65

Надзор за выполнением присяги возлагается исключительно на волостных мулл, проступки последних обсуждаются обществом волости, но для правильных отметок о выполнении присяги вполне одобряем предъявленный нам образец шнуровой книги для волостных мулл: книги эти муллы обязаны иметь всегда дома, с

собою не возить, как только истец получит копии с решением, то обязан предъявить таковую мулле для внесения в книгу; если истец этого не выполнит, то лишается права заявлять о несвоевременности выполнения присяги: в назначенный день ответчик, явсь в дом мурлы, отмечает в книге, хоть бы мурлы не было дома, о явке своей; затем мурла по возможности обязан быть в назначенный день дома для принятия присяги; о выполнении или невыполнении присяги мурла обязан сделать отметку на копии с решения. Для выполнения всего здесь изложенного бии обязаны писать в своих решениях имя, отчество присягателя и время присяги.

66

Метрические книги желательно бы передать вести волостным мурлам по преподанным формам, но по-киргизски. Если начальство признает необходимым ведение книг по прежнему Письмоводителями волости, то мы обязываем волостного мурлу делать отметки о венчании на квитанциях, выданных управителем, так как законными мужем и женою могут быть признаны лица после венчания, а не по одной записе письмоводителя.

67

Со времени введения однообразной формы книг, подлогов в выдаче копий быть не может. Но существующия копии должны быть признаны действительными только те, кои подписаны собственноручно бием или приложена его печать, копия с печатями двух биев без удостоверения волостного управителя и председателя съезда за решение съезда не принимается.

68

Если истец обратится непосредственно к бию, и последний требует ответчика, то старшина обязан доставить последнего. Биям обязательно писать решения и копии, подробно излагая, какой скот должен быть взыскан, если присяга не будет выполнена.

69

Бийлык по всем уголовным и имущественным искам не превышает 10 процентов, не исключая дел по конокрадству, когда биям предоставлено получать сверх бийлыка — бийлык ат. Взыскание бийлыка самими биями будет самоуправством. Бийлык взыскивается при исполнении решений. На всех съездах прибывшие бии избирают по усмотрению своему одного казначея, который полу-

чает бийлык со всех дел чрез управителей или старшин и затем делит поровну на съезде между всеми биями.

70

Расходы всех вызванных на съезд должностных лиц принимаются на счет общества, при чем распределение производится старшинами волости, кто не внесет добровольно причитающейся на его долю уплаты, тот подвергается решению биев.

71

По всем делам киргиз между собою никаких адвокатов или доверенных лиц их русских и татар не допускать, а равно доверенными могут быть киргизы одного уезда с доверителем.

72

Срок для выполнения решений народного суда определяется со времени предъявления копии Управителю или Старшине. Исполнение решений одиночного бия возлагается на старшину, решения съездов — на управителя. Срок выполнения решения одиночного бия от 3-х до 7 дней, съезда волостного — от 7 до 21 дня, чрезвычайного — до месяца.

73

Если сирота девица просватана при жизни родителей и после смерти их нарушит условия сватовства, то взявший ее обязан выплатить калым и штраф. Если же она выходит в замужество за прежнего жениха, то никто не может препятствовать ей взять имущество, назначенное ей в приданое и унаследованное.

74

Все изложенное в настоящем эреже применяется к настоящему съезду за исключением, указанном в особом постановлении, и должно быть обязательно и без всяких отступлений исполняемое всеми биями, съездами, Управителями и Старшинами со времени объявления вперед до издания нового эреже. Копии с решений, постановленных до издания сего эреже, имеют силу с соблюдением.

В том, что настоящее эреже числом 74 параграфов составлено нами по народному обычаю и по совести нашей и по справедливости, мы подписуемся:

Павлодарского Уезда:

Айнагульской волости бий Джусуп Батышев. Карауткельской — бий Иса Бердалин, Молдабий Сарсенов, Урюковской — бии: Серга-

зы Тойсарин, Мукатай Кельдыбеков, Санияз Бабаев. Маралдинской — Смаил Челкаров, Базильгаза Карабайтыков, Джаллутдин Рамазанов.

Каркаралинского Уезда:

бии Чубартавской — Аким Худаймендин, Абай Майкин, Бөгеш Сабанов, Оспан Атагозин, Баймухамет Алдабергенев, Елеубай Қашкынбаев, Иса Чоптин, Бейсебай Тюменбаев, кандидат по управителю Чегыров.

Семипалатинского Уезда:

Чингизской — Ибрагим Кунанбаев, Бишкарагайской — Худайберген Тастамбеков, Акборинской — Бектогай Ботабаев, Малыбаевской — Ибрагим Норекенов, Айгырджальской — Иса Сутчанов, Бельгагачской — Айтказы Джексенаев, Арчалинской — Суюндук Чакабаев, Далабегетейской — Альжан Назаров, Биркейской — Джумакан Джаркынбаев.

Устькаменогорского Уезда:

Себинской — Управитель Хорунжий Алпханов, Кулуджунской — управитель Иса Куньбаев, Нарынской — управитель Кабанбай Коткаров, Уланской — Курмангалий Якубов, бий Каумен Аманов, Колбинской — Калматай Есхожин, Курчумской — Джангутей Коптин, Чингизстайской — Ережеп Нокаев, Сулусатирской — бий Усен Калыбаев.

Зайсанского Приставства:

Чарганской — управитель Богут Чайанбаев, Хабарайсуйской — Блеучи Боскумбаев, Карабугинской — Акчал Жожабергенев, Кендерлыкской — Темирбай Джаксыбаев, Окпектинской — бий, потомственный дворянин Кийсыков, Лебинской — бий Джайсанбай Елемесов, Багасовской — Батпыкбай Тлеулин, Бахарской — Кокаш Есенгельдин, Майтерсеской — Кайранбай Кувандыков.

Председательствующий съезда Устькаменогорский Уездный Начальник Маевский. И. Д. Семипалатинского Уездного Начальника Казанцев; Помощник Зайсанского Пристава И. Нарбут; И. Д. Старшего Помощника Каркаралинского Уездного Начальника Айтбакин. Военный губернатор Генерал-Лейтенант Цеклинский.

СЕХАТҚА

XAT

СОДЫРЛЫҚПЕН БЕТПЕ-БЕТ

Бұл өзі тосын көзбен қарағанда естір құлаққа да өрескелдеу қабылданатын, тым оғаш оқиға екені күмәнсіз. Бүгінде байтақ қазақ жұртының арындай ардақ шынардай асқақ перзенті саналатын ұлы Абай заманында осындай содыр додаға тап болып, шерменде хал кешіпті дегенге сенгің келмейтін секілді. Бірақ, шырғалаңсыз өмір жоқ екені, мынау фәни дүниеде жарық пен қараңғы, күнгей мен теріскей қалай кезек алмасып, үнемі қайшы алысып, қойындасып жатса, биязылық пен тасырлық, татулық пен араздық, адалдық пен арамдық, мейір мен рақымсыздық атаулы да солай егіз жарыса бетпе-бет келіп, текетірес тайталасып жүрмейтін кезі жоқ екені көңілді сәл-сәл сергек пайымға, сырбаз тағлымға жетелейді. Пендешілік тірлік шіркіннің қапысыз хас шындығынан безінуге лаж бар ма?!

Шындық қашанда нақпа-нақ сөйлейді, болған оқиғаның айы-күнін, қайда болғанын, қисыны мен мәнісін, қалай өршіп, қалай бел алғанын жік-жігімен ажыратып, бажайлап баян етеді.

1898 жылдың жаз маусымы. Маусымның екінші жартысында, дәлірек айтқанда, 18-маусым күні Семей оязының қатысуымен екі болыс басшыларының съезі өтеді деген жарлық болған соң, бұл өңірде абыр-сабыр дүрлігіс етек алғалы біраз болған. Екі болыстың да билік тізгінін қолдарына ұстап жүрген ығай мен сығайлар тігетін сәнді-салтанатты киіз үйлерін, кілем-текеметтерін, алтын-күміс жалатқан аяқ-табағын, киетін киімдері мен мінер аттары мен ер-тұрман саймандарына дейін сайлап, сырбаздықпен әзірленіскен. Бал мен май, құрт-ірімшік, саба-саба қымыздарына, сойыс малдарына дейін әкеліскен.

Бұл кезде Абай жасы елуден асып, егде тартқан. Бұдан оншақты жыл бұрын Қоңыр-Көкше елінде бірер сайлау мерзімге болыстық қызмет атқарып, енді мансап пен биліктен бойын аулақ салып, ел ішіндегі дау-дамайға аса килікпей, тоқтасқан шағы. Бұл жиынға ояз өзі қалап шақырған соң, әдейі жиналып, артынып-тартынып келген жайы бар. Кілем-дастархан, кебеже-сандық

ғына дейін әкеліп, еңселі киіз үйін тіктірген. Бүгін ертерек келіп, ояз шаңырағына әдейі сәлем бере бас сұғып, келгендігін білдіріп шыққан. Енді киіз үй іргесіне төсеніш төсетіп, көлеңкеге ықтаңқырап, алқалы топ түгел жиналғанша азын-аулақ тыныс алып отырған. Содыр сойқан, күтпеген жерден, дәл осы арада тап болды. Мұқыр болысының болыснайы Мұсажан Әкімғожин бастаған, өреки келген тобыр бірден, тарпа бас салып, жантайып жатқан Абайдың бірі кісесіндегі пышағын, бірі бөркін, бірі төс қалтасындағы шынжырлы сағатын тартып алып, өзін қамшының астына ала, басқа-көзге төпелей бастады. Оның бақырған ащы дауысы шықты...

Құжат мазмұнына үңілсек, бүгін таңда Абайдың кім екенінен сәл де болса хабардар әрбір адал жанның көңілін дүр еткізгендей осы әліптес ерсі де оқыс көрініс Абайдың өз зердесінен туған, өз қолымен тәптіштей баяндалған. Құжаттың құндылығы да осы ақиқат шындығында, берер мағлұматтарының бұлтартпас нақтылығында.

Қиырдағы Петербург архив қоймасынан арада сексен жыл өткен соң әйгіленіп отырған осынау ресми құжаттың өте-мөте құндылығы айналасындағы әлеуметке, келер ұрпақтарына «мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма...» деп шағына жыр жазғызған Абай тағдырының бізге көмескі кейбір шырғалаңдарын бар егжей-тегжейімен, жай-жапсарымен алдымызға жайып салатынында. Әлбетте, мұншалық құсалы шақтарында Абай заманнан заман ауысқан кездерде қалың қазақ қауымы өзін ар туындай асқақ әспеттеп, мәртебелеп, оның бар мұрасын аялап, әлдилеп жүрерін де, қияндағы Петерборға, Үкімет-Сенатқа жолдағалы отырған осынау шағын хатын күндердің күнінде келер ұрпақтардың өкілдері тұңғық теңіз түбінен ғайыптан табылған ақық тастай таңырқай үңіле, тебірене сыр аулап оқырын да әсте ойына алмағаны кәміл. Ондай күндер туарын білсе, осынау оқиға төңірегінде бұдан басқа өріммен өрнекті де сырлы саздар тарқатуы да мүмкін бе еді, кім білген?! Қайткен күнде де, қаншалықты оқыс оғаш көрінгенімен заң жолымен араша іздеген, әділдік көксеген осынау ресми құжаттың Абай тағдырының жырым-жықпылдағын, оның сораң-сорабын, мақсат-мүддесін бағдарлап, бажайлауға, жан әлемінен сыр аулауға берер ақпараты қыруар.

Бұл құжат соңғы кезге дейін абайтанушыларға, әдебиет әлеміне беймәлім болып келген, зерттеуші ғалымдардың арқасында сексенінші жылдарда Петербургтағы мемлекеттік тарихи архив қорынан табылған. (1352 қор, 20 тізбе, 379-іс). 1984 жылы осы мақала авторының тікелей сұрауы бойынша құжаттың фотокөшірмесі алдырылып, Қазақстан Орталық мемлекеттік архивіне тұрақты сақтауға табыс етілген.

Қазақ өлкесінің қиыр-қиырына сұғанақ ниетпен сұғынып, әбжыландай тітіреткен Ресей империясының ең жоғарғы үкімет құзыры Сенат атына жолданған бұл хат бұдан тоқсан бес жыл бұрын, Абай өмірінің соңғы кезеңінде дүниеге келген. Көлемі қолжазбамен 30 бет. Сауатты орыс тілінде маржандай тізіліп, мұқият жазылған. Сірә, Абайдың ұлы Мағауияның қолымен жазылған деп топшылауға болады. Жазу мәнері бұған дейін архив құжаттары арқылы бізге белгілі Мағауия қолтаңбасына әбден ұқсас. Мағауия орысша оқығаны, орысша едәуір сауатты болғаны көптен мәлім. Абай өзі «шағым-пікір» деп ат қойып жолдаған бұл құжаттың соңына «киргиз Чингизской волости Ибрагим Кунанбаев» деп өз қолымен қол қойған. Мұндағы Абай қолтаңбасы да республика архивінде сақталған бізге мәлім Абай қолтаңбасына өте дәлме-дәл келеді. Сондықтан бұл құжаттың түгелдей Абай зердесінен туғаны, өзінің қатысуымен қағазға түсіп, өз қолымен жөнелтілгені ешбір шүбә тудырмайды.

Абайтанушы ғалымдар, зерттеушілер осы уақытқа дейін Абай мұрасын, Абайдың дүниетанымын философиялық-эстетикалық көзқарастарын негізінен алғанда оның әдеби шығармаларының мазмұнына, сипатына қарап, бұған қоса оның айналасына, өскен ортасына, аралас-құралас болған замандастарына байланыстыра отырып қарастырған, ел ішіндегі сақталған аңыз-деректерге сүйене отырып топшылаған. Қолда бұдан өзге табан тіреп, тиянақты пікір өрбітетіндей басқа құжат яки нақты дерек тапшы болған жағдайда мұндай әрекет, әлбетте, қисынды да заңды болмақ. Әйтсе де, лаж болса Абайдың өз қолжазбаларына, өз қолынан туған құжаттарға сүйеніп пікір түйіндегенге не жетсін?! Бұл тұрғыдан алғанда соңғы кезеңде табылып, республикалық архив қоймасына көшірмесі алдырылған аталмыш құжаттың қадір-қасиеті баға жеткісіз. Бұл құжат Абай өмірі мен тағдырына қатысты кейбір жайларды анықтай түсуге септігін тигізіп қана қоймайды, сонымен қатар Абайдай тарихи тұлғаның білімі, ой-өрісі, орысша сауатының дәрежесі, құқықтық, психологиялық көзқарастары мен азаматтық, адамгершілік парасаты жайында, оның өзі өскен, өмір сүрген ортадағы орны мен беделі, тіпті мінез-құлқы жайында да ой түйіндеуге мол мүмкіндік береді.

Құжат мазмұнына қарасақ — бұл сойқан оқиға ұсақ кикілжің, екі адамның арасындағы араздық жанжал емес, тамырын тереңнен тартқан әлеуметтік тартыс, бәсекенің лап еткен жалқыны. Мәселенің түп төркіні — жер дауы, Шыңғыс және Мұқыр болыстарының арасындағы шекара дауы. Бірнеше жылдан бері созылып келе жатқан шекара дауын талқылау үшін Семей оязы екі болыстың атқамінер би, болыстарын съезге шақырған. Абай бұл кезде 53 жаста. Бұдан он шақты жыл бұрын көршілес өңірде болыс бол-

ған Абай бұл шақта атқамінерлік кәсіпті қойған, елге аты таны- мал адам. Ел билігін ұстаған би-болыс болмаса да ояз оны аузы дуалы, қадірменді адам есебінде осы жиынға әдейі шақырған. Өзге себептермен қоса Абайдың орысшаға жүйріктігі де себеп болған шығар. Мұқыр болысының адамдары Абай ояз алдында мына дауды өз болысының пайдасына бұрып әкетуі кәдік деп сес- кеніп, қайткенде оны бұл жиынға қатыстырмауға жанталаса дәрмен етіскен. Мұқыр болысының болыснайы Мұсажан Әкімго- жин, Бейсенбі Жақыпов, Әбен Бітімбаев, Әзімжан Исабаев, Ра- қым Өмірзақов бастаған бір топ атқамінерлер жиын басталуын күтіп отырған жерінде Абайды тарпа бас салып, бірі қындағы пышағын, бірі бастағы бөркін, бірі алтын баулы сағатын озбыр- лықпен тартып алуымен қоймай, қамшының астына алып, сабай бастайды. Абайдың бақырған даусын ояз естиді. Ояз жасақтары келгенше, содырлар Абай сандығынан өзге де асыл бұйымдарын, тіпті мінер атына дейін талап әкетіп, зым-зия ғайып болады... Соққыға жығылып, зәбір көрген Абай үрей мен құса құрсауына тұншығып, қасында серіктері бар, ауылына қайтады.

Абай баяндауында оқиға арнасы осы әліпте. Іс тергеуге түскен, прокурор араласқан екі жақтан он-ондаған адамдар, ояздың кү- зетші жасақшыларына дейін куәға тартылып, сот мәжілістерінде қаралып, ары тарт-бері тарт тәжікеге түскен. Екі-үш жыл сергел- деңге түскен іс ақыры «кінәлері дәлелденбегендіктен» дейтін қи- сынмен қысқартылған.

Енді, мінеки, содырлық құрбаны болған Абай Ресей империя- сының ең жоғарғы үкіметі — Сенат атына шағым-пікір жолдап отыр.

Пайымдай қарасақ, Абай арызы заң-әкімшілік орнына жолда- нып жататын көп шағымның бірі емес, кемел де кенен ой жүйе- лейтін келелі де салиқалы дүние.

Бұл құжат Абайдың шын мәнінде өз заманының ең алдыңғы қатарлы ойшыл, күрескер, қайраткер өкілі болғандығына нақты- лы дәлел бола алады. Хат иесі Абай салиқалы, жалпы сауаты да мол, сол заманғы әлеуметтік тәртіп, әкімшілік пен заң негіздері- нен де ересен хабардар, өрелі ойлар өрбітетін ойшыл да білікті адам ретінде танылады.

Хатта Абай айналасында осы оқиға төңірегінде болған көпте- ген адамдардың аты аталады, нақты фактілер мен дәлелдер кел- тіріледі. Хатта Абайға қатысты бір ғана оқиға сөз болады. Бір ғана оқиға төңірегіндегі жайлар, соған араласушы адамдар, олардың сол тұстағы әрекеттері баяндалады. Солардың өзінен-ақ заман тынысы, адамдардың қоғамдағы орны, өзара ара-қатына- сы, шиеленіскен тартысы мен арпалысы анық сөз береді. Абай сойыл-шоқпардың адамы емес, ой мен ақылдың адамы. Осынау

кікілжің қырқыстың барысында да оның кісілігі, оқшау даналығы қапысыз қылаң береді. Ұлықтық бәсеке, бақталастық ойран үстінде содыр шонжарлар оны қайткенде еңсесін басып, съезден аулақтау ниетімен соққыға жығып, қамшымен сабалай бастағанда, Уәйіс Соқин дейтін азамат Абайдың үстіне өзі жата қалып, өз денесімен оның денесін қалқалап, арашаға түсуі — былайғы жұртың, бұқара халықтың Абайға деген ықылас-сүйіспеншілігінің жалт еткен бұрқағы деп бағалауға лайық. Дана Абайға деген абзал жүректің азаматтық арашасы, халқымыздың қысас қиянатқа, озбыр өктемдікке қасқая қарсы тұрған бұла мінезі кезінде осылай бой көрсеткен.

Хат иесі өз басын арашалаушы мүсәпір пенде емес, сорақылықты күстәналаушы, айыптаушы ретінде бой көрсетеді: содыр-сотқарларды қисынсыз ақтаушы, билік, төрелік қызметін үстірт атқарушы, көпе-көрнеу бұрмалаушы әкімгерлерді жағадан ала жазғырады, олардың жұмысындағы шалағайлық пен жаңсақтықтарды тап басып әйгілейді. Жалпы сөзбен емес, фактімен сөйлейді, мәселені егжей-тегжейлі біртіндеп талдап, сот ісінің тиісті беттерін, айыпкерлер мен куәлардың уәж-жауаптарын тілге тиек ете отырып, сол кездегі заңдардың талаптарын, нақты статьяларды ауызға ала отырып, тергеуші, прокурор, сот шешімдерінің ақаулы, қисық тұстарын кезей отырып, бұтарлап бұзады. Ресей мемлекетінің Заң жиынтығына, нақты статьяларына сүйене отырып, келелі түйіндер келтіреді. Осынау оқиғаның басы-қасында ең басты куә — үкіметтің ең сенімді адамы, әкімшілік тәртіп пен әділет сақшысы болуға борышкер — ояздан жауап алынбағанын, бұл үлкен мін екенін қадап айтады. Осы тұста Абайдың темірдей логикасы, философиялық сара тұжырымдары, сұңғыла сүрелері тұшындырмай, иландырмай қоймайды.

Архивте сақталған тарихи құжаттың бұдан өзге де, қилы-қилы ой сабақтауға арқау боларлық тұстары қыруар. Зерделі ұрпақ ғасырға жуық уақытты артқа салып алдына келген осынау құжаттан өлең сөздің құдіретті өкілі, дархан дарынды ақын ғана емес, үлкен қайраткер, күрескер, сұңғыла Абайдың заңғар тұлғасын көріп таңдай қағары күмәнсіз.

Төменде Абай қолымен жазылған архив құжатының қазақша толық нұсқасын оқырман назарына ұсынамыз.

Үкімет билігіндегі сенатқа

*Семей уезі, Шыңғыс болысының
қазағы Ибраһим Құнанбаевтан*

ШАҒЫМ ПІКІР

1898 жылғы июньде, Семей уезі бастығының қатысуымен Мұқыр болысы лауазымды адамдарының 1899-жылдан 1902-жылға дейінгі үш жылдық мерзімге сайлауы жүргізілді. Дәл осы мезгілде Мұқыр және Шыңғыс болыстарының арасындағы шекараны реттеп, белгілеу де көзделген болатын. Шекараны көрсету үшін Шыңғыс болысынан өкілдікке Ысқақов, Салтыбаев және Байысов жіберілді. 17-июньде уезд бастығы мені шақыртып алып, алдымен бұрынғы шекараны көрсетуді талап етті. Өйткені ол Шыңғыс болысынан өкілдікке тағайындалған кісілеріне сеніңкіремеді де, менің екі-үш ақсақал мен қарт адамдармен бірлесіп, болыстардың ара-жігін ажыратуға қатысуымды қалады.

18-июньде мен уезд бастығына келіп, Шыңғыс болысынан тиісті кісілер жиналғанын хабарладым. Уезд бастығы, мұқырлықтар әлі түгел келіп болмағандықтан, күте тұруға әмір етті. Мен уезд бастығы тоқтаған киіз үйден шығып, Мұқыр болысының адамдары келуін күтіп, тақау маңда отырдым. Осы тұста айта кету керек, Мұқыр болысында айдаудан қашқан неше түрлі қаңғыбастар жасырынып жүретін де, болыс оларды өз қол астында жасырып ұстайтын. Бұл жайды білетін уезд бастығы менен сондай қашқындарды ұстауға мүмкін қадырымша қолғабыс жасауды сұраған. Мұны мұқырлықтар да білетін. Уезд бастығының киіз үйінің маңында күтіп отырғаныма бірер сағат өткен кезде, Мұқыр болысының кектене жауыққан бір топ қазағы өршеленіп келіп маған тап берді. Оларды бастай келген болыстың өзі Мұсажан Әкімқожин және Бейсембі Жақыпов, Әбен Бітімбаев, Әзімжан Исабаев, Рақым Өмірзақов дегендер еді. Әлгі тобыр маған жабыла бассалғанда, Жақыпов белбеуімдегі бәкімді, Әбен Бітімбаев басымдағы бөркімді жұлып әкетті, ал Рақым Өмірзақов алтын баулы сағатымды тартып алды. Сонан соң олар мені жерге жығып салып, қамшымен сабай бастады. Сол кезде Уәйс Соқин дейтін қазақ өзінің денесімен менің үстімді жауып, әрі қарай сабауларына жол бермеді, соның арқасында ғана мен әрмен қарайғы соққыдан аман қалдым. Менің айқайлаған дауысымды естіп, уезд бастығы киіз үйден жүгіріп шықты да, күзетші жасағының көмегімен жаңағы жапырлаған тобырды қуып жіберді. Сонан кейін мен мұқырлықтар тарапынан бұдан да бетер аяусыз зомбылыққа ұшырап жүр-

мейін деп сескеніп, қасымда серіктерім бар, өз болысыма қайтып кеттім.

Жоғарыда аталған заттарды талаумен бірге, қазақтар менің мініп келген атымды тартып алып кетті; оған қоса дастархан, кілем сияқты 50 сомға татырлық үй ішілік заттарымды әкетті. Жалпы тоналған мүлкімнің бәрін қосқанда 241 сом мөлшерінде болды.

Бұл іс бойынша анықтама жүргізіліп, сонсоң тиісінше тергеу жұмысын жүзеге асыру үшін Семей уезінің тергеушісіне берілген болатын. Істің жай-жапсарын анықтағаннан кейін, тергеуші жаза қолдану ережесінің 120 және 1642 статьялары негізінде болыс Мұсажан Әкімғожин, Бейсенбі Жакыпов, Әбен Бітімбаев, Әкімжан Исабаев, Рақым Өмірзақовтарды мені тонаған деп айыпқа тартты. Тергеу біткен соң, іс 1892-жылы шыққан XVI томның II бөлім, 332 статьясы негізінде 1898 жылғы 18-ноябрьде № 1197 қатынас қағазымен бұрынғы Семей облыстық сотының прокурорына жіберілген-ді. Прокурор, неге екені белгісіз, талау-тонау туралы істі Семей облыстық басқармасына жібереді, ал ол тонау туралы тергеу ісін қарап, Мұсажан Әкімғожинді, Бейсенбі Жакыповты және басқаларын айыптайтындай жеткілікті айғақ жоқ деп тауып, өзінің 1899 жылғы 13-февральдағы журналға жазылған қаулысы бойынша істі қысқартқан. Бұл қаулының көшірмесін іспен қоса бұрынғы Семей облыстық соттың прокурорына кері қайтарады. Прокурор іс пен қаулыны бұрынғы Семей облыстық сотына жолдаған, онда былай деп жазылыпты: «Облыстық басқарманың 1899 жылғы 13-февральдағы қаулысының көшірмесінде баяндалған қылмыстың дәлелденбегені туралы уәжге келісе отырып, қуғындау қысқартылуы тиіс деп санаймын».

Облыстық сот сонымен істі қысқартқан. Айыпкерлерге сот ісінің қысқарғаны жайында полиция арқылы 1899 жылы 13-майда хабарланады, ал маған полиция арқылы да, істің қысқарғаны жайлы сотта хабарландыру ілу арқылы да мағлұм етілген жоқ. Бұл жөнінде 1900 жылғы 4-январьда Семей округтік соты прокурорының орынбасарынан қысқарғандығы жайлы хабар естігенде бірақ білдім. Бұл істің қысқартылуын мен істің мән-жайы тұра-сынан да, сондай-ақ формальды жағынан да дұрыс емес деп білемін, оған мынандай негіздерім бар: тергеуде айыпты дәлелдеу үшін мен Көкбай Жанатаев, Садық Уақбаев, Құнбазар Шілдебаев, Құсайын Қықымбаев, Нәзімбай Зорманов, Нұранбай Уатаев, Саржан Жүсіпов, Ғабілхакім Ысқақов, Ысқақ Салтыбаев, Қадыр Байысов, Әділ Бөжеев, Есендік Базаров және Уәйіс Соқин сынды қазақтарды куәға тартқанмын. Осы куәлардың қатысуымен Әкімғожин, Бітімбаев және басқаларының маған шабуыл жасап, талау-тонағаны расталған. Айыпкерлер формальды тергеу бары-

сында өздерін жазықтымын деп мойындамаған, барлық айыпты мен болыс Әкімғожинмен және басқалармен жауығып жүрген Дүтбай Уандықовтың өсек-жаласына еріп, жалған айтып отыр деп түсіндірген. Өздерін ақтау үшін айыпкерлер Оразбай Аққұлов, Серғазы Сақалов, Бекен Құлайғыров, Қойшыбек Көркембаев, Бітімбай Нұралин, Мұсабек Көркембаев және Бұланбай Найманбаевтарды куә етіп тартқан. Аталған куәлардың жауабына қарағанда, Мұқыр болысында екі партия болған екен де, оның біреуі менің күйеу балам Дүтбай Уандықовтың партиясы да, екіншісі Бітімбаев пен Әкімғожиннің партиясы болыпты-мыс: ал Мұқырдағы съезге күйеу баламды болыс етпекке келіпін: халықты, оның ішінде Құлайғыров деген біреуді өзімнің күйеу баламның пайдасына айдап салсам керек. Ал Құлайғыров менің ұйғаруымды орындаудан бас тартқан кезде, мен оны ұра бастасам керек. Сол кезде оған Бұлқайыров болысыпты да, осыдан келіп жаппай төбелес туып кетіп, мен сол төбелестің үстінде таяқ жесем керек. Ал, тонау-талау жайына келсек, куәлардың айтуында мен мұның бәрін көрген жәбірім үшін кек қайтаруды көздеп, ойдан шығарған екенмін. Істе сонымен қабат, мен де, айыпкерлер де көрсетпеген куәлардың үшінші тобы бар. Бұл оқиғаға кездейсоқ және ешбір партияға кірмейтін адамдар — олар Омарбек Оспанов, Василий Красильников пен Николай Литвинов. Куәлардың жауабынан жалпы алғанда тұжырымдалған фактілер мыналар: уезд бастығы отырған киіз үйге 14 және 18-июньде өз партиясындағы қазақтарды ертіп болыс Әкімғожин келеді де, мен қазақтарды Шыңғыс болысына көшуге үгіттеп жүргендіктен, мені съезден кетіруді өтінеді. Уезд бастығы қазақтарға абыржымындар деп тоқтау айтып, маған өз болысына қайтсын деген бұйрығын жеткізу жөнінде Оспановқа әмір береді. Мен уезд бастығының киіз үйінің қасында отырған кезімде, Оспанов маған уезд бастығының бұйрығын жеткізбекке келе жатады, бірақ нақ осы кезде мұқырлықтар тобыры, ең алдында Әбен Бітімбаев бар маған тарпа бас салады: сөйтіп төбелес басталады. Оны уезд бастығы сақшыларының көмегімен тыяды. Төбелестен кейін мен өзімнің бөркімді, алтын баулы сағатым мен белбеуімді тонап әкеткенін мәлімдепін. Бірақ та бұл жайдың қаншалықты әділдігін куәлар растай алмаған, өйткені ол куәлар менің алтын баулы сағатым, бәкім болған-болмағанын байқамаған, ал төбелестен соң басымда бөркім болмағанын олар көрген. Куә Оспанов бәкі мен шынжырлы сағат төбелес үстінде тартып алынуы ықтимал екенін, бірақ та мұны кім істегенін білмейтінін білдірген. Менің киіз үйімнің тоналуды жайында, куә Литвинов уезд бастығы оны менің киіз үйіме жібергенін, ол келіп қарағанда, киіз үйдің ішіндегі заттардың аман екенін көреді, онда қазақтардың өз жайларынша, менің қы-

мызымды ішіп отырғанын айтқан. Ақыр аяғында ең соңғы куәлар тобы: Жәңгір Көмекбаев, Бозымбай Әбдин, Қәрімжан Тайшекин, Бағмет Доскелдин, Көшкін Мағынбетов, Жауылды Байтұров, Дүйсенов, Қожанбай Иманбаев, Бегендік Байғожанов және Ақылбек Шубановтар болыс Әкімғожин, Әзімжан Исабаев пен Бітімбаев төбелеске араласпаған деп куәлік берген.

Семей облыстық басқармасының 1899 жылғы 13-февральдағы журналдағы жазылған қаулысы бойынша мені ұрып-соғу және тонау жөніндегі іс мынадай уәждермен қысқартылған: «баяндауды тындай келіп және куәлік жазбаларды қарай келіп, облыстық басқарма былай деп біледі: Шыңғыс болысының қазағы Ибраһим Құнанбаев Семей облыстық прокурорының атына 1898 жылғы 4 және 2-июльде берген өтініштерінде өзін Мұқыр болысының лауазымды адамдарын сайлау кезінде қатысып отыру үшін, сондай-ақ Шыңғыс және Мұқыр болыстарының арасындағы жердің ара-жігін ажырату үшін уезд бастығы шақыртып алғанын мәлімдейді, сол кезде Бұғылы болысының қазағы Оразбай Аққұловтың айдап салуымен болыс Мұсажан Әкімғожин, Әбен Бітімбаев, Рақым Өмірзақов, Әкімжан Исабаев және Бейсенбі Жақыпов бастаған Мұқыр болысының қазақтары тобырымен шабуыл жасап, оны сабағанын, сонымен бірге Бітімбаев оның бөркін, Өмірзақов алтын баулы сағатты жұлып алғанын, Жақыпов белбеуінен бәкісін суырып алғанын айтты. Аталған адамдар оған қоса сол жолы оның киіз үйінен жалпы құны 241 сомдық әр түрлі бұйымдарын тонап, астындағы атын айдап әкеткен. Мұның бәрін Құнанбаев тергеу барысында растаған және мұны оның куәлары Көкбай Жанатаев, Садық Уақбаев, Баймұрын Байғожин және басқалары, барлығы 19 адам растап берген (істің 23, 24, 25, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 80-беттері). Мұнымен қатар, Құнанбаев Бітімбаевтың бұл істі доғаруын өтінгенін айтты, бірақ бұл фактіні Құнанбаев ештеңемен дәлелдей алмады: оның үстіне айыпкер Әкімғожиннің және оның куәлері Көмекбаевтың, Әбдиннің, Тайшекиннің, Доскелдиннің жауаптарынан, сондай-ақ тілмаш Оспановтың және төбелес кезінде сол арада болған Мұқыр болысының қазақтары мен сақшылардың жауаптарынан болыс Әкімғожиннің бұл төбелеске ешбір араласпағаны әбден анықталды (істің 94, 95, 78, 30 және 31-беттері).

Егер осы айтылғандарға Оразбай Аққұловтың және басқа куәлардың жауабынан көрінгендей, Мұқыр болысында сол кезде партияшыл жауластық болғанын қоса алсақ (істің 73, 74, 75, 76-беттері), оның үстіне бұрын Мұқыр болысына қараған, тіпті сол елдің болысы болған Ибраһим Құнанбаев та болысқа қас партияда болған және бұл жаулықтың соншалықты ересен зор болғаны сондай, анықтамаға қарағанда облыс бастығы мырза Мұқыр бо-

лысына сайлаусыз, өзге болыстың қазағын болыс етіп тағайындады қажет деп тапқан. Осыған қарағанда Құнанбаевтың болыс Әкімғожин өзін талап-тонауға араласты деп жалған қортынды жасауы әбден ықтимал. Оның үстіне Құнанбаевтың алтын баулы сағатымды, бәкімді, атымды және киіз үйдегі әртүрлі бұйымдарымды тонап әкетті деген фактісі, бір жағынан Құнанбаев тартқан куәлардың жауабы арқылы расталғанымен, ол куәлардың жауаптарына сенуге болмайды. Өйткені олар біріншіден бір-біріне бәрі бір ауыздан шыққандай тым ұқсас, екіншіден, мұншама қалың жұрт қатысқан жаппай төбелес кезінде Құнанбаевтың бәркін кім жұлып алып, пышағын кім суырып әкетті, алтын баулы сағатын кім тартып алды, тағы сондайларды әлгі куәлардың әрқайсысы көріп тұрды деудің өзі қисынбайды, ал Құнанбаевтың жоғарыда аталған куәларының әрқайсысы осының бәрін көрдім деп жауап береді; үшіншіден бұл куәлардың сөзін айыпкер куәларының бірқыдырау жауаптары жоққа шығарады; ең соңында төртіншіден болыс Мұсажан Әкімғожинға және басқаларына тағылған айып бейтарап адамдардың, мысалы Омарбек Оспановтың, сақшылар Красильников пен Литвиновтың жауаптарында еш расталмайды (істің 31-бетінде), қайта соңғы үш кісінің жауаптары төбелестің болғанын, Мұқыр болысының қазақтары Құнанбаевты сабағанын, бірақ бұл төбелесте болыс Әкімғожиннің болмағанын растайды және олар төбелес кезінде Құнанбаевтың сағаты, бәкісі және басқа бұйымдары шындығында тоналған-тоналмағанын білмейді. Жоғарыда баяндалған жайға сәйкес облыстық басқарма Мұқыр болысының бұрынғы болысы Мұсажан Әкімғожинді Жаза қолдану ережесінің 120 және 1642 статьялары бойынша жауапқа тартуға негіз жеткіліксіз деп санайды, оның үстіне партиялық дау-дамай мен айтыс-тартыс кезінде қазақтар ант-су ішіп тұрып та жалған айтудан қымсынбайды, әйтеуір қандай амалмен де мақсатына жетсе болды. Сондықтан да және бұл істе Мұқыр болысының бұрынғы болыснайы Әкімғожиннің әрекетсіздігі жөнінде анықтамаға қарағанда, бұл іске өзгеше тергеу жүргізгеніне байланысты ол журнал бойынша айырықша қаралатынын еске ала келіп, Облыстық басқарма ұйғарды: Семей уезі Мировой судьясы көмекшісінің Мұқыр болысының бұрынғы болыснайы Мұсажан Әкімғожинді Жаза қолдану ережесінің 120 және 1642 статьялары бойынша қылмысты айыпкер есебінде жауапқа тарту туралы тыңдалып отырған қаулысы тағылған айыптың жетімсіздігінен қанағаттандырылмайды деп табылсын, бұл жөнінде мүдделі кісілерге Семей уезінің бастығы мырза арқылы жария етілсін, указ соған жіберілсін. Қалған адамдарды (лауазымды адам емес, жеке адамдар есебінде) айыптау жөнін-

дегі тергеу қағаздары Семей облыстық прокурорының қарауына жолдансын».

Сонымен, бүкіл істен байқалып отырғандай, тергеу Семей облыстық басқармасының 1898 жылғы 13 февральдағы журналда жазылған қаулысында баяндалған пікір мен уәж негізінде қысқартылған. Әкімшілік мекемелерінің пікірі мен сот ведомостары шендеріне жатпайтын кісілердің уәждері айыпкер ретінде жауапқа тартылған адамдардың жазықты-жазықсыздығы жөніндегі қорытындыға негіз бола алмайтындығы былай тұрсын облыстық басқарманың жасаған қорытындысы істің мәнісі жағынан да дұрыс емес.

Облыстық басқарма, біріншіден, Құнанбаев, тергеу кезінде өзін ұрып-соққандығы мен тонағандығы жөніндегі фактілерді растағанымен және оның түсініктемесін растайды деп тартқан куәлері де бұл фактілерді қостағанымен, ол жауаптар бір-біріне ұқсас, бәрі бір өңкей болғандықтан, бұл жауаптарға сенуге болмайды деп есептеп болысты және басқа айыпкерлерді жауапқа тартуға негіз жоқ деп тапқан. Егер куәлер өздері бір мезгілде көрген белгілі бір оқиға жайында бір-біріне ұқсас пікір айтса, онда мұндай жағдай әлгі оқиғаның болмағандығына дәлел бола алады дегенді тұңғыш рет естіп отырмын.

Мен былай деп ойлаймын: егер белгілі бір оқиға жайлы бірді-екілі емес, көп адам түсінік берсе және ол жайында мүлде ұқсас пікір айтса, онда мұның өзі оқиғаның ойдан шығарылмағандығын, шын мәнінде болғандығын дәлелдейді. Әлбетте, көп адамның да әлдебір мүдделерді көздеп, мүлде болмаған немесе болған оқиғалар жайлы нақ болғандағыдай етіп айтпауы да мүмкін жай. Ондай жағдайда мұны жоққа шығару үшін әңгімелер бір-біріне ұқсас деген бір ғана тұжырыммен түйінделмей, әлгі әңгімелерді істің басқаша жағдайларында және басқа адамдардың куәліктерімен салыстыра отырып тексеруден өткізу арқылы түйінделуге тиіс. Осындай ой түйіндеу арқылы теріс те, оң да қорытындыға келуге болады — түсініктемелер бір-біріне ұқсас екен, демек, олар жалған: ақиқатқа көз жеткізу үшін олар бір-бірімен қабыспайтын болуы қажет екен; бірақ мынадай да силлогизм жасауға болады ғой: түсініктемелер бір-бірімен қабыспай ма, демек, олар жалған: ал ақиқатқа көз жеткізу үшін түсініктемелер бір-біріне ұқсас болуы керек.

Логикалық жағынан алғанда екі жағдайдағы түйіндеу де дұрыс, бірақ мәселе онда емес, мәселе мынада: болған оқиғаның ақиқаттығына көз жеткізу үшін негізгі ой түйіні жеке бастың уәжнанымына ғана сүйенбей, фактілерге негізделген уәжнанымға сүйеніп жасалуы керек. Ал мұндай наным болған жерде — түсініктемелер мейлі ұқсас болсын, мейлі әрқилы болсын — бәрібір

оқиғаға сайма-сай келетін түйін жасауға болмайды, тек нақты дерегі жоқ пікірге ғана келуге болады. Кез келген үкімнің немесе жазықты-жазықсыздықты анықтаудың негізінде барлық фактілердің жиынтығы жатуға тиіс. Қылмысты істер соты Уставының 119-статьясында және 1892 жылы басылған заңдар жинағының XVI томындағы 335-статьяда осы талап атап көрсетілген.

Облыстық басқарма тергеу кезінде Құнанбаев Бітімбаевтың бұл істі доғаруды өзінен өтінгендігін баяндаған, бірақ оның мұны дәлелдей алмағандығын тағылған айыптың негізсіздігінің екінші шарты деп табады. Бітімбаевтың өтінішіне қатысты менде ешқандай айғақтың жоқ екендігіне қарап, одан мені ешкім ұрып-соқпапты және тонамапты деген қортынды шығаруға тіпті де болмайды. Егер мен Бітімбаевтың істі доғаруды өтінгендігін дәлелдей алған жағдайдың өзінде мұның өзі де өздігінен сотта Бітімбаевтың басқалардың айыптылығына айғақ бола алмайды ғой, өйткені маған зомбылық жасағанына қарамастан, мұның болуы да, немесе болмауы да мүмкін еді.

Оның үстіне, деп пайымдайды Облыстық басқарма — «Әкімғожинның және куәгерлер Көмекбаевтың, Әбдиннің, Тайшекиннің, Доскелдиннің, сонымен бірге тілмаш Оспановтың және төбелес болған жерге барған сақшылардың жауаптарынан болыс Әкімғожиннің төбелеске еш қатыспағандығы толық айғақталады. Егер бұған, Оразбай Аққұлов пен басқа да куәгерлердің жауаптарынан көрінетіндей, сол уақытта Мұқыр болысында партияшыл жауластық етек алғандығын, әрі бұрын Мұқыр болысына қараған және осы болыстың болыснайы болған Ибрагим Құнанбаевтың жау партияға жататынын, Құнанбаевтың өшпенділігінің ересен зорлығы сонша, Облыстың бастығы Мұқыр болысының болыснайлығына басқа болыстың қазағын тағайындауды қажет деп тапқандығын қоссақ, онда Құнанбаевтың болыс Әкімғожинді өзін тонауға қатысты деп расында да жалған уәж жасауы ықтимал болып шығады.

Басқарма куәгер Көмекбаевтың және басқалардың куәліктерімен айғақталған қандай мағлұматтардың негізінде Әкімғожинді маған шабуыл жасауға яки Облыстық басқарма айтқандай, төбелеске қатыспады деген уәжге келді екен — бұл жағы белгісіз — ал осы куәгерлердің түсініктемелерінің мәніне үңіле келгенде, бұл куәгерлер шындықты жасырып отыр десе дұрысырақ болар еді. Мысал үшін, яки куәгерлердің куәліктерін айқындай түсу мақсатында, куәгер Жанғазы Көмекбаевтың жауабын Бозымбай Әбдиннің, Қаражан Тайшекиннің және Бегімбет Доскелдиннің жауаптарымен салыстырып көрейік: Көмекбаев болысты оқиғаның басы-қасында болған жоқ деп көрсетеді, ол уезд бастығының киіз үйінің әр жағында отырып, бастықтың киіз үйінің сырт жағынан ай-

қай-шу естігендігін, сол жаққа жүгіріп барғанда, төбелесті көргендігін айтады: жанжалға араласпаған, не болып жатқанын көрмеген. Куәгерлер Әбдин, Тайшекин, Доскелдин және басқалар былай деп көрсетеді: олар да болыс Әкімғожинмен бірге уезд бастығының киіз үйінің әр жақ жанында Көмекбаев отырған жерде отырған, киіз үйдің бергі бетінен айқай-шу естіп, сонда жүгіріп келген, төбелесті көрген — бірақ кім-кіммен және не үшін төбелескенін көрмеген. Тіпті бұл куәгерлердің жауаптары шын мәнінде сын көтермей тұрған жоқ па: төбелесті бәрі де көрген; бірақ олардың ешбірі кімдердің төбелесіп жатқанын көрмеген; егер екі тобыр бір-біріне қарсы келіп айқасып жатса, дәл сол жерде тұрған адам төбелесіп жатқандарды қалайша көрмейді немесе төбелеске қатысушылардың бірде-бірін қалайша байқамайды? Сонда төбелестің болғаны айқай-шудан ғана білініп, ал төбелесіп жатқандар бұл куәгерлердің көзіне түспеген болып шыққаны ғой. Олардың жауаптары болған оқиғаның мәнін ашу үшін емес, тек Әкімғожин қатысқан жоқ деген фактіні растау үшін ғана беріліп отырғаны анық. Бірақ олар бұл ретте де мақсатына жете алған жоқ — біреулері Әкімғожинді төбелес болған сәтте мүлдем болған жоқ десе, ал екіншілері ол болды, бірақ төбелеске қатысқан жоқ деп сендіреді. Басқа куәгерлердің жауаптары болып тұрғанда «көрген жоқпыз» деп теріске шығару Әкімғожиннің ол жерде болмағанын және төбелеске қатыспағандығын дәлелдей алмайды. Өздерінің жауаптарынан оқиғаның басынан аяғына дейін болғандықтары көрініп тұрса да, куәгерлер өздерінің көз алдарында болмаған нәрсені көрген болыпты, ал шын мәнінде болған жайтты қорғай қалыпты.

Куәгер Омар Оспанов былай деп көрсетеді. Құнанбаев, сайланған адам ретінде, уезд бастығының бұйрығы бойынша, Шыңғыс және Мұқыр болыстарының шекараларын белгілеу үшін келді: болыс Әкімғожинді төбелес кезінде көрген жоқпын — бір жаққа жасырынып қалса керек, ол жанжал аяқталғанда ғана келді: сағат, бөрік және бәкі Құнанбаевтан төбелес үстінде жұлып алынған деп есептеймін. Ол Құнанбаевтың сынған сандығын уезд бастығына көрсеткен кезде ішінде болған. Оспановтың «төбелес кезінде Әкімғожинді көрген жоқпын, бір жаққа жасырынып қалса керек, жанжал аяқталған соң келді» деген жауабының үлкен дәлелді маңызы бар. Құнанбаевтың уезд бастығының шақыртуымен келгендігі, оның келуінің болыс Әкімғожин мен оның партиясы үшін өте қолайсыз болғандығы тергеу ісін жүргізу барысынан көрініп тұр, сондықтан да, олар барлық айла-шарғыны қолдана отырып, оны кетіруге тырысты да, осы мақсатпен 17 және 18 июньде уезд бастығына келіп, одан мені съезден кетіру жайлы жарлық беруді өтінді. Уезд бастығы ондай жарлық бере қоймап

еді, сол кезде олар зорлыққа жүгінді.

Оның басты жетекшісі, айдап салушысы және белсендісі Әкімғожин болды. Мен уезд бастығының киіз үйінен шығып, сол маңайда отырғанымда, ол өзінің сыбайластарын жинап алып, маған шабуыл жасауға көндірді және де оларға өзі бас болып, белсене қатысты. Ал тобырдың мені бас салып, төпелеп жатқанын, сөйтіп өз мақсатына жеткенін көрген мезетте ол дереу бой тасалап, тобырдың ішінде бүркемеленіп қалды да, мен соққыға жығылып, жұлым-жұлымым шығып, тоналып жерде сұлап жатқан сәтте ғана көпшіліктің көзіне түсіп, шыға келеді.

Егер уезд бастығы мені кетіргісі келсе, онда ол мұны маған шабуыл жасағанға дейін-ақ істеуіне болар еді, сондықтан Әкімғожин бастаған тобырға уезд бастығының жарлығы бойынша менің сайлаудан және шекараны белгілеуден шеттетілетіндігім, сондай-ақ Мұқыр болысында жасырынып жүрген қашқындарды әшкерелеуге менің қатыспайтыным әлдеқашан белгілі болса, онда оларға мені тарпа бас салудың, тонаудың және сабаудың қажеті шамалы болар еді және олар мұны мақсат етпес еді. Облыстық басқарманың қаулысында төбелес туралы ғана айтылған, бірақ тек айтылып қана қойған: өйткені бүкіл тергеу ісін жүргізуден төбелестің болмағандығы көрініп тұр: төбелес деген күштері шамалас топтар айқасқан жағдайда ғана болады, сондай-ақ төбелес үстінде әрдайым екі жақтан да соққыға жығылғандар, жараланғандар болады. Ал мынау істе, бір ғажабы менен басқа таяқ жеген ешкім жоқ — тек мен ғана: демек бүкіл тобырмен тек бір өзім ғана төбелескен болып шыққанмын. Бұл тіпті мүмкін емес жағдай, өйткені бір өзім бүкіл тобырмен төбелеске шығу үшін менің бойымда Самсонның күшіндей күш, қолымда есектің басындай салмақ болуы керек қой.

Айыпкерлер төбелес болды дегенді дәлелдеуге тырысады. Әрине, бұл олардың тарапынан заңды да. Ал облыстық басқарманың төбелесті қандай жағдайдан көріп отырғанына түсінбей-ақ қойдым. Айыпкерлер мен олардың куәгерлері: Шыңғыс болысына өт деген ұсынысыма келісім бермегені үшін Құлайғыровты таяқтағанымнан кейін төбелес шықты деп көрсетеді: оған Бұлқайыров ара түскен екен, мен оны да сабай бастасам керек, содан барып жанжал көтерілген, нәтижесінде ғайыптан тайып, тек мен ғана соққы жеп, тоналғанмын.

Айыпкерлердің өздерін ақтау мақсатында бұл төбелесті ойдан шығарғандығын және оның негізсіздігін анықтау үшін, басқа куәгерлердің жауаптарын былай қойғанда, менен таяқ жеді деген Әзберген Құлайғыров пен Әбділда Бұлқайыровтардың формальды тергеуде берген жауаптарын салыстырудың өзі жетіп жатыр. Әзберген Құлайғыров былай дейді: «Ибрагим Құнанбаев уезд бас-

тығының киіз үйінің арғы бетінде тұрып, Әбділда Бұлқайыровты ат үстінен құлатты да, оның атын тартып алып, жетектеп кетті. Рахым Өмірзақов Құнанбаевқа келіп бұлай етудің жақсы еместігін және ұят екендігін айта бастады, Құнанбаев Өмірзақовты ұруға ұмтылды, сол кезде жұрт топырлап лап берді де, айқай-шу көтерді, одан әрі не болғанын көрген жоқпын. Уезд бастығы жұртты тарата бастады. Өзім ешқандай төбелеске қатысқан жоқпын». Әбділда Бұлқайыров былай дейді: «Құнанбаев Құлайғыровты аттан арқанмен сүйреп түсіріп, ұра бастады. Мені де таяқтай бастағанын білем, өзімді Өмірзақовтың ажыратып алғанын білем, ал есімді жиғанда қарасам, тобырдан аулақта жатыр екем».

Екі түрлі және бір-біріне тіпті де үйлеспейтін жауаптар емес пе, сондықтан бұдан төбелестің кім үшін және не үшін басталғанын айырып болмайды — Құлайғыровтың айтуына қарағанда, төбелес менің Бұлқайыровты сабай бастағанымнан, ал Бұлқайыровтың көрсетуінше, Құлайғыровты таяқтағанымнан келіп шыққан. Шыншыл жауаптар деген осы болғаны ма сонда? Тіпті, мен ұрды деген адамдардың өздері де кімді сабағанымды білмейді, өзін бе, әлде басқа біреуді ме?

Егер менен соққы жеді деген басты куәгерлердің жауаптары осындай болса, басқалары туралы не айтуға болады? Барлық айыпкерлер мен олардың куәгерлерінің жауаптары сондай — олардан төбелестің қалай басталғандығын, қалай жалғасқандығын және қалай аяқталғандығын: әуелі кімнің бастағанын, сонан соң кімнің араласқанын және кімнің кіммен төбелескенін біліп болмайды. Олардың барлық жауаптарында ортақ бір ғана сөз бар: «Айқай-шуды естіп, оқиға болған жерге жүгіріп келдім, содан соң ештеңе көрген жоқпын».

Олардың төбелес Құлайғыров пен Бұлқайыровқа бола басталды деген сылтаулары да ойдан шығарылған, өйткені егер Құлайғыров пен Бұлқайыровтар өздерінің қайсысы үшін төбелес басталғандығын білмесе, онда оны айыпкерлердің куәгерлері қайдан білмек? Айыпкерлердің куәгерлері шындықты қаншалықты көрсетіп отырғандығын осыдан-ақ көруге болады. Семей облыстық басқармасының (мен істе оның доғарылғандығы туралы Прокурордың қорытындысы мен соттың анықтамасы жоқ болғандықтан, тек олардың басқарма пікірі мен келісімі ғана бар болғандықтан Облыстық басқарманың тұжырымдары мен қортындыларын ғана талдап отырмын) өзінің қаулысында: айып тағушы куәгерлер шынжырлы сағатты кім жұлып алғанын, бәкіні кім, бөрікті кім әкеткенін, барлығы бірдей көре алмауы керек, өйткені жаппай төбелес кезінде олардың бәрі бірдей бір ғана нәрсені көруі мүмкін емес делінген.

Бірақ мәселе мынада: Облыстық басқарма қалайда төбелестің

болғандығына сенімді, сондықтан куәгерлердің берген жауаптарын істің мән-жайы мен жауаптардың растығы тұрғысынан емес, нақ осы төбелес тұрғысынан талдайды. Оқиғаның ақиқатына қорытындылардың сәйкес келуі үшін оқиғаның өзі дұрыс анықталуы қажет. Облыстық басқарма сонда нақ төбелес болды дегенді қандай мәліметтерден тауып отыр? Айыпкерлер мен олардың куәгерлерінің жауаптарынан! Бірақ олардың жауаптары өздерінің мәні жағынан да, формасы жағынан да ештеңенің басын аша алмайды — бұл оқиғалардың шын мәнінде қалай өткендігін көрсететін куәгерлердің жауаптары емес, тек төбелестің болғандығын пайымдау ғана. Ал айып тағушы куәгерлердің менің сағатымды кім, бәкімді кім, бөркімді кім жұлып алғандығын көру ықтималдығы — әбден табиғи нәрсе, өйткені маған шабуыл жасалған кезде олар нақ сол жерде тұрған, сондықтан айыпкерлердің маған қалай бас салғандарын, сонсоң таяқтың астына алғандарын және тап сол сәтте бойымдағы заттарды жұлып ала бастағандарын көрулері әбден мүмкін еді.

Шындығында маған — түк қарсылық көрсете алмайтын адамға шабуыл жасалды: болыс Әкімғожин, Бітімбаев, Өмірзақов және басқалар бүлікті ұйымдастырған басбұзарлар солар, ал қалған тобыр бір жағынан шабуылға дем беріп, оны қоздыра түсті. Ұрып соғу үстінде заттарымды тартып алғаннан басқа, қызметшінің қолынан менің мініп келген атым тартып алынды және жұртың көзінше киіз үйім тоналды. Облыстық басқарманың түсінігінше бұл да ұрлық деп табылып отыр.

Әкімғожиннің, Бітімбаевтың және басқа да мұқырлықтардың менің сайлауға және шекараны анықтауға қатысуымды қаламауы маған шабуыл жасауға себеп болды деген жағдай тонаушылықты теріске шығару үшін негіз бола алмайды: менің де, басқалардың да көзінше заттарым ашық түрде ұрланса, онда тарпа бас салуға қандай сылтау болғанына қарамастан, ол тонау болып табылады емес пе? Бұл жайлы Жаза қолдану жөніндегі ереженің 1637 статьясында айтылған, өйткені ұрлап әкету ниеті шабуыл жасау үстінде де тууы мүмкін ғой. Істі доғару туралы өзінің қаулысында Облыстық басқарма айыпкерлердің әрекетін ұрлық деп тауыпты. Ал бұл қылмысты қазақтар жасағандықтан және ол қазақтар көшіп-қонатын аймақта болғандықтан, бұл іс жергілікті қазақ сотында қаралуға тиіс деп санапты. Сондықтан да маған қазақ сотына шағым беру құқығы беріліпті.

Мен Облыстық басқарманың бұл қорытындысын дұрыс емес деп есептеймін. Сонда мен қай сотқа шағым беруге тиіспін? Мұқыр болысының сотына болса, онда Мұқыр болысындағылардың барлығы да Әкімғожиннің, Бітімбаевтың, Исабаевтың тамыр-танысы, ықпалды адамдар ретінде барлығы да соларға бағынышты.

Бұл сотта мен ештеңе де тындыра алмаймын. Ал істі Шыңғыс болысының сотына тапсыруға олардың өздері көнбейді — бұл оларға тиімсіз. Сонда бір-ақ нәрсе қалады өзін шеккен жәбірді құдайдың жазасына тапсыру керек. Алайда, мен олардың жасағаны ұрлық болсын немесе қандай да бір басқа қылмыс болсын, қалай болғанда да, ол орыс сотында қаралуға тиіс деп санаймын, тек сол ғана бұл істе әділ де турашыл сот бола алады. Облыстық басқарма бұл мәселеге байланысты Әкімғожинді билік жүргізудегі әрекетсіздігі үшін жауапқа тартқан. Мен былай деп есептеймін: Әкімғожин тарапынан билік жүргізілмей қалған жоқ, өйткені, басты арандатушы, жанжалды ұйымдастырушы және жүргізуші негізгі адам болғандықтан, ол әрекетсіз кісі емес, керісінше белсенді адам болып табылады.

Осы мәселеге байланысты ең басты куәгерден — болған оқиғаның бәрін көзбен көрген уезд бастығынан жауап алынбаған, мұның себебін мен білмеймін, бірақ істі айқындап, ақиқатты шешу үшін одан жауап алынуының елеулі маңызы бар деп санаймын.

Енді істі формальды жағынан қарауға кірісейін. Тергеу ісі 1899 жылғы 14 майда, жаңа соттар енгізілген кезде, жойылған ескі тәртіппен жүргізілді. Бұл тәртіп жалпы қылмыстар бойынша мынадай болып келеді: тергеуші формальды түрде тергеу ісін жүргізіп, ол аяқталғасын, егер іске айыпкерлер тартылатын болса, 1892 жылы басылған Заңдар жиынтығының XVI томындағы 335 статьяға сәйкес, оны сот Прокурорына жөнелтеді. Прокурор немесе айыпкерлердің бірін барлық немесе кейбір ерекше праволары мен артықшылықтарынан айыруға душар етуі мүмкін істер жөніндегі орынбасары қорытынды шығарады, онда мыналар баяндалды: 1) өн бойында қылмысты әрекеттердің белгісі бар оқиға; 2) қылмысты әрекет жасалған мезгіл және оның орны, 3) айыпкердің атағы, аты, әкесінің аты мен фамилиясы немесе лақап аты; 4) айыпкерге қатысты көтерілген іске байланысты жинақталған дәлелдер мен айғақтардың мәні; 5) қаралып отырған әрекеттердің белгілері нақ қандай қылмыстарға сәйкес келеді, осыны заң бойынша анықтау; 6) тергеу ісі толық көлемінде жүргізіледі ме және; 7) айыпкерді сотқа тарту керек пе немесе ол жайлы іс қысқартылуға яки тоқтатыла тұруға тиіс пе? Прокурордың бұл қорытындысы 1892 жылы басылған XVI томның II бөлімінде баяндалған Қылмысты сот ісін жүргізу заңдарына сәйкес одан әрі қарау үшін іске қоса сотқа ұсынылады. Сол томның екінші бөлігіндегі 338 статьяның негізінде белгіленген тәртіп бойынша өзіне түскенге дейін губернатор сотта жүргізіліп жатқан қылмысты істерді қарауға араласа алмайды және ұсыныс жасай алмайды. Ал Семей облыстық басқармасының қаулысын іс сотқа түспей тұрып-ақ губернатор бекітіп жіберген. Сонымен істің бүкіл жүргізілуінен

оның 1892 жылы басылған XVI томның II бөлігі бекіткен Қылмысты істер жөніндегі сот ісін жүргізу заңдарына мүлдем қарама-қарсы бағыт алғандығы көрініп тұр.

Тергеуші Әкімғожиннің, Бітімбаевтың, Исабаевтың, Өмірзақовтың мені талап тонағандығы үшін айыпталғаны жөніндегі істі қамамдап, оларды адам тонаған кінәлілер ретінде жауапқа тартқан және оны осы айыптау бойынша жүргізілген тергеу ісін бұрынғы Семей облыстық сотының Прокурорына жөнелткен. Прокурор 335 статьяға сәйкес, одан қорытынды шығарудың орнына, пікірлер мен тұжырымдар беруін сұрап; оны Семей облыстық басқармасына жіберген, ал ол өзінің 1899 жылғы 13-февральдағы қаулысымен Әкімғожинге қатысты істі қысқартып, басқа айыпкерлер жөніндегі мәселені ашық қалдырған, сөйтіп олардың кінәлі-кінәсіздігі жайлы қорытынды жасауды Прокурордың қадағалаушысына тапсырған, соңғы жағдай қалған айыпкерлердің мемлекеттік немесе қоғамдық қызметте тұрмайтындығымен дәлелденген.

Семей облыстық басқармасы болыс Әкімғожиннің тонаушылықпен айыпталғандығы жөніндегі істі қысқарту арқылы өзінің бабына мүлдем жатпайтын шеңберге еніп кетті, өйткені Қылмысты сот ісін жүргізу заңның ескілері де, жаңалары да жалпы қылмыстарға жататын қылмыстық әрекеттерді, қызмет бабындағы міндеттерді орындау кезінде жасалған болса да, қызмет бабындағы қылмыстар бойынша айыпкерлердің сотқа берілуін шешетін әкімшілік мекемелер мен қызмет бабындағы адамдарының қарауына жол бермейді. Қызметке байланысты емес, жалпы сипаттағы қылмыс жасаған мемлекеттік қызметтегі адамдар да — мейлі олар қызмет бабында болсын — былайғы адамдар сотқа қалай тартылса, олар да дәл сол тәртіпке бағынады.

Осыған сүйене отырып, мен болыс Әкімғожиннің тонаушылық айыбы туралы істің қысқартылуы дұрыс емес деп санаймын. Басқа айыпкерлерге келетін болсақ, олардың кінәлі-кінәсіздігі жөнінде облыстық басқарманың қаулысының жоқтығын былай қойғанда, сонымен бірге 1892 жылы басылған XVI томның II бөлімінің 335 статьясында талап етілгендігіне қарамастан, прокурор билігінің де қортындысы жоқ болып шықты. Прокурор бір ғана № 879 қатынас қағазы арқылы менің тоналғандығым жөніндегі істі жөнелте отырып, былай деп жазады: «Семей облыстық басқармасының 1899 жылғы 13-февральдағы қаулысында баяндалған пікірге қосыла отырып, бұл істің жүргізілуін қысқартуға болады деп табамын».

Мұндай жағдайда екі мәселенің басын ашып алу керек: біріншіден, тергеу ісін жеке өзі қарау негізінде өз қорытындысын шығармай-ақ, облыстық басқарманың пікіріне қосылатындығына

сүйене отырып, сотқа ұсыныс жасауға прокурордың қақысы бар ма және сонымен бірге, іске байланысты басқа адамдар мен мекемелердің пікірі талап етілмек түгілі, оған тұп-тура заң жүзінде жол берілмейді ғой. Екіншіден, қосталған пікір қайсы айыпкерлерге қатысты, бір ғана Әкімқожинге ме, әлде барлығына ма?

Мен былай деп білемін, барлық жалпы қылмыстар бойынша істі қысқарту туралы немесе айыпкерлерді сотқа беру туралы қорытындыға негіз жазу үшін, Прокурорлық билік басқалардың пікірі мен сенім-нанымын басшылыққа алмай, тергеу ісін жүргізудегі дәлелдермен айғақтардың бүкіл жиынтығын жеке өзі қарау арқылы түйінделген, тек жеке өзінің ғана көзі жеткен жағдайды басшылыққа алуға тиіс. Бұл 1892 жылы басылған XVI томның I бөліміндегі 335 статьяның бүкіл мазмұнымен және мағынасымен белгіленген болатын. Мен бұл ойды Қылмысты сот ісін жүргізудің уставын да неғұрлым толығырақ дамыту керек деу үшін айтып отырған жоқпын. Менің ісім ескі тәртіппен — бүгінде мәңгілікке жойылған тәртіппен жүргізілді, бірақ қылмысты сот ісін жүргізудің ескіріп кеткен бұл тәртібінің негізінде де император III Александрдың Сот Уставында айқын орын алған ой, дәл сондай рух жатқан еді.

Екінші мәселе жайында мынаны айта аламын: маған прокурордың ұсынысындағы және соттың істі қысқарту жөніндегі анықтамасындағы ашық қалған тұстар түсініксіз болып отыр. Прокурор Семей облыстық басқармасының пікіріне қосылғандықтан істі қысқартқан. Бірақ мәселе мынада: облыстық басқарманың пікірі тонаушылық жөніндегі айыпталған тек Әкімқожин жөнінде ғана, ал осындай айып тағылған басқа айыпкерлер жөнінде Басқарма ешқандай пікір айтпайды. Сонда былай болып шыққан ғой: Әкімқожинді тонаушылық жөнінде айыптайтын іс Прокурордың облыстық басқарма пікіріне қосылатындығы, ал сот прокурордың осы пікірмен келісетіндігі негізінде қысқартылған. Ал басқа айыпталушылар жөніндегі іс прокурор мен соттың ешқандай пікірінсіз-ақ, ешқандай қорытындысынсыз-ақ қысқартыла салған. Өйткені айтылмаған пікірге қосылу мүмкін де емес қой.

Жоғарыда баяндалғандарға орай, мен Үкімет билігіндегі сенаттан болыс Мұсажан Әкімқожиннің, Әбен Бітімбаевтың, Бейсенбай Жақыповтың, Рақым Өмірзақовтың маған шабуыл жасағандығы және мені тонағандығы жөніндегі бұрынғы Семей облыстық соты Семей округтік архивіне тапсырған істі қарауды және бұрынғы Семей облыстық сотының осы істі қарай келіп, оны қысқарту туралы 1899 жылғы 12-майда шығарған анықтамасын бұзуды сұраймын, өйткені оның өзі істі шешудің 1892 жылы басылған XVI томның II бөліміндегі 335, 337, 369 және 370 статьяларында баяндалған Қылмысты сот ісін жүргізу туралы заңдармен белгі-

ленген тәртібін бұзудың нәтижесінде қысқартылған. Бірақ сот ісін жүргізудің бұл тәртібінің 1899 жылғы 14 майдағы сот реформасын енгізген кезде жойылғанына және қазіргі кезде бұл салаларда император III Александрдың сот уставын енгізгендігіне байланысты сот ісін жүргізудің бұрынғы тәртібін қолдану мүмкін емес. Қылмысты сот ісін жүргізу уставының 510—528 — 3 сәйкес, бұрынғы Семей облыстық сотының үкімін бұзу туралы істі Семей округтік сотының Прокурорына жөнелтуі керек.

Осы шағым арыз 1865 жылы 10-мартта және 1865 жылы 19-сентябрьде (№ 14 және № 88) Жоғары мәртебелі бекіткен сот уставтары толық көлемде енгізілген, бұрынғы белгіленген, сот ісін жүргізудің тәртібі туралы ережелерге сәйкес, Семей округтік соты арқылы Үкімет билгіндегі Сенатқа тапсырылуы тиіс.

Шыңғыс болысының қазағы *Ибрагим Құнанбаев*

(КСРО орталық мемлекеттік тарихи архиві. 1352 қор. 20-тізбе. 379 іс).

**Письмо Абая Кунанбаева
в правительствующий Сенат России**

Хотя произведения Абая широко известны не только на родине поэта, но и за рубежом, его рукописи и автографы, а также архивные документы о нем еще не полностью дошли до читателей. Поэтому информация, содержащаяся в рукописном оригинале «Апелляционного отзыва» Абая, под которым стоит автограф: «Ибр. Кунанбаев», имеет большое историческое и научное значение для ученых, изучающих творчество Абая, так как им должно быть интересно все: мировоззрение поэта, его философские, социально-политические, этические и эстетические взгляды; среда, в которой он вырос, и ближайшее окружение, современники, с которыми он общался; устные рассказы и другие свидетельства о нем, дошедшие до нашего времени. Одним из них является предлагаемый вниманию читателей Апелляционный отзыв в Правительствующий сенат России, который раскрывает некоторые события и факты из жизни поэта и углубляет представления о его мировоззрении, философских, политических, этических, эстетических, гуманистических взглядах, свидетельствует о высоком уровне гражданского сознания поэта, передового мыслителя своего времени, борца за общественный прогресс, просвещение казахского народа. В Апелляционном отзыве Абай предстает высокообразованным человеком, в совершенстве владеющим русским языком, незаурядным юристом. В документе

изложены события, связанные с покушением на Абая, чему предшествовали следующие события.

В мае 1898 г. Семипалатинским уездным начальством назначаются выборы волостного управителя Мукурской волости на 1899—1902 гг., которые проходили один раз в три года. Здесь же было решено рассмотреть давний спор о пограничной меже между Мукурской и Чингизской волостями. Абая пригласили быть посредником в этих спорах. В связи с этим Абай 17 июня 1898 г. прибыл в местность Кошбике, где должны были проходить выборы. 18 июня для того, чтобы уведомить о своем прибытии, Абай зашел в юрту, где располагалось уездное начальство, ему предложили подождать, так как собрались еще не все. Он вышел наружу. Неожиданно появилась группа состоятельных мукурцев во главе с их волостным управителем Мусажаном Акимгожиным, которая, спровоцировав скандал, тут же набросилась на Абая. Бейсенби Жакупов снял с него пояс с кинжалом, Абен Битимбаев сорвал головной убор, Рахим Омирзаков — часы. Повалив его на землю, они стали избивать Абая плетью. На крик Абая о помощи вышла охрана уездного начальника, и бесчинствующая группа была разогнана. Однако по дороге она разграбила юрту, где остановился Абай, отобрала лошадь и нанесла ущерб на сумму 241 руб. Дело было предметом расследования и разбирательства в прокуратуре и окружном суде, в результате подкупа представителей местной администрации прекращено под предлогом отсутствия состава преступления. В поисках справедливости Абай для защиты своего гражданского достоинства и разоблачения беззакония местных властей направил Апелляционной отзыв в Правительствующий Сенат России. В нем названы участники покушения, подробно описаны совершенные ими действия, приведены конкретные факты и доказательства. Всем своим содержанием этот отзыв доносит до нас дыхание того времени, подробно повествуя об участниках описываемых событий, об их месте в обществе и взаимоотношениях между собой, о распрях, раздирающих степь. Из документа явствует благородный облик Абая, подтверждается его человечность и мудрость. В той части, где рассказывается о том, как его во время покушения пытался прикрыть своим телом Уванс Сокин, мы видим, сколь был любим в народе Великий поэт. В ходе этих событий Абай еще раз доказал, как он был далек от интриг группировок и междоусобной борьбы феодалов.

В «Апелляционном отзыве» Абай выступает общественным обвинителем произвола и бесчинств феодальной верхушки, взяточничества и продажности местной царской администрации. Умело оперируя фактами, примерами из показаний свидетелей враждующих сторон, Абай подвергает критике неправомерные действия следова-

теля, прокурора и суда, считает грубейшим нарушением преднамеренный отказ от привлечения в качестве свидетеля уездного начальника — одного из главных очевидцев описываемых событий. Читая этот документ, можно прийти еще раз к выводу о том, что Абай был не только поэтом-мыслителем, но и непримиримым борцом с несправедливостью. «Апелляционный отзыв» объемом 30 страниц написан на русском языке. Рукописный оригинал документа хранится в Центральном историческом архиве в Санкт-Петербурге*; копия — в фонде Центрального Государственного архива Республики Казахстан в Алматы.

В ПРАВИТЕЛЬСТВУЮЩИЙ СЕНАТ

*Киргиза Чингизской волости,
Семипалатинской области,
того же уезда
Ибрагима Кунанбаева*

АПЕЛЛЯЦИОННЫЙ ОТЗЫВ

В июне 1898 года, в присутствии Семипалатинского уездного начальника, производились выборы должностных лиц в Мукурской волости, на трехлетний с 1899 по 1902 год, в это же время предполагалось наведение и установление границ между Мукурской и Чингизской волостями. Для указания границ были посланы из Чингизской волости уполномоченными: Искаков, Салтабаев и Баисов. 17 июня я был вызван Уездным начальником для указания прежде бывших границ, так как Уездный Начальник не надеялся на лиц, назначенных уполномоченными от Чингизской волости, и желал, чтобы и я принял участие в разграничении волостей совместно с двумя и тремя аксакалами (стариками). 18 июня я приехал к Уездному Начальнику и сообщил ему, что требуемые им из Чингизской волости лица собрались. Уездный Начальник приказал обождать в виду того, что Мукурцы явились еще не все. Я вышел из юрты, в коей помещался Уездный Начальник, и сел в недалеке, ожидая сбора людей Мукурской волости. Нужно заметить, что в Мукурской волости скрывается много бродяг, бежавших из ссылки, которых Волостной Управитель держит и укрывает у себя. Зная это, Уездный Начальник просил меня оказать ему содействие в поимке бродяг, насколько это было возможно с моей стороны. Об этом знали мукурцы. Прошло не более часа, когда я сидел около юрты Уездного Начальника, на меня напала толпа озлобленных и возбужденных киргиз Мукурской волости, во главе коей были: Волостной Управитель Мусажан Акымгожин, Бийсембай Джаку-

* ЦГИА СССР, ф. 352, оп. 20, д. 179.

пов, Абен Битембаев, Ахинжан Исабаев и Рахим Умырзаков. Вся эта толпа бросилась на меня, причем Джакупов вырвал у меня из-за пояса нож, Абен Битембаев сорвал с меня шапку, Рахим Умырзаков сорвал с меня часы с золотой цепочкой, а затем повалили меня на землю и стали бить меня плетью. От дальнейших побоев я был избавлен киргизом Увансом Сокиным, который прикрыл меня своим телом и тем лишил возможности наносить мне дальнейшие побои. На мой крик выбежал из своей юрты уездный Начальник и при содействии стражников разогнал толпу, а затем в сопровождении провожатых я отправился в свою волость, боясь еще более жестокого насилия надо мной со стороны мукурцев. Кроме ограбления указанных мною вещей, киргизы взяли у меня насильно лошадь, сломали замок у моего сундука, находившегося в моей юрте, вытащили из сундука две скатерти, ковер и другие вещи на сумму 50 рублей, всего же ограблено у меня на 241 рубль. Было произведено по этому делу дознание, которое и было передано следователю Семипалатинского уезда для производства формального следствия. Следователем по выяснению обстоятельств дела были привлечены в качестве обвиняемых в ограблении меня, на основании 120 и 1641 ст. Улож. наказ. Волостной Управитель Мусажан Акымгожин, Бийсембай Джакупов, Абен Битембаев, Ахинжан Исабаев и Рахим Умырзаков. По окончании следствие было направлено следователем на основании 332 ст. XVI т. ч. II изд. 1892 г. 18 ноября 98 года за № 1197 Прокурору бывшего Семипалатинского областного суда: Прокурор почему-то дело о грабеже направил в Семипалатинское областное правление, которое, рассмотрев следственное производство относительно грабежа, нашло, что к обвинению Мусажана Акымгожина, Бисембая Джакупова и др. нет достаточных данных и делопроизводство прекратило по журнальному постановлению своему от 13 февраля 1899 года. Постановление это, в копии, вместе с делом препроводили обратно Прокурору бывшего Семипалатинского областного суда. Прокурор отослал дело с постановлением в бывший Семипалатинский областной суд при отношении от 24 апреля 1899 года, в коем было написано: «разделяя изложенные в копии постановления Областного правления от 13 февраля 1899 года соображения о недоказанности преступления, нахожу, что преследование должно быть прекращено». Областной суд и прекратил дело. Обвиняемым о прекращении дела было объявлено судом через полицию 13 мая 1899 года; мне же не было объявлено ни через полицию, ни посредством вывешивания объявлений в суде о прекращении дела, так что я узнал об этом 4 января 1900 года, когда получил сообщение о прекращении дела от товарища прокурора Семипалатинского окружного суда. Прекращение этого дела я считаю неправильным как по мотивам

существа дела, так и со стороны формальной по следующим основаниям: мною на следствии, в подтверждение справедливости обвинения, были указаны свидетели киргизы: Кокпай Джанатаев, Садык Увакпаев, Куныбазар Чилдыбаев, Кусайн Кийкбаев, Налгимай Зурманов, Нурманбай Уватаев, Сарджан Юсупов, Габулкаким Искаков, Искак Салтабаев, Искак Сампабаев, Кадыр Баисов, Адил Божаев, Есендык Базаров и Уваис Сокин. Показаниями этих свидетелей вполне установлен факт нападения на меня и ограбления Акымгожиным, Битымбаевым и другими. Обвиняемые на формальном следствии виновными себя не признали, объяснив, что все обвинение я вывожу на них ложно по наущению Дутпая Увандыкова, который состоит во вражде с Волостным управителем Акымгожиным и с другими. В доказательство основательности своего оправдания обвиняемые указали на свидетелей: Оразбая Аккулова, Сергазы Сакалова, Бекина Кулайгорова, Кайнум Коркенбаева, Битымбай Нуралина, Мусабек Коркенбаева и Буланбай Найбанбаева. Из показаний этих свидетелей видно, что в Мукурской волости существовало обе партии: одна принадлежала будто бы зятю моему Дутпаю Увандыкову, а другая — Битымбаеву и Акымгожину; что я явился на Мукурской съезд, желая сделать зятя Волостным управителем, стал подстрекать народ в пользу своего зятя, в том числе некоего Кулайгырова, и когда Кулайгыров отказался исполнить мое решение, то я будто бы стал бить его, за него вступился Булкайров, но и его будто бы я стал бить, что послужило к общей драке, во время которой мне были нанесены побои. Что же касается грабежа, то свидетели со стороны обвиняемых показали, что все это выдуманно мною из мести за нанесенное оскорбление. В деле имеется еще третья группа свидетелей, которые не были указаны мною и обвиняемыми, но которые случайно присутствовали во время происшедшего, и которые не принадлежали ни к какой партии — это Омарбек Оспанов, Василий Красильников и Николай Литвинов. В общем из показаний установили следующие факты: в юрту, где находился Уездный начальник, 14 и 18 июня приходил Волостной Управитель Акымгожин с киргизами своей партии и просил удалить меня со съезда на том основании, что я подговариваю киргиз к переселению в Чингизскую волость. Уездный начальник уговорил киргиз успокоиться и приказал Оспанову передать мне приказание удалиться в свою волость. Оспанов пошел передать мне приказание Уездного начальника, но в это время на меня набросилась толпа мукурцев, впереди которых был Абен Битымбаев, завязалась драка, которую прекратил Уездный начальник при помощи стражников. После драки мною было заявлено, что у меня ограбили шапку, часы с золотой цепочкой и пояс, но это насколько справедливо — свидетели этого обстоятельства подтвердить

не могли, так как эти свидетели не заметили, были или не были у меня часы с цепочкой и нож; шапки же на моей голове после драки, они видели, что не было. Свидетель Оспанов предполагал, что нож, шапка и часы с цепочкой действительно могли быть сорваны с меня во время драки, но кто это сделал — не знает. Относительно ограбления моей юрты, свидетель Литвинов показал, что его Уездный начальник послал в мою юрту, он осмотрел ее и увидел, что в юрте все было цело, что в юрте моей лишь сидели киргизы и пили кумыс. Наконец последняя группа свидетелей: Джангор Кимекбаев, Базамбай Аборин, Карамжан Тайшекин, Багомет Доскелдин, Кошкин Могомбетов, Джауылды Байтуров, Дюсембай Буранов, Кожамбай Иманбаев, Бегендык Байготанов и Акылбек Чуванов показали, что Управитель Акымгожин, Адимжар Исабаев и Битымбаев в драке не участвовали. По журнальному постановлению Семипалатинского областного управления, 13 февраля 1899 года, дело о нанесении мне побоев и ограблении было прекращено по следующему умозаключению: «выслушав доложенное и рассмотрев следственное производство, Областное правление находит, что киргиз Чингизской волости Ибрагим Кунанбаев по данным прошением 4 и 8 июля 1898 года на имя Семипалатинского областного прокурора заявил, что он был вызван Уездным начальником в Мукурскую волость для присутствия при выборах должностных лиц Мукурской волости и для размежевания земли между Чингизской и Мукурской волостями, но по подстрекательству киргиза Бугулинской волости Оразбая Аккулова на него напали толпою киргизы Мукурской волости над предводительством управителя волости Мусажана Акымгожина, Абена Битымбаева, Рахима Умырзакова, Ахинжана Исабаева и Бийсембая Джакупова, причинив ему побои, и при этом Битымбаев сорвал с него шапку, Умырзаков — часы с золотой цепочкой и Джакупов вырвал нож из-за пояса. Кроме того, упомянутые лица ограбили у него тогда же из юрты разные вещи и лошадь, всего на сумму 241 рубль. Все это Кунанбаев подтвердил при производстве следствия, а так же равно подтвердили это и свидетели его Коппай Джаматаев, Садык Увакпаев, Байшора Байгожин и др., всего в числе 19 человек (л. д. 23, 24, 25, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 80): при этом Кунанбаев объяснил, что Битымбаев просил его о прекращении этого дела, но этого факта Кунанбаев доказать ничем не мог. Между тем показаниями обвиняемого Акымгожина и его свидетелей Комекбаева, Абдина, Тайчекина, Доскельдина, а также равно показаниями переводчика Оспанова и бывших на месте драки киргиз Мукурской волости и стражников вполне устанавливается тот факт, что Управитель Акымгожин в драке этой не принимал участия (л. д. 94, 95, 78, 30, 31). Если прибавить к этому, что в Мукурской волости

существовала в то время партийная вражда, как это видно из показаний Оразбая Аккулова и др. свидетелей (л. д. 73, 74, 75, 76), при чем к враждебной Управителю партии принадлежал и принадлежавший прежде к Мукурской волости и бывший даже Управителем этой волости Ибрагим Кунанбаев и, что вражда эта была настолько велика, что Управителем в Мукурскую волость, как показывает справка, — г. Начальник области признал необходимым назначить киргиза из посторонней волости без выборов. то становится весьма вероятно, что Кунанбаев действительно мог сделать на Управителя Акымгожина ложный вывод в участии в ограблении его. Кроме того, и самый факт-то ограбления у Кунанбаева часов с золотой цепочкой, ножа, лошади и др. вещей из юрты его, хотя, с одной стороны, и подтверждается показаниями свидетелей, выставленных Кунанбаевым, но показания их не заслуживают доверия, во-первых, потому, что слишком тождественны и шаблонны, во-вторых, нельзя допустить, чтобы в общей драке целой массы народа каждый из этих свидетелей видел, кто с Кунанбаева сорвал шапку, кто выдернул у него нож, кто сорвал часы с цепочкой и проч., а между тем каждый из поименованных выше свидетелей Кунанбаева показывает, что видел все это; в-третьих, потому, что показания этих свидетелей опровергаются целым рядом показаний другой группы, выставленных обвиняемыми, и наконец, в-четвертых, обвинение, выводимое на Управителя Мусажана Акымгожина и др., ничуть не подтверждается показаниями незаинтересованных в деле лиц, как напр. Омарбека Оспанова и стражников Красильникова и Литвинова (л. д. за № 31), а наоборот показаниями последних трех лиц устанавливается, что драка действительно была и что Кунанбаеву нанесли побои киргизы Мукурской волости, но в драке этой Управителя Акымгожина не было, и они не знают, действительно ли у Кунанбаева во время этой драки ограблены часы, нож и другие вещи. В виду вышеизложенного Областное управление не находит достаточных оснований к привлечению бывшего Управителя Мукурской волости Мусажана Акымгожина к ответственности по 120 и 1642 ст. Улож. о наказании, тем более, что в случае партийных интриг и раздоров киргизы ничуть не стесняются даже под присягой показать ложно, лишь бы это средство оправдывало цель их. А потому и принимая во внимание, что бездействию власти в этом деле бывшего Управителя Мукурской волости Мусажана Акымгожина произведено особо от сего дела следствие, как показывает справка, которую будет рассмотрено особо по журналу, Областное правление определяет: заслушиваемое постановление Помощника Мирowego судьи Семипалатинского уезда о привлечении к ответственности бывшего Мукурского Волостного Управителя Мусажана Акымгожина в качестве обвиняемого в преступле-

нии пред. 120 и 1642 ст. Улож. о наказании за недостаточностью улик признать не подлежащим удовлетворению, о чем и объявить заинтересованным лицам через г. Семипалатинского Уездного начальника, которому и послать указ. Следственное производство в отношении обвинения остальных лиц (как частных, а не должностных) препроводить на усмотрение Семипалатинского областного прокурора». Таким образом, как видно из всего производства, следствие было прекращено на основании мнения и убеждения Семипалатинского Областного правления, изложенного в журнальном постановлении от 13 февраля 1898 г. «Независимо от того, что мнение учреждения административного и убеждения лиц, не принадлежащих к чинам судебного ведомства, не может служить основанием для вывода о виновности или невиновности лиц, привлеченных в качестве обвиняемых, сделанный областным правлением вывод неправилен и по существу. Областное правление находит, что нет оснований для привлечения Волостного управителя и других обвиняемых к ответственности, во-первых, потому, что хотя потерпевший Кунанбаев подтвердил на следствии факт нанесения ему побоев и ограбления, и что и свидетели, указанные им в подтверждение своего объяснения, подтвердили этот факт, но этим показаниям нельзя давать веры, так как они тождественны и шаблонны». Впервые узнаю, что если свидетели об одном и том же событии, виденном ими в одно и то же время, показывали сходно, то это обстоятельство может служить доказательством того, что такого события не было. Я думаю, что если об одном и том же событии показывают многие, а не один или два, показывают совершенно схоже, то это служит доказательством того, что событие действительно признано, а не выдуманное. Можно, конечно, случиться, что и многие в каких-либо интересах будут рассказывать о событии, не случившемся вовсе, или бывшем не в таком виде, как оно произошло, но опровержение должно заключаться не в одном выводе, что рассказы тождественные, а в проверке этих рассказов и других обстоятельствах дела и показаниями других лиц. Посредством такого умозаключения можно приходить как к отрицательному, так и положительному выводу — показания тождественны, значит ложны: для убеждения в истинности их нужно, чтобы показания были разноречивы, но можно сделать и такой силлогизм: показания разноречивы — значит ложны, для убеждения в истинности их нужно, чтобы показания были тождественны. Вывод логически правилен и в том, и другом случае, но дело в том, что для убеждения в истинности происшедшего нужно не одно убеждение личное, на основании которого построено умозаключение, а убеждение, основанное на факте, раз этого убеждения нет — то будь показания тождественны или разноречивы — все равно нельзя сделать вывода, соответствующего

событию, а можно лишь иметь мнение, лишенное фактической почвы. В основании всякого приговора или определения о виновности или невинности должны лежать факты во всей своей совокупности, на что указывает 119 ст. Уст. уг. суд. и 335 ст. XVI т. свод. законов изд. 1892 года. Второе условие — неосновательность обвинения — Областное управление нашло в том, что Кунанбаев объяснил на следствии, что обвиняемый Битымбаев просил Кунанбаева прекратить это дело, но ничем этого последний не мог доказать. Из того обстоятельства, что у меня нет доказательств относительно просьбы Битымбаева, никоим образом нельзя сделать вывода, что не было нанесено мне побоев и не было ограбления. Если бы я даже не имел возможности доказать, что Битымбаев просил прекратить дело, то это, само по себе, так же не могло служить доказательством на суде виновности Битымбаева и других, так как этот факт не вытекает из самого следствия, а есть лишь единоличное желание Битымбаева, которое могло быть или не быть, несмотря на произведенное надо мною насилие. Между тем — рассуждает Областное правление — «показаниями Акымгожина и свидетелей Комекбаева, Абдина, Тайчекина, Доскельдина, а также равно показаниями переводчика Оспанова и бывших на месте драки стражников вполне устанавливается тот факт, что Управитель Акымгожин в драке не принимал никакого участия. Если же прибавить к этому, что в Мукурской волости существовала в то время партийная вражда, как это видно из показаний Аккулова и др. свидетелей, при чем к враждебной партии принадлежал и принадлежащий прежде к Мукурской волости и бывший даже Управителем этой волости Ибрагим Кунанбаев, и что вражда Аманбаева настолько велика, что Управителем в Мукурскую волость Начальник области признал необходимым назначить киргиза из посторонней волости, то становится вероятным, что Кунанбаев действительно сделал на Управителя Акымгожина ложный вывод в участии в ограблении его» — На основании каких данных, установленных показаниями свидетелей Комекбаев и др., Правление пришло к убеждению, что Акымгожин не участвовал в нападении или, как говорит Областное правление, в драке — это не видно, но рассматривая показания этих свидетелей в их существе более правильными, можно признать, что эти свидетели скрывают истину. Для примера, чтобы выяснить показания этих свидетелей, сравним показания свидетеля Джангоша Комекбаева с показаниями Бозамбая Абдина, Каражана Тайчекина и Багамбета Доскельдина. Комекбаев показывает, что Волостного управителя на месте происшедшего не было, что он, сидя около юрты Уездного начальника, услышал крик и шум на другой стороне юрты начальника, побежав туда, увидел драку; в драке не участвовал, и что происходило не видел. Свиде-

тели Абдин, Тайчекин, Доскельдин и др. показали, что они тоже сидели вместе с Волостным управителем Акымгожиным около юрты Уездного начальника с той стороны, где сидел Комекбаев и, услышав крик и шум на другой стороне юрты, побежали туда и видели драку, но кто с кем и за что дрался не видели. Уже само по себе показание этих свидетелей не выдерживает критики в своем существе: все видели драку, но никто из них не видел дравшихся: неужели, если идет толпа на толпу, то стоя тут же на месте, невозможно видеть дравшихся и не заметить кого-либо из участвовавших в драке. Выходит, что драка выразилась в крике и шуме, а сами дравшиеся не были видимы для этих свидетелей. Ясно, что показания их имели в виду установить только факт отсутствия Акымгожина, и не выяснить суть совершившегося, но цель их и в этом случае не достигается — одни утверждают, что Акымгожина не было вовсе во время драки, а другие, что он был, но не участвовал в драке. При утвердительном показании других свидетелей, это отрицание — «не видели» — не может служить доказательством отсутствия и участия Акымгожина. Эти свидетели, как оказывается по их показаниям, были от начала до конца его, не только видели то, что не было перед их глазами, а не видели того, что происходило в действительности. Свидетель Омар Оспанов показал, что Кунанбаев приехал по приказанию Уездного начальника в качестве выборного для проведения границ между Чингизской и Мукурской волостями, что Управителя Акымгожина он во время драки не видел — он куда-то скрылся, а явился после драки. Показал, что часы, шапка и нож были сорваны у Кунанбаева во время драки. Он видел, что Кунанбаев показывал сломанный сундук Уездному Начальнику. Показание Оспанова: «во время драки не видел Акымгожина, он куда-то скрылся и явился, когда драка кончилась» — имеет важное и существенное значение. Из следственного производства видно, что Кунанбаев явился по приглашению Уездного начальника, что появление его было сильно неприятно для Волостного управителя Акымгожина и его партии, и они старались всеми способами его удалить и с этой целью 17 и 18 июня приходили к Уездному начальнику и просили его сделать распоряжения об удалении мсня со съезда. Уездный начальник такого распоряжения не сделал, тогда они прибегли к насилью. Главным руководителем, подстрекателем и деятелем был Акымгожин. Собрав толпу своих приверженцев, он подговорил их напасть на меня, причем руководил ими, принимал сам деятельное участие, в то время, когда, выйдя из юрты Уездного начальника, я сидел в недалеке. Когда он увидел, что достиг своей цели, что толпа напала на меня, и разделяется со мной, он на время скрывается, затушевывается в толпе, а уже является и показывается на глаза всем, когда я из-

битый, оборванный и обобранный валялся на земле. Если бы Уездный начальник хотел меня удалить, то это он мог сделать и до нападения, и толпе, под предводительством Акымгожина, не было бы нужды и цели нападать на меня, грабить и бить, раз она уже знала, что по распоряжению Уездного начальника я буду удален от выборов и участия в установлении границ, а равно не буду участвовать в открытии скрывающихся в Мукурской волости беглецов. В Постановлении Областного управления говорится лишь о драке, но только говорится — так как из всего следственного производства видно, что драки не было, драка бывает тогда, когда происходит физическая борьба между равными приблизительно силами, и в драке всегда бывают побитые, израненные и с той и с другой стороны, но в настоящем деле является странным, что побит только я и больше никто; следовательно, я один вступил в драку с целой толпой. Это невозможно физически, разве бы я только обладал силой Самсона и имел ослиную челюсть в руках, чтобы решиться на борьбу одному с толпой. Обвиняемые стараются доказать, что была драка. Да и это естественно с их стороны. Но в каких обстоятельствах дела усмотрело Областное правление драку, не могу понять. Обвиняемые и их свидетели показывают, что драка завязалась из-за того, что я стал бить Кулайгорова за то, что он не согласился на мое предложение перейти в Чингизскую волость, за него заступился Булкаиров и я его стал бить, а затем пошла общая потасовка, в которой по какому-то чуду оказался побитым и ограбленным только я. Для выяснения неосновательности этой драки обвиняемыми в свое оправдание, помимо показания других свидетелей, достаточно сличить показания, данные на формальном следствии: Абергеном Кулайгоровым и Абильды Булкаировым, — тех лиц, которых будто бы я бил. Аберген Кулайгоров показывает следующее: «Ибрагим Кунанбаев, находясь по другую сторону юрты Уездного начальника, сбросил с лошади Абильды Булкайрова, отбрав у него лошадь, и повел ее. Рахим Умырзаков подошел к Кунанбаеву и стал ему говорить, что так делать нехорошо и стыдно. Кунанбаев бросился бить Умырзакова, тут нахлынула толпа, подняли шум, крик: что происходило далее — не видел. Вышел Уездный начальник и стал разгонять. Никакого участия в драке не принимал». Абильда Булкаиров показывает: «Кунанбаев посредством аркана стащил с лошади Кулайгорова, стал его бить, помнит, что стали его бить, помнит, что его отнимал Умырзаков, когда очувствовался, был далеко от толпы». — Два и совершенно разноречивые показания, так что не знаешь, из-за кого и из-за чего началась драка: по показанию Кулайгорова — из-за того, что я стал бить Булкайрова, а из показания Булкайрова, — что стал бить Кулайгорова. Это ли правдивые показания? Даже и сами битые

мною лица не знают, его или другого я бил. Если таковые показания главных свидетелей, битых, будто бы, мною, то что можно сказать относительно других! Все показания обвиняемых и их свидетелей таковы, что из них нельзя видеть, как началась, как продолжалась и как окончилась драка: кто начал первый, кто вмешался и кто с кем дрался. Все их показания сводятся к одной общей, заготовленной наперед фразе: «услышав шум, крик, побежал на место происшествия и затем ничего не видел». Ссылка их на то, что драка началась из-за Кулайгорова и Булхайрова — тоже вымышленна, так как если Кулайгоров и Булхайров сами не знают, из-за кого из них началась драка, то откуда могли знать указанные обвиняемыми свидетели. Отсюда можно ясно увидеть, насколько свидетели обвиняемых показывают правду. Семипалатинское областное правление (я разбираю только выводы и заключение Областного правления, так как в деле нет заключения Прокурора и определений суда о прекращении дела, есть только согласие их с мнением Правления) в своем постановлении говорит, что свидетели обвинения не могли видеть все одинаково — кто сорвал часы с цепочкой, кто — нож и кто — шапку, так как в общей драке все не могли видеть одно и то же. Но дело в том, что Областное правление почему-то убеждено, что была драка — и с этой точки разбирает показания свидетелей, а не со стороны сущности и достоверности показаний. Для того, чтобы выводы соответствовали истинности событий, нужно, чтобы и само событие было установлено правильно. Из каких данных Областное правление усмотрело, что была именно драка? Из показаний обвиняемых и их свидетелей! Но показания их как в своем существе, так и по форме ровно ничего не выясняют — это только утверждение, что была драка, а не свидетельские показания, как в действительности все происходило. Что свидетели обвинений могли видеть, кто сорвал с меня часы, кто нож, кто шапку — это очень естественно, так как они были тут же при нападении на меня и могли видеть, как обвиняемые напали на меня, стали бить и тут же срывать вещи, бывшие на мне. В действительности напали на меня — старика, который даже не мог сопротивляться: Волостной управитель Акымгожин, Битымбаев, Умырзаков и другие, как главные заправила всего, а остальная толпа лишь поощряла и отчасти способствовала нападению. Кроме отнятия вещей при нанесении побоев, у моего слуги была отнята принадлежащая мне лошадь и разграблена юрта моя в присутствии всех. По понятию Областного правления это тоже кража.

То обстоятельство, что мотивом для нападения на меня послужило нежелание Акымгожина, Битымбаева и других мукурцев, чтобы я присутствовал при выборах и при определении границ, не может служить! основанием отрицания грабежа: раз в присутствии

моем и других совершенно открытое похищение вещей, то какой бы повод к нападению не был, все-таки будет грабеж, о котором говорит 1637 Улож. о наказании, так как намерение похитить может возникнуть и во время нападения. В своем постановлении о прекращении дела Областное правление признало, что деяние обвиняемых есть кража, и так как это преступление совершено киргизами и в районе киргизских кочевков, то дело это подсудно местному киргизскому суду, поэтому и оставило за мною право обратиться с жалобой в киргизский суд. — Я считаю это заключение областного правления неправильным. В какой суд я должен обратиться? В Мукурский волостной суд! В Мукурской волости все приятели Акымгожина, Битымбаева, Исабаева и подчиняются им как влиятельным лицам. В этом суде я ничего не добьюсь. Передать дело на решение Чингизского волостного суда они сами не согласятся — это им невыгодно. Остается одно — обиду свою поручить возмездию Божьему. Но я полагаю, что если уже будет и кража, или какое-либо другое преступление, то во всяком случае оно должно быть рассматриваемо русским судом, который один будет беспристрастным и справедливым судом в этом деле. Областное правление привлекло Акымгожина к ответственности по этому делу за бездействие власти. Я полагаю, что со стороны Акымгожина было не бездействие власти, так как лицо, являющееся главным зачинщиком и главным деятелем, не есть лишь только бездействующее, а лицо активное. По настоящему делу не допрошен самый главный свидетель — Уездный начальник, бывший очевидцем всего происходившего. Причин этого я не знаю, но полагаю, что допрос его имеет самое существенное значение для дела и разъяснения истины.— Теперь перейду к рассмотрению дела с формальной стороны. Следствие производилось по старому порядку, уничтоженному при введении новых судов 14 мая 1899 года. Порядок этот по общим преступлениям следующий: Следователем производится формальное следствие, которое по окончании, если к делу привлечены обвиняемые, направляется Прокурору суда, согласно 335 ст. XVI т. св. зак. изд. 1892 года. Прокурор или его товарищ по делам, по которым кто-либо из обвиняемых может подвергнуться лишению всех или некоторых особенных прав и преимуществ, составляет заключение, в коем излагается: 1) событие, заключающее в себе признаки преступного деяния; 2) время и место совершения преступного деяния; 3) звание, имя и отчество, фамилия или прозвище обвиняемого; 4) сущность доказательств и улики, собранных по делу против обвиняемого; 5) определение по закону: какому именно преступлению соответствуют признаки рассматриваемого деяния; 6) произведено ли следствие с надлежащей полнотою и 7) следует ли обвиняемого предать суду, или же дело о нем должно быть прекращено или при-

остановлено. Это заключение Прокурора вносится в суд вместе с делом для дальнейшего направления согласно законам Уголовного Судопроизводства, изложенным в XVI т. ч II изд. 1892 года. На основании 388 ст. того же тома, части второй Губернатор не может входить в рассмотрение уголовных дел, производящихся в суде и давать по оным предложения прежде, нежели к нему поступят установленным порядком. Постановление же Семипалатинского областного правления утверждено Губернатором до поступления дела в суд. Итак, из всего производства дела видно, что оно получило направление совершенно противоположное законам Уголовного Судопроизводства, установленным XVI т., ч. 2 изд. 1892 года. Следовательно, окончив дело по обвинению Акымгожина, Битымбаева, Исабаева и Умырзакова в ограблении меня, привлек их в качестве обвиняемых в грабеже и следствие по этому обвинению направил Прокурору бывшего Семипалатинского областного суда. Прокурор вместо того, чтобы составить заключение, согласно 335 ст., направил дело для дачи мнения и заключения в Семипалатинское областное правление, которое по постановлению своему, от 13 февраля 1899 г. прекратило дело относительно Акымгожина, а об остальных обвиняемых оставило вопрос открытым, предоставив Прокурорскому надзору дать свое заключение об их виновности или невиновности; последнее обстоятельство мотивировано тем, что остальные обвиняемые не состоят на службе государственной или общественной. Давая заключение о прекращении дела по обвинению Волостного управителя Акымгожина в грабеже, Семипалатинское областное правление вошло в служебную деятельность, вовсе не подлежащую его компетенции, так как по законам Уголовного судопроизводства, как старого, так и нового, преступные деяния по общим преступлениям, хотя бы таковые были совершены и во время служебных обязанностей, не подлежат рассмотрению административных учреждений и должностных лиц, от которых зависит предание суду обвиняемых по служебным преступлениям. Лица, состоящие на службе государственной, совершившие преступления общего характера, а не по службе, — хотя бы и во время службы, подчиняются тому же порядку предания суду, как и частные лица. На этом основании я считаю прекращение дела о Волостном управителе Акымгожине по обвинению его в грабеже неправильным. Что же касается остальных обвиняемых, то, хотя нет постановления Областного правления относительно их виновности или невиновности, но также нет заключения прокурорской власти, как это требуется 335 ст. XVI т., ч. 2., изд. 1892 года. Прокурор, препровождая дело об ограблении меня, при одном только отношении за № 879 пишет: «Разделяя мнение Семипалатинского областного

правления, изложенное в постановлении от 13 февраля 1899 года, нахожу возможным дело производством прекратить».

В этом случае подлежат разрешению два вопроса — первый: имел ли Прокурор право делать предложение суду на том основании, что он разделяет мнение Областного правления, не составляя своего заключения, основанного на личном рассмотрении следователя, и при том по делу, по которому не только не требуется мнения посторонних лиц и учреждений, но прямо не дозволяется законом?— Второй: относительно каких обвиняемых было это разделенное мнение — одного ли Акымгожина или всех?

Я полагаю, что в основании заключения о прекращении дела, или о предании суду обвиняемых по общим всем преступлениям Прокурорская власть должна руководствоваться лишь одним своим собственным убеждением, основанным на личном рассмотрении всей совокупности доказательств и улик, имеющих в следственном производстве, а не руководствоваться чужим мнением и убеждением. Это установлено всем содержанием и смыслом 335 ст. XVI т., ч. 2, изд. 1892 года. Я не говорю о более широком и более полном развитии этой мысли в уставе Уголовного судопроизводства. Дело мое рассматривалось по-старому — ныне канувшему в вечность порядку, но и в этом устарелом порядке Уголовного судопроизводства положена в основание та же идея, тот же дух, которые более ясно выражены в Судебном Уставе императора Александра III.

Относительно второго вопроса могу сказать, что для меня является непонятным пропуск в предложении прокурора и в определении суда о прекращении дела. Прокурор потому направил дело на прекращение, что разделял мнение Семипалатинского областного правления. Суд прекратил дело согласно этого предложения. Но дело в том, что мнение Областного правления было лишь относительно Акымгожина по обвинению его в грабеже, но относительно других обвиняемых по тому же обвинению Правление никакого мнения не высказало. Выходит так, что дело по обвинению Акымгожина в грабеже прекращено потому, что прокурор разделял мнение Областного правления, а суд согласился с таким предложением прокурора, а относительно других обвиняемых дело прекращено без всякого мнения и заключения прокурора и суда, так как разделять того мнения, которое не было высказано никем, невозможно.

В виду вышеизложенного я имею честь просить Правительствующий Сенат рассмотреть дело о нападении на меня и ограблении Волостным управителем Мусажаном Акымгожиным, Абеном Битымбаевым, Бисембаем Джакуповым, Рахимом Умырзаковым, сданное в архив Семипалатинского окружного суда бывшим Семипалатинским областным судом, по рассмотрении этого дела определение бывшего Семипалатинского областного суда от 12 мая 1899

года о прекращении этого дела отменить, так как оно было прекращено с нарушением того порядка решения дел, который установлен законами о судопроизводстве по делам уголовным, кои изложены в 335, 337, 369 и 370 ст. XVI т., ч. 2, изд. 1892 года. Но так как этот порядок судопроизводства при введении судебной реформы 14 мая 1899 года отменен, и в настоящее время в этих областях введены судебные уставы императора Александра III, и прежний порядок Судопроизводства не может быть применяемым, то дело это по отмене приговора бывшего Семипалатинского областного суда препроводить Прокурору Семипалатинского окружного суда для направления согласно 5ТО — 528—3 Уст. Угол. суд.

Настоящая апелляционная жалоба подлежит подаче в Правительствующий Сенат через Семипалатинский Окружной Суд на основании правил, Высочайше утвержденных 10 марта 1865 года, и 19 сентября 1865 года (14 и 18) порядка производства от прежних судебных установлений, в коих вводятся судебные уставы в полном объеме.

Киргиз Чингизской волости *Ибрагим Кунанбаев.*

ЦГИА СССР, ф. 1352. оп 20. д. 379.

АБАЙ
ҮЙІНДЕГІ
ТІНТУ

Абай Құнанбаев байтақ қазақ өлкесінің арғы-бергі тарихында жарық жұлдыздай жарқырап көрінетін заңғар тұлға екені бүгінде ешбір талас тудырмайды. Ресей жұрты үшін Пушкин қандай теңдесі жоқ ересен тұлға болса, ұлы Абай да жалпақ қазақ жұртының мақтанышы, мерейі барған сайын биіктей бермек. Оған әсте күмән жоқ. Өйткені күнді алақанмен жабуға болмайтыны секілді Абайды, оның ұрпақтан ұрпаққа мирас етіп қалдырған ақықтай асыл мұрасын ешкім, ешқашан жоққа шығара алмақ емес. Абайдың әдеби мұрасының ғана емес, жеке басының арпалысқа толы ғұмыры мен тағдырының да ұрпаққа айтар тәлімі баға жеткісіз екеніне неғұрлым уақыт ұзаған сайын, архив қойнауларына неғұрлым терең бойлап, оның соқтықпалы, соқпасыз өмірінің қатпарларына қаныққан сайын көзіміз жете түседі.

Мына бір құжаттарға осы тұрғыдан ой сала үңіліп көрейікші.

**Ақмола облысы әскери губернаторының 1903 жылы 8-апрельде
Семей губернаторына берген
Т Е Л Е Г Р А М М А С Ы**

Қосшығұловтың почта қолхаты табылды. 1902 жылы 6 июнь Батовскіде Сәдуақас Шормановқа, Зайсанда Кенчиновке, 1903 жылы 7-март Семейде Құнанбаевқа.

Тінту жүргізу керек.

Романов.

**Семей полицмейстерінің 1903 жылғы 11 апрельде жазған
П Р О Т О Қ О Л Ы**

1903 жылғы апрельдің 11 күні

Семей полицмейстерінің істерін атқарушы Семей облысы әскери губернаторы мырзаның биылғы 10 апрельдегі № 97 жолдауы бойынша жергілікті почта-телеграф конторында Ақмола облысынан

биылғы 7 мартта Құнанбаевтың атына жіберілген заказды хат жайын анықтап білдім, сондағы анықталғаны: 14 мартта Ибрагим Құнанбаевтың атына Көкшетаудан № 802 заказды хат келіп түскен де, таяу күндерде табыс етуге 18 мартта Арқатқа жеткізілген. Бұл адресатқа осындай фамилиямен түскен басқа хат жоқ. Қаулы етілді: осы жайында мына протоколға жазып қою.

Қол қойған: полицмейстер істерін атқарушы *Бухартовский*.

Қазақ ССР ОМА, 369-қор. 1-тізім. 871-іс, 192-бума, 144-парақ.

**Семей оязының 1903 жылғы 25 апрельде Абай (Ибрагим)
Құнанбаевтың үйінде жазған**

Қ А У Л Ы С Ы

1903 жылғы апрельдің 25 күні мен Семей уезінің бастығы Навроцкий Семей облысының әскери губернаторы өз хұзырының 1903 жылғы 18-апрельдегі № 111 тапсырмасын орындап Шыңғыс болысының қазағы Ибрагим Құнанбаевтың ауылына келдім және губернатор мырзаның жоғарыдағы тапсырмасына сәйкес Құнанбаевтың қыстауы мен киіз үйлерін мұқият тінтітім және Құнанбаевтан нақ осы сәтте оның үйінде болған балалары Мағауия мен Тұрағұлдан табылған корреспонденцияны тұтқындадым және әлгіні Шыңғыс болысының болысы Рызықбай Құдайбердин мен уезд басқармасының хат жүргізушісі Оспанов сияқты куәлардың көзінше арнаулы пакетке салып Семей уезі басқармасы мен Шыңғыс болысының мөрлерімен хаттап бекіттім және пакетті ішіндегі корреспонденциясымен Әскери губернатор мырзаға тапсыруға қаулы еттім. Ибрагим Құнанбаевты тінту кезінде менің оған қойған Көкшетаудан әлдеқандай корреспонденция алған жоқсыз ба деген сұрағыма Құнанбаев былай жауап берді, биылғы қыста осыдан екі ай шамасы бұрын Көкшетаудан белгісіз біреуден заказды хат алғаным бар, жауап хатыңызды Заит Башировтың атына жазарсыз депті. Белгісіз адам хатында Семей облысының құрметті қазағы есебінде Құнанбаевқа өкімет орындарының алдында қазақтардың мұсылман діні жиналысын құру туралы мәселе көтеруіне жәрдем етуін сұрапты.

Сол хатты маған беруін талап еткенімде Құнанбаев оны бұдан екі күн бұрын өзінің ұлы Тұрағұлға бергенін айтты. Осы арада тұрған ұлына әкең берген хат қайда деп сұрақ қойғанымда ол бұл хатты Шыңғыс болысының болыснайы Рызықбай Құдайбердинге бергенін айтты. Тінтіп қарағанда хат соңғысының бешпетінің қал-

тасынан табылды. Бұл хат тінту кезінде Құнанбаевтан табылған барлық корреспонденциялармен қосылып, бір пакетке хатталды. Ибрагим Құнанбаевтың ұлы Тұрағұл Ибрагимовтен жауап алғанымызда ол әкесінен алған хатты жуырда Шыңғыс болыснайына өзге бір мақсатпен емес, «шылым орауға» бергенін, өйткені оның әкесі де, өзі де бұл хатқа пәлендей мән бермегенін айтты. Ибрагим Құнанбаевта Көкшетаудан келген хаттың конверті сақталмаған.

Жоғарыда айтылғанды осы актіге жазып қоюға қаулы етіліп, қатысушыларға бұған қол қою ұсынылды. Бұл акті қатысушыларға оқып берілді және тінту кезінде Құнанбаевтан алынған корреспонденция олардың көзінше хатталып, бекітілді...

Семей уезінің бастығы

*Навроцкий
Ибр. Құнанбаев
Мағауия Ибрагимов
Тұрағұл Құнанбаев
болыс Рызықбай Құдайбердин
(қолдары бар)*

Қазақ ССР ОМА, 369-қор, 1-тізім, 871-іс, 192-бума, 145—146-парақ.

**Семей облысы әскери губернаторы кеңсесінің Семей оязына
1903 жылғы 18-апрельде жолдаған № 111 хаты**

Мүлдем құпия

Ақмола облысының Көкшетау қаласынан үстіміздегі жылдың 7-мартында Семей қаласына Ибрагим Құнанбаевтың атына заказды хат жөнелтілді. Ал осыдан кейін почта-телеграф конторы 18-мартта бұл хатты Арқат почта-станциясына жеткізген.

Қазір қырғыз халқының арасында үкіметке қарсы пікір-әрекеттердің таратылуы жөнінде жүргізілген тексеруге және жоғарыда айтылған хаттың сондай-ақ жалпы алғанда Ибрагим Құнанбаевқа келетін хаттардың мазмұнын анықтау қажеттігіне байланысты сіздің мархабатыңыздан Ертіс өзені арқылы өткел салынып, болысмен-ақ дереу осы аталған Құнанбаев тұратын жерге аттануды, онда мұқият тінту жүргізуді, бұл жөнінде прокурорлық қадағалау жүргізетін адамға хабарлауды және Құнанбаевтан алынған барлық хаттарды маған табыс етуді ұсынамын.

Сонда. 42-парақ.

**Семей облысының әскери губернаторына Семей оязының
1903-жылғы 22-апрельде жолдаған № 48 құпия**

РАПОРТЫ

Сіздің 1903 жылғы 18 апрельдегі № 111 ұсынысыңыз жайында хабарлаймын: Ертіс өзені арқылы өткел 23 апрельде қалпына келтірілген сәтте-ақ мен Шыңғыс болысындағы Құнанбаевтың ауылына аттандым. Онда 25 апрельде күндізгі сағат 12-де келіп, сол болыстың қырғызы Ибрагим Құнанбаевтың қыстауында да, сондай-ақ оның өзінің және балалары Мағауия мен Тұрағұл Ибрагимовтардың қыстаққа жақын жерге орнатылған үш киіз үйінде мұқият тінту жүргіздім. Тінту кезінде Құнанбаевтың және Ибрагимовтардың толып жатқан сандықтарынан, үй-жайларынан табылған барлық хат-қағаздарды тартып алдым.

Осыған қосылған, айрықша мұқият жабылған, Семей уезі басқармасының және тінту кезінде куәгер ретінде қатысу үшін өзім шақырған Шыңғыс болысының мөрлері соғылған пакетке салынған бұл қолжазбалар мен хаттарды құпия іске және осы жөніндегі көптеген қаулыларды Сіздің Хұзырыңызға жолдап отырмын.

Пакетке салынған хат-хабарлардың ішінде Көкшетаудан келген Ибрагим Құнанбаевқа беймәлім адамның Семей уезінің қырғыздарын да Ақмола облысындағы осындайлардың қырғыздар үшін мұсылман Мұхамбет дінінің айрықша жиынын құру жөнінде үкімет алдында жасаған ұсынысын қолдап мәселе көтеруді өтінген бір хаты бар.

Құнанбаевтың берген түсініктемесіне қарағанда ол беймәлім адамнан келген бұл заказды хатты мұнан екі ай бұрын Арқат почта бөлімшесінен алған да, сонсоң осыдан екі күн бұрын, яғни 23 апрельде Құнанбаев ол хатты өзінің ұлы Тұрағұлға берген, ал ол оны Шыңғыс болысына «шылым орауға» берген. Менің нақ осы жерде тұрған болыс Рызықбай Құдайбердинге Тұрағұлдан хат алдың ба, егер алсаң, ол қазір қайда және оны маған дереу бер деген сұрағыма Құдайбердин, сірә, сасқалақтап, менің сұрауымды түсінбегенсіп, мүләйімси қалды да, тілмәш арқылы: Немене? Қандай хат? Ол неге керек? — деген сияқты сұрақтар қойды. Мұндай түсінбегенсіп, мүләйімсуін тыйдым да, болыстың өзін тінтіп, оның киіп жүрген ішкі бешпетінің қалтасынан қажетті хатты тауып алдым, бұл хаттың Құдайбердиннен табылу себебін мен былайша түсінемін: Құнанбаевтың ұлы Тұрағұл басқа жаққа шығуына мен тыйым салған өз әкесі қыспаққа түскенде, Көкшетаудан хат алғаның мойындауға мәжбүр болады деп ойламай, менің басқа бір нәрсемен айналысып жатқандағы сәтімді пайдаланып, хатты тығып қою үшін жасырын түрде болысқа берді. Мұнда ол мені қызмет адамын, оның үстіне бұл куәгер ретінде шақырылып отырғанда

тінде қоймас деп үміттенді. Ақыр соңында болыс та мұнан екі күн бұрын өзіне Тұрағұлдың «шылым орауға» хат бергенін растады; бірақ бұл түсініктемеге менің пікірімше, ешбір сенуге болмайды.

Қорытындысында, Сіздің Хұзырыңызға мынаны баяндаймын, Көкшетаудан 1903 жылғы 7-мартта Ибрагим Құнанбаевтың атына жолданған және Семей почта конторы оны иесіне табыс ету үшін Арқат почта станциясына жөнелткен хатты мен Арқат почта бөлімшесінің бастығынан 22-апрельде алған телеграммаға қарағанда, әлі де алған жоқ және біз оны айырықша жарлық алғанша ұстай тұрамыз. Бұл хатты талап ету туралы Сіздің Хұзырыңыздың нұсқауын сұраймын.

Уезд бастығы *Навроцкий*
(қолы)

Сонда. 52. 70-парақтар.

Көшірме

Қ А У Л Ы

1903 жылы 15-апрель күні мен, Семей уезінің бастығы Навроцкий, Семей облысының әскери губернаторы Хұзыры мырзаның 1903 жылғы 18-апрельдегі № 111 ұсынысын орындау үшін Шыңғыс болысының қырғызы Ибрагим Құнанбаевтың ауылына келдім және губернатор мырзаның жоғарыда айтылған ұсынысына сәйкес Құнанбаевтың қарамағындағы қыстау мен киіз үйлерде мұқият тінту жүргіздім. Құнанбаевтан және оның балалары Мағауия мен Тұрағұлдан табылған хат-хабарларды тартып алып, оларды куәгерлер: Шыңғыс болысы Рызыкбай Құдайбердин мен уезд басқармасының хат жүргізушісі Оспановтың көзінше айырықша пакетке салып, Семей уезі басқармасының және Шыңғыс болысының мөрлерімен бекіттім, хат-қағаздар салынған пакетті әскери губернатор мырзаның Хұзырына табыс етуге қаулы шығардым. Ибрагим Құнанбаевта тінту жүргізген кезде одан Көкшетаудан қандай да болса хат алдыңыз ба деп қойған менің сұрағыма Құнанбаев биылғы қыста мұнан екі айға жуық уақыт бұрын Көкшетаудан беймәлім адамның жауап хатты Зейт Башировтың атына жолдауды өтінген зақазды хатын алдым деп жауап қайтарды. Беймәлім адам бұл хатта Семей уезіндегі қадірменді адам ретінде Құнанбаевтың қырғыздарды айырықша Мұхамбет дінн жиынын құру жөнінде өкімет орындары алдында ұсыныс жасап мәселе көтеруге өз жәрдемін көрсетуін сұраған, Менің сол хатты маған бер деп қойған талабыма Құнанбаев ол хатты мұнан екі күн бұрын өз ұлы Тұрағұлға бергенін айтты. Нақ сол жерде тұрған оның ұлынан өзіне екең берген хат қайда деп сұрағанымда ол мұны Шыңғыс болысы Рызыкбай

Құдайбердинге бергенін айтты, ал ол тінту кезінде соның қалтасынан табылған болатын. Бұл хат тінту кезінде Құнанбаевтан табылған өзге хат-қағаздарға қосылып, жалпы пакетке салынды. Ибрагим Құнанбаевтың ұлы Тұрағұл Ибрагимовтан сұрағанымызда ол әкесінен алған хатты бұған әкесі де, өзі де ешқандай мән бермегендіктен басқа мақсат үшін емес «шылым орауға» жарату үшін жақында Шыңғыс болысына бергенін айтты. Ибрагим Құнанбаев Көкшетаудан алған заказды хаттың конвертін сақтамаған. Жоғарыда баяндалған жәйттарды осы актіге жазуға және бұған қатысушылардың қол қоюларына ұсыныс жасауға қаулы алынды. Бұл акт осында қатысқандарға оқылды және тінту кезінде Құнанбаевтан алынған хат-қағаздар салынған пакет солардың көзінше мөрлеп жабылды.

Түпнұсқаға Семей уезі бастығы Навроцкий, Ибр. Құнанбаев, Мағауия Ибрагимов, Тұрағұл Ибрагимов, Шыңғыс болысы Рызықбай Құдайбердин қол қойды. Тінту және хат-қағаздарды алу кезінде Семей уезі басқармасының хат жүргізушісі *Омарбек Оспанов* қатысты.

Сонда. 53-парақ.

Дала генерал-губернаторы Сухотиннің 1903 жылғы 12-августағы жолдаған № 124

Х А Т Ы

Мархабатты тақсыр, Николай Феодорович.

Сіздің Хұзырыңыздан менің Кеңсеме биылғы 10-июльде жолданған № 169 Шәймерден Қосшығұловтың қырғыз Ибрагим Құнанбаевқа жірберген хаты жөніндегі қатынас қағаздан Құнанбаевтан осы аталған хатты тартып алу үшін өзіңіз жұмсаған Семей уезінің бастығы Навроцкийдің бұл тапсырманы әбден ойдағыдай орындағанын ескере отырып Сізден Коллегиялық Кеңесші Навроцкийге менің алғысымды жариялауыңызды өтінемін.

Сонымен бірге Сіздің Хұзырыңыздан Құнанбаевтың жеке өзі жөнінде мүмкіндігінше толығырақ мағлұматтар жинап, маған жеткізуіңізді сұраймын.

Өзіңізді құрметтеуші *Николай Сухотин.*

Сонда. 74-парақ.

Семей оязының Семей облысының әскери губернаторына
1903 жылғы 26-августа жолдаған № 48 құпия

РАПОРТЫ

1903 жылғы 22 августағы № 200 ұсынысыңыз жайында Сіздің Хұзырыңызға Шыңғыс болысының қырғызы Ибрагим Құнанбаевтың жасы 60-та екенін, үш әйелі барын, олардан 20-ға жуық балалары барын, 100 жылқысы мен 2000 қойы барын, оның өте білімді ақылды адам екенін, Шыңғыс болысы болып, 2 рет үш жылдан және 3 рет үш жылдан істегенін, сонсоң бір рет үш жыл бойына үкіметтің тағайындауы бойынша Мұқыр болысы болып істегенін хабарлаймын. Құнанбаевтың қызметінде парасаттылық пен жігерлілік, үкіметке берілгендік және ұлтшылдықтың жоқтығы көзге түсті. Мысалы: Құнанбаевтың бір ұлы Михайловск артиллерия училищесінің курсын аяқтағаннан кейін офицерлер қатарына қосылды, Түркістан округінде қызмет атқарып жүріп қайтыс болды, қызы қырғыздар интернатында оқып, оның курсын аяқтады, қазір күйеуде. Қалған ұлдарының бәрі орысша сөйлеп, жаза алады, оларды әкесінің өзі оқытады. Құнанбаевтың өзі кітаптар, газеттер мен журналдар алдырады, орыс әдебиетіне ынта қояды. Бұрын-ырақта Семей уезіндегі және көршілес уездердегі қырғыздардың арасында Құнанбаевтың беделі өте зор болды, бірнеше рет «Төбеби», яғни болыстар арасындағы дауларды шешуші болып сайланды, бұл қырғыздар арасында ең жоғарғы қызмет болып саналады және сайланған судьяның адалдығына сенім көрсетіледі. Қазір Құнанбаевтың беделі бұрынғысындай күшті емес, ол қартайған, іске араласпайды, тыныш та жайлы өмір сүруде, яғни өз болысында да, сондай-ақ көрші болыстарда да ешқашанда партияларды басқаруға бармайды, ал партиялардың басшылары онан кеңес сұрайды. Саяси жағынан алғанда, мен оны ақылды адам деп, фанатик емес деп санаймын, мұсылман билеп-төстеушілерінің қаракеттеріне араласпайтын, сенуге болатын адам деп санаймын. Өзімен әңгімелескен кезде Құнанбаев өз пайымдауларында мемлекеттік мүдделерді толық түсінетінін және Россияның Азиядағы иелік жерлерінің мәдениетті қызмет атқаруына дұрыс көзқарасын көрсетті, фанатик мұсылмандардың үкіметке қарсы әрекеттерін ашуызамен айыптады. Жалпы алғанда Құнанбаевтың өзі саяси тұрғыда ешқандай қауіп тудырмайды.

Сонда. 85—96-парақтар.

Істің 88—89-парақтарындағы Семей облысының әскери губернаторының Дала генерал-губернаторына 1903 жылғы 23-сентябрьде жолдаған № 206 құпия хаты да нақ осы мазмұнда

Республикамыздың Орталық Мемлекеттік архивінде сақталған осынау құжаттардың мәнісін түсіну үшін Көкшетаудан әр тарапқа хат жазып, полицияны дүрліктіріп жүрген Қосшығұлов кім? Көкшетау, Ақмола, Омбы, Петербург, Семей арасында дүбір туғызып, «Шыңғыс болысының қазағы Ибрагим Құнанбаевтың» атын шулатып, өзін тыңшылық жолымен тергеуге душар етіп, аулында, үйішінде патша ұлығының тінту жүргізуіне, Абай мен оның балаларының, болыс Рызықбайдан жауап алуына себепші болған жұмбақхат неғылған хат? Ол хат бар ма, бар болса айтары не? Архив қоймасында сақтаулы бұл құжаттардан сол кезеңге байланысты, Абайға қатысты қандай тұжырымдар жасауға болар еді? Әлбетте, мұның бәрі Абайтану ғылымының, Абай дәуірін, Абай өмірі мен шығармашылығын түбегейлі зерттеушілердің еншісі болуға керек. Ал, біздер, архив мекемесінің қызметкерлері, архив қоймасында сексен жылдан астам жатқан осынау құжаттарды жұртшылық назарына, әсіресе зерттеуші ғалымдар игілігі үшін жарыққа шығара отырып, не бір топшылау толғамдарды айта кетуді мақұл көреміз.

Архив құжаттарының мазмұнына қарағанда, өткен ғасырдың 90-жылдарының аяқ кезінде, ғасырымыздың бас кезінде қазақ өлкесін уысында берік ұстау үшін оны басқару жөніндегі патша үкіметі жаңа тәртіптер енгізіп, бұның бір ұшығы дін мекемелері мен мектептерді де қамтыған. Қызылжар, Көкшетау, Павлодар өңірінде мешіттер жабылып, молдалардың мұсылман дінінің заңы — шарифат жолымен қызмет атқаруына тыйым салынған. Мұндай әрекеттер кезінде ел ішінде едәуір дүмпу туғызып, Омбы мен Петербургке дейін арыз-шағымдар көбейген.

Мәселен, 1903 жылы Көкшетау уезінен Петербургке Ішкі істер министрінің атына жолданған бір арызда былай деп жазылған: «...енді 1901 жылдан бері тыныштықтан айрылдық, пәлеге душар болдық. Мұның себебі, аталмыш жылдың 19 сентябрь күні Троицкий дейтін ояз Көкшетау өңіріндегі жеті болыс елдің болыстары мен билерін жинап алып, мынандай жарлық оқыды, «сендер, қырғыздар, бұрын мұсылман дінінің заңы — шарифат бойынша өмір сүріп келген едіңдер, мұның өзі әбден ескірген устав... Енді шарифат заңын уағыздаушы молдалар жауапқа тартылады, бұдан былай билер бата береді, старшындар неке қияды» дегенді айтты. Мұны естіген қырғыз халқы күңіреніп кетті...»

(Қазақ ССР ОМА. 64-қор. 1-тізім. 938-іс. 137-парақ.)

Ішкі істер министрлігінен тартып, губернатор, ояз, крестьянский начальник сияқты алуан шенді патша ұлықтары ел ішінен бас көтерген мұндай үнге өте-мөте үрке қараған, өкімет орындарының жаңа тәртібіне қайшы әрекеттер жасап, қарсы пікір айтушыларды қуғындап, қатаң жазалап отырған. Қалың қазақ жұртының тіршілігі мен тағдырына қатысы бар қысталаң шақта ел ағасы деп санап Семейдегі Абайға почта арқылы хат жолдаушы осындай патша әкімдерінің қыспағына қарсы үн көтерген — Көкшетау мешіті жанындағы интернат мұғалімі Шәймерден Қосшығұлов.

Полиция Көкшетау мешіті жанындағы интернаттан, оның шәкірттерінің қолынан гектографқа басылған, арабша жазылған жүзден астам қолжазба кітапшалар тауып алған. Осыған байланысты Көкшетау мешітінің молдасы Наурызбай Таласов пен оның көмекшісі, интернат мұғалімі Шәймерден Қосшығұловты абақтыға жауып, тергеуге алған. Ибрагим Құнанбаев есімінің полиция тізіміне ілігіп, тергеуге, тінтуге душар болып жүргені нақ осы Қосшығұлов ісіне байланысты. Көкшетау молдасы Наурызбай Таласов, оның көмекшісі, мешіт жанындағы интернат мұғалімі Шәймерден Қосшығұлов және басқа болыс, би, молдалар патшалық Россияның отаршылдық озбыр саясатына қарсы сол кезде қазақ қауымы ортасында бедел алған азатшыл, демократияшыл үнді тұтас қазақ өлкесін қамтитын дербес діни ұйым құрып, оны мүфтиға бағындыру дейтін панисламистік ұранға қарай жетектеуді көздеген. Өз қимыл-әрекеттерінің пәрменділігін, ықпалын арттыру үшін олар Ибрагим Құнанбаев сынды жалпақ қазақ жұртына құрметті, беделді адамдарға да иек артқысы келеді.

Архив құжаттарына зер сала қарасақ, қазақ жұртының сол кезеңдегі саяси-әлеуметтік ахуалы жеке адамдардың қоғамдағы орны мен праволары, патша әкімдерінің құлық-әрекеті жайлы әр алуан пікір түйіндеуге болады. Бай деректердің өте-мөте құндылығы Абайдың өз заманындағы қоғамдық рөлі, тек Шыңғыс өңірі ғана емес, байтақ қазақ өлкесінің алуан түкпіріне атақ-даңқы жеткен ел ағасы есебіндегі беделі жайында куәгер деп бағалауға болады. Патша үкіметінің әкімшілік органдарының іс қағаздарына топтасқан осынау бір шоғыр құжаттардың ішінде, біздіңше, өте-мөте екі құжаттың мазмұны алабөтен қымбат, берер мағлұматы бағалы екені даусыз. Біріншісі — Семей облысы әскери губернаторының 1903 жылғы 23 сентябрьде жазған Ибрагим Құнанбаев жайлы сипаттамасы десек, екіншісі Семей уезі бастығының сол жылғы 25 апрельде Абай ауылында қолма-қол жазған қаулысы дер едік. Соңғы құжаттың мазмұнымен қоса, біздер үшін де, болашақ үшін де өте-мөте қасиетті ыстық бағаланатын және бір айрықша сипаты — онда атақ-даңқы, асыл мұрасы заманнан замандарға асқақтай көтерілген заңғар Абайдың, дана Абайдың «Ибр.

Құнанбаев» деп орысша жазған өз қолтаңбасының сақталғанында. Бұл қолтаңба «Орыстың ғылымы, өнері — дүниенің кілті. Барынды салсаң да балаңа орыстың ғылымын үйрет» деп өсиет айтқан Абайдың, Пушкин, Лермонтов, Крылов шығармаларын сүйіп оқып қана қоймай, ең алғаш қазақшаға аударып, қазақ сахарасына таратқан Абайдың, өз кезінде орыс тілінде шығып тұрған көптеген газет-журналдарын жаздырып алып оқыған Абайдың өз басының орысша сауаты, орысша әріптерді әліптеу мәнері жайында бұлтартпас дәлел болатын тарихи, ғылыми баға жеткісіз дерлік айғақтың бірі десек артық айтқандық болмайды.

Ал жоғарыда аталған әскери губернатор кеңсесінің ресми мінездемесі Абайдың тіршілік қалпы, кәсібі, қызметі, ел ішіндегі алар орны, өмірге көзқарасы, семья жағдайы, балаларының тәрбиесі мен сауаты жайлы мағыналы мағлұматтар береді. Архивте сақталған осы және басқа нақты құжаттарды ақынның шығармаларымен қабыстыра қараған кезде «соқтықпалы, соқпақсыз кезде өскен», «мыңмен жалғыз алысқан», шиыр-шырғалаңы қат-қабат өрелі өмірінің өзекті соқталары сүлеленіп шыға келеді.

Бұл құжаттан Абайдың әр нәрсенің ұшығына жетпей жатып шешім қабылдамайтын сақ әрі сабырлы мінезі, қиын-қыстау, тар жерде де сырбаз мінез танытып, оңды, ұтымды жол таба білетін, сергек те тапқыр ақылы, қалың қауым, қоршаған орта, лауазымды шен-шекпенді адамдар арасында да, ағайын-туыс айналасы мен балаларының алдында да риясыз беделді, айбынды қияпаты көрініс береді. Абайдың өз кіндігінен туған бел балалары Тұрағұл мен Мағауия сөздері мен әрекеттері де, «әке көрген оқ жонар» демекші, оңтайлы, көңілге қонымды: сасқалақ, ұшқалақ емес, үрейшіл, ынжық емес, ел қадірлеген әкеге лайық тәлім-тәрбие алған абзал азамат нышанын аңдатады.

Архив құжаттарына қарағанда, Көкшетаудан белгісіз адамнан Абай атына екі хат келгені байқалады. Біріншісі — әлгі 25 апрель күні ояз тінту жүргізіп, Рызықбай болыстың қалтасынан тауып алған хат. Бұл кезде полиция тұтқындаған Қосшығұловтан табылған квитанция бойынша дерегі мәлім болған 7 мартта Көкшетаудан жіберілген екінші хат Абайдың қолына әлі жетпеген, Арқат почта-телеграф кеңсесінде «тұтылып» жатқан. Бұл хатты кейіннен Семей оязының өзі әдейі ілесе келіп, көзбе-көз қарап тұрғанда табыс етіліп, Абай оны оқып шыққан соң конвертімен қоса оязға қолма-қол берген. Ал бірінші хаттың конверті, Абайдың айтуынша «сақталмаған», жоғалған. Архив құжаттарының ішінен бірінші хаттың арабша жазылған түпнұсқасы да, тілмаш аударған орысша нұсқасы да әлі күнге таптырмай жүр. Ал екінші — Абай Семей оязының көзінше табыс етілген хаттың орысша аударылған нұсқасы қолда. Оның қазақшаға тәржімалағандағы мазмұны мына төмендегідей:

Жоғары мәртебелі, аса құрметті, жұрт ардақтайтын Ибрагим мырза.

Сізге Ақмола облысының барша 5 уезінің қадірмен адамдарының атынан өкілдік алып жазып отырмын.

Мұндағы қазақ халқының мұқтаждық хал-жағдаяты 15 майдан әрмен қарай мағлұм болмақшы, өйткені жиналған малды сатуға тура келеді.

Халық қамқоршысы ретінде Сізден еш хабар-ошар ала алмадық, ал Сізден әлдеқайда шалғайда жатқандар хабар беріп тұр. Жетісу облысында болатын кеңесті күтуліміз, әмбе тері-терсек сатылатын Семей жәрмеңкесінің өтетін мерзімін күтіп жүрген жайымыз бар: мерзімі әлі бұрынғыдай, жәрмеңкеден қазаққа келер пайда да шамалы, бұл жағын жұрттың бәрінен де өзіңіз жақсы білсеңіз керек-ті.

Баяғы дәурен өтті де, өлетін заман жетті де.

Барлық жай-жапсарды айтып, ақылдасуға болар еді, амал не, қазақтың мүддесін шағып ойласуға кедергі жасап тұр ғой.

Хатты мына адреске: Көкшетау қаласы, қазақ мектебі, Абдулла Зиядуға тисін деп әдепкі жолмен жіберсеңіз аламыз. Хат жазушы мына мен пақыр әлі де көп нәрсе жазар едім, әзірше үндеместен осымен тәмам етейін.

1903 жылғы 6 март.

Бұл хаттан, сондай-ақ жоғарыда келтірілген құжаттардан туатын қортынды — Абай туған өлке төскейде болып жатқан өз заманындағы оқиғалардан әсте шет қала алмаған, қайта байтақ қазақ елінің алуан түкпірінде әрқилы топтың өкілдері оны ел қамын ойлайтын, қалың елге мұратты жол нұсқайтын сұңғыла ақылшы, ақ ниет қамқоршы есебінде қараған.

Еліміздің орталық архивтерінен соңғы кезеңде табылып жүрген Абайдың Сенатқа хаты («Қазақ әдебиеті», 1981 жылғы 24 сәуірдегі санын қараңыз), 1876—1878 жылдардағы орыс-түрік соғысы кезінде жазған ашық хаты («Қазақ әдебиеті» 1963 жылғы 16 тамыз) тәрізді құжаттарды былай қойғанда, республикамыздың Орталық мемлекеттік архивінде әр түрлі істердің құрамында жүрген, жоғарыда келтірілген нақты деректерге қарағанда Абайға байланысты архив деректері қыруар да, ақын өмірін зерттеушілер үшін қызғылықты да мағыналы екенін көрсетеді. Сондықтан Абайға тікелей қатысты архив құжаттарының басы да, соңы да осы екен деп қарауға болмайды.

Абай шығармашылығын зерттеу, талдау, халыққа таныту, тарату жөнінде қыруар іс тындырылғанын, Абай өмірбаянының ғылыми желісін түзу жөнінде кезінде Мұхтар Әуезов баға жеткісіз зор

еңбек атқарғанын мойындай тұрсақ та, Абай өмірін ғылыми тұрғыдан нақты құжаттар негізінде түбегейлі зерттеу, шын мәніндегі ғылыми өмірбаянын тиянақтау ісі әлі күн тәртібінде тұрған борыш деп ұғуымыз ләзім.

Ниже публикуются отдельные архивные документы на русском языке о произведенном представителями царской администрации обыске юрт Абая Кунанбаева в 1903 году.

Копия

ПРОТОКОЛ

1903 года апреля 11 дня И. Д. Семипалатинского Полицмейстера, вследствие предписания Г. Военного Губернатора Семипалатинской области от 10 апреля с. г. за № 97, в местной почтово-телеграфной конторе наводим справку о заказном письме, отправленном из Акмолинской области на имя Кунанбаева 7 марта с. г., при чем оказалось: за № 802 из Кокчетава получено 14 марта заказное письмо на имя Кунанбаева Ибрагима и дослано 18 марта в Аркат по ближайшему (пункту — неразб.) выдачи. Других писем на имя адресата с такой фамилией не обнаружено. Постановлено: записать о сем в настоящем протоколе.

Подписал И. Д. Полицмейстера *Бухартовоский*.

Верно и сверено

Ст. чиновник особых поручений (подпись неразборчива)
№ 159

Секретно

М. В. Д.

*Семипалатинского
Уездного Начальника
апреля 27 дня 1903 г.
№ 48*

г. Семипалатинск

*Господину Военному Губернатору
Семипалатинской области*

РАПОРТ

В следствие предложения от 18 апреля 1903 года за № 111, имею честь донести Вашему Превосходительству, что по восстановлению переправы через Иртыш 23 апреля я тотчас отправился в Чингизскую волость. В аул Кунанбаева, где прибыв 25-го апреля в 12 часу дня, произвел тщательный обыск как в зимовке киргиза той же

волости Ибрагима Кунанбаева, так и трех юртах, принадлежащих ему и его сыновьям: Магабию и Турагулу Ибрагимовым, расположенных вблизи зимового стойбища. При обыске арестовал всю корреспонденцию, найденную в многочисленных сундуках и разных помещениях, принадлежащих Кунанбаеву и Ибрагимовым. Рукописи эти и корреспонденцию, опечатанную в особом, при сем прилагаемом пакете, за печатями: Семипалатинского Уездного Управления и Чингизского Волостного Управителя, приглашенного мною для присутствия при обыске в качестве понятого, вместе с секретным делом и моими по сему делу постановлениями — честь имею при сем представить на благоусмотрение Вашего Превосходительства.

В числе корреспонденции, находящейся в опечатанном пакете есть одно письмо из Кокчетава, адресованное неизвестным лицом Ибрагиму Кунанбаеву, с просьбою побудить киргиз Семипалатинского уезда присоединиться к ходатайству таковых же Акмолинской области перед Правительством, об учреждении особого для киргиз магометанского духовного собрания. Письмо это, по объяснению Кунанбаева, получено им заказным от неизвестного лица, с Аркатского почтового отделения, 2 месяца тому назад, за тем два дня тому назад, т. е. 23 апреля, Кунанбаев письмо это передал своему сыну Турагулу, который в свою очередь передал таковое Чингизскому волостному управителю «на цыгарки». На вопрос мой, обращенный тут же находившемуся Управителю Рызыкпаю Худайбердину о том, получил ли он письмо от Турагула и если получил, то где оно теперь и пусть мне подаст таковое немедленно, последний, повидимому растерявшись, притворился непонимающим вопроса и стал меня переспрашивать через переводчика словами: чего? какое письмо? зачем? и прекращая эту игру в непонимание, я произвел обыск у управителя и нашел в кармане нижнего, бывшего на нем, бешмета требуемое письмо. Находясь этого письма у Худайбердина я объясню тем, что сын Кунанбаева — Турагул, не предвидя того, что отец его, поставленный мною в безвыходное положение, принужден будет сознаться в получении письма из Кокчетава, в начале самого обыска, пользуясь моментом, когда внимание мое было отвлечено на другой предмет, тайно передал таковое Управителю для прятания, в той надежде, что у должностного лица, приглашенного притом в качестве понятого, — я обыска делать не буду. В последствии и управитель подтвердил историю передачи ему 2 дня тому назад письма Турагула «на цыгарки», — но объяснение это, по моему мнению, не заслуживает никакого доверия.

В заключение докладываю Вашему Превосходительству, что письмо от 7 марта 1903 г. адресованное из Кокчетава на имя Ибрагима Кунанбаева.

М. В. Д.
 Семипалатинского
 Уездного Начальника
 августа 25 дня 1903 г.
 № 48

г. Семипалатинск
 Господину Военному Губернатору
 Семипалатинской области

РАПОРТ

На предложение от 22 августа 1903 г. за № 200, имею честь донести Вашему Превосходительству, что киргиз Чингизской волости Ибрагим Кунанбаев имеет от роду 60 лет, женат на 3 женах, от которых имеет около 20 человек детей, обладает состоянием 1000 лошадей и 2000 баранов, человек он весьма развитый и умный, служил 2 трехлетия бием и три трехлетия управителем Чингизской волости, затем одно 3-летие прослужил Управителем Нукурской волости по назначению от правительства. Служба Кунанбаева отличалась разумною исполнительностью и энергией, преданностью правительству и отсутствием фанатизма. Так, например, один из сыновей Кунанбаева по окончании курса Михайловского Артиллерийского училища, произведен был в офицеры, и будучи на службе в Туркестанской округе, умер, дочь обучает в Киргизском интернате, окончила курсы, ныне замужем*, сам Кунанбаев выписывает книги, газеты и журналы и интересуется русскою литературою. На прежнее время Кунанбаев пользовался громадным влиянием среди киргизов, как Семипалатинского, так и соседних уездов, неоднократно был избираем от уездов «Тюбе-бием», т. е. примирителем в спорах между уездных, что считается между киргизами высшим почетом и доверием, к честности избираемого судьи. В настоящее время влияние Кунанбаева давно не то, что было прежде, он постарел, отяжелел и в дела не вмешивается, живет тихо и спокойно, и крайне осторожен в делах, к нему лично не относящихся, то есть никогда не принимает на себя руководитель-

* Все остальные сыновья говорят по-русски, учит их сам отец.

ство партиями, как в своей, так и в других соседних волостях, хотя главари партий и обращаются к нему за советами. В политическом отношении я его, как человека умного и не фанатика, считаю благонадежным и не способным вмешиваться в какие-либо интриги мусульманских заправил. В суждениях своих во время беседы Кунанбаев обнаруживает полное понимание государственных интересов и правильные взгляды на цивилизаторскую миссию России в Азиатских владениях и с негодованием осуждает попытки мусульман-фанатиков противодействовать правительству в его стремлениях. Вообще личность Кунанбаева не внушает никаких опасений в политическом смысле.

Уездный управитель *Навроцкий*.
Подписал Генерал-майор *Галкин*.

Секретно
Г. Военному Губернатору
Акмолинской области

Вследствие телеграммы Вашего Превосходительства от 9 апреля с. г., прилагая при сем копию с протокола Семипалатинского Полицмейстера от 10 апреля с г., подлинное постановление (протокол) Семипалатинского Уездного Начальника от 25 апреля сего года о производстве обыска у киргиза Чингизской волости Ибрагима Кунанбаева и, в особом опечатанном пакете, арестованную при обыске корреспонденцию Кунанбаева, имею честь сообщить, что заказное письмо, адресованное на имя Ибрагима Кунанбаева, сданное на почту в г. Кокчетав под расписку от 7 марта, до настоящего времени находится на Аркатской почтово-телеграфной станции, куда оно было дослано из г. Семипалатинска.

На телеграмму Семипалатинского Уездного Начальника о том, выдано ли это письмо адресату, и если не выдано, то чтобы его задержать, Начальник названной почтово-телеграфной конторы ответил: «Обратитесь Начальнику округа, до получения распоря-

жения задержу». На телеграмму мою Начальнику почтово-телеграфного округа, коей я просил сделать распоряжение о выдаче Уездному Начальнику упомянутого письма, последней депешей от 25 апреля с. г. сообщил: «Начальник Главного Управления телеграммой № 868 сообщил, что просьба Вашего Превосходительства удовлетворена быть не может, так как выемка корреспонденции производится по правилам 369, 1 и 7 пункта 1035 Уст. Угл. Судопр.»

Сообщая об изложенном Вашему Превосходительству, имею честь присовокупить, что за отсутствием у меня данных к возбуждению ходатайства о выемке упомянутого письма, такового я не возбуждаю.

Что же касается обыска у Черманова и Кенчинова, то об этом сделано распоряжение, но сведений и исполнительных донесений от подлежащих Уездных Начальников еще не поступало.

И. д. Губернатора
Вице-Губернатор (подпись неразборчива)
Ст. чиновник особых поручений (подпись неразборчива)

Перевод с Татарского

Бог Всемогущ!

Высокостепеннейшему, высокоуважаемому, всеми чтимому Ибрагиму Мурзе!

Пишу к вам как уполномоченный доверием от всех почетных людей всех 5 уездов Акмолинской области.

Положение дела о нуждах здешнего киргизского народа выяснится с 15 мая, так как собранный скот предположено продать.

От вас — народного руководителя — никакого сведения не получили, между тем как гораздо отдаленнее вас прибывающие посылают нам извещение. Ожидаем, какое состоится совещание в Семиреченской области, так же ожидаем сведения о времени Семипалатинской ярмарки, когда распродаются кожи, время, впрочем, непрежнее, ярмарки для киргизов не приносят пользы, впрочем, вы сами знаете лучше всех.

(Изречение в духе Ангела Рахметуллы) —

Былым жизнь прошла,
Время смерти наступает!

Возможно бы обсуждать всякое дело, но к обсуждению вопросов по нуждам киргизов поставляют препятствие.

Письмо посылайте простым. Адресуем так: В город Кокчетав, в Киргизскую школу, вручить Абдулле Зиядун, там мы и получим.

Пишущий человек убогий, писал бы больше, но пока остаюсь в молчании.

Марта 6 дня 1903 года.

Переводил чиновник (Роспись неразборчива)

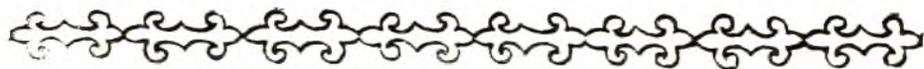
Переведено с письма, приложенного при отношении Семипалатинского Губернатора от 3 июня 1903 года за № 151.

Чиновник (Роспись неразборчива)

ЦГА РК. Фонд 369. Опись № 1. Дело № 938. Связка № 145

Ө М І Р І
және
Ө Л І М І

АБАЙ (ИБРАГИМ) КУНАНБАЕВ

(Некролог)

23 июня 1904 года в Чингизской волости (в горах Чингис) Семипалатинского уезда скончался популярный в родной степи киргизский поэт Абай Кунанбаев. Книжное имя его Ибрагим (Авраам), но Киргизская степь, следуя матери поэта, укрепила за ним нежное, ласкательное имя Абай, которое и мы сохраним за ним.

Абай по отцу происходил из поколения известных вожаков и биев рода Тобыкты. Прадед поэта тобыктинский бий и батыр Ыргызбай, названный по названию р. Иргиз Тургайской области, где он родился в 50-х годах XVIII века, в числе немногих вожаков его привел род Тобыкты из Туркестана в Чингисские горы, представляющие превосходные пастбища. Дед Абая Ускембай стяжал в родной степи славу справедливого бия, к нему обращались киргизы отдаленных родов, предлагая разрешать их споры. Отец Абая Кунанбай имел огромное влияние и на киргиз чужих родов, что подтвердилось избранием Кунанбая в старшие султаны Каркаралинского округа, когда должность их была монополизирована родовитыми султанами. Кунанбай под конец жизни первым съездил в Мекку и, вернувшись оттуда, удалился от мирских дел, что еще больше сделало популярным имя Кунанбая.

Мать Абая Ольжан происходила из поколения знаменитого в роде Бошан бия Бертыса, подобно Ыргызбаю, приведшего киргиз рода Каракесек в Каркаралинский уезд: в горы Куу, Эдрей, Мыржак. Популярнейшие в Киргизской степи братья — юмористы Контай и Тонтай приходились Ольжан, матери Абая, родными дядями.

Богатый Контай болел долго, муллы и хожи* собирались к нему, осведомляясь о его здоровье, и Контай, умирая, им сказал: «джазла-джазла, хожа мулладарданда уят болды, — энды ольмесе бол-

* Хожами называют себя выходцы из Средней Азии; они производят свой род от зятя пророка Мухаммеда-Али IV Халифа после него. Хожи — белая кость: «ак-соек». Хожи были первыми распространителями ислама в Киргизской степи. За хожами до сих пор сохранилось право на обрезание мальчиков.

мас» («бессовестно, каждый раз выздоравливая, обманывать надежды хож-мулл, нужно умереть»).

Абай скончался на 60 году своей жизни. Он родился в год змеи (джылан джылы) в 1845 г. и умер в год зайца (коян джылы) в 1904 г.

С 10 до 12 лет Абай учился киргизской грамоте в степи. Он в 12 лет поступил в медресе семипалатинского муллы Ахмед-Риза; Абай, находясь у него, посещал русскую приходскую школу в течение 3-х месяцев, когда ему было 14 лет. Этим четырехлетним обучением в медресе и трехмесячным обучением в русской школе закончилось школьное образование Абая. Он, вернувшись в степь, несмотря на свои 15 лет, сделался одним из помощников своего отца, игравшего роль влиятельного вожака киргизских родов, ведших борьбу за политическое первенство с султанскими родами, которым устав 1822 г. о сибирских киргизах предоставил монополию правителей Киргизской степи. Несмотря на свои юношеские годы, Абай занял выдающее место среди деятелей того времени: ему степь пророчила судьбу знаменитого бия, не понимая, что время биев прошло безвозвратно. К 20 годам своей жизни Абай стяжал славу первого оратора (чечень), первого знатока народной жизни, ее юридических обычаев, знал на память многочисленные решения разнообразных дел знаменитыми биями Киргизской степи и, благодаря своим стараниям знать и необычайной своей памяти, представлял ходячий сборник народных преданий, пословиц, сказок и афоризмов, созданных мудрецами Киргизской степи. Нет сомнения в том, что Абай в старое время оправдал бы пророчество родной степи: сделался бы бием, право судить которого создавалось не формальным избранием, а признанием его таланта, как устанавливается слава писателя и артиста. Новое время, характерное успехами и упрочением в степи ислама, обратило внимание Абая на знания, заключающиеся в книгах на арабском, персидском и тюркском языках. Благодаря досугу и способностям, он самоучкою достиг того, что выучился арабскому и персидскому языкам, на которых свободно читал, и приобрел имя знатока священных книг. Муллы — ханжи, про которых степь сложила поговорку: «ангхау эльге, арамза мулла» (наивному народу и стяжатель священник), боялись встречи и разговора с Абаем, который разоблачал их духовную нищету. Здесь следует отметить отношение Абая к обрядам ислама. Он, бичуя в своих стихах ханжество и лицемерие мулл, не соблюдал мусульманских постов и не исполнял пятикратных молитв в сутки. Этим поступком Абай шел против обрядового мнения настоящей Киргизской степи, поголовно соблюдающей посты, особенно 30-дневный рамазан, и исполняющей пятикратную в сутки молитву. Принимая во внимание силу обрядового мнения среды и традицию

благочестивой семьи Кунанбая, отца поэта, нельзя не видеть в указанном отношении Абая к обрядам ислама силу его характера. К 30 годам своей жизни Абай приобрел громкую известность влиятельного киргиза, табун которого объезжали конокрады, с которым богатые киргизы других родов искали родства и дружбы и вражды с которым избегали соседи. Абай во всеоружии своего таланта и знаний ушел в борьбу киргизских партий и играл в ней первую скрипку. Абай был самородком, вынесенный судьбою в безвременье его родины, не в чем, как в борьбе партий, было проявить ему свои силы.

С 14 лет Абай сочинял сатирические стихотворения, они заучивались молодежью, но автор не придавал им никакого значения. Вероятно, он стыдился унижить себя званием «ахына» (певца), которого степная аристократия презирает. Киргизские султаны гордились тем, что из них не вышло ни одного «баксы» (колдуна), ни одного «ахына». Впоследствии вступив на путь писательства, Абай клеймил киргизских «ахынов» за то, что они искусство превратили в средство выпрашивать у богатых деньги, и выделял себя от ремесленников «ахынов»: «Ахындары акылсыз надан келып: куржерды оленг кынты джоктан карман; Кобызын домбра алып» топда зарлап; Махтау оленг айтыпты маркымке арнан. Ар элден оленгменен кайртлеп; Кетырген суз кадрын джурты шарлап. Мал ушын тлын безеп джакып джалдан; Мал сурап браеды алдан браеды арбан; Джат эдеде кайршылык клынджурын; Оз элын банден махтан худай каргап. Кайда бай махтапшахха баркан тангдан; Джисада бай болмапты канша малды ап...» (Вольный перевод прозой: «невежественные глупые певцы сочиняли песню из пустяков, — с балалайкою в руках, орала на сборищах, хваля встречного, побираясь в чужих родах, как нищий; золотое слово песни превратили в медь; за чечевичную похлебку продали свою душу; одного обманывали, другого гипнотизировали; проклятые Богом, нищенствуя в чужом роде, хвалились богатством своего рода, искали хвастунов богатых; сколько ни собирали грошей, продавая слово, из них не составилось богатства») Такова характеристика, данная Абаем киргизским «ахынам»-импровизаторам.

Абай, быть может, умер бы, не проявив своего поэтического дарования, если бы в 80-х годах он не пережил переворот в своих взглядах на деятельность певца. В это время Абай познакомился с политическими ссыльными г. Гросом, собиравшим в степи материалы для брошюры «Юридические обычаи киргиз», изданной под редакцией г. Маковецкого, и Михаэлисом, оказавшим огромное влияние на просвещение и образование Абая. Оба, как г. Грос, так и г. Михаэлис, гостили у Абая в степи, познакомили его с русской литературой. Благодаря им Абай познакомился с Пушкиным, Лер-

монтовым, Некрасовым, Толстым, Тургеневым, Салтыковым, Достоевским, Белинским, Добролюбовым, Писаревым. Абай до последней минуты своей жизни с трогательной благодарностью вспоминал г. Михаэлиса, приписывая ему все свое образование, и говаривал: «дуньяга кузымды ашканга олькен сябькер болган кеп — Михаэлис» (открыл мои глаза г. Михаэлис). Впоследствии Абай прочел «Опыты» Спенсера, «Позитивную философию» Льюиса, «Умственное развитие Европы» Дрепнера, статьи из старых книг «Современника» Чернышевского, знал о его судьбе. Особенно полюбил Абай сочинения Лермонтова, из которых любил делать переводы; между прочим Абай перевел превосходными киргизскими стихами «Думу», «Кинжал», «Парус», «Молитву» и др. Абай перевел много басен Крылова, находя, что для киргиза наиболее понятны басни и полезные нравоучения.

Абаем переведен на казахский язык «Евгений Онегин»; особенной в степи популярностью пользуется «письмо Татьяны», для которого тот же переводчик сочинил мотив. В 1899 году к Коканской волости киргизский певец Адылхан предложил нам послушать «письмо Татьяны» под аккомпанемент его скрипки. На наше удивление, откуда он знает «письмо Татьяны», Адылхан, не без гордости указав на себя, пояснил, что у русских был такой же, как он, певец — «ахын» Пушкин, который воспел, как Татьяна «слу» (красавица) полюбила джигита Онегина, которому и написала письмо. В тот же вечер Адылхан, знающий много оригинальных стихов Абая, спел нам несколько его переводов из Лермонтова, пояснив при этом, что Лермонтов был недоволен жизнью, а Пушкин относился к ней, как мудрец. Впоследствии автору этих строк пришлось убедиться в том, что в Киргизской степи в разных уездах «ахыны» знали и распевали на балалайке (домбре) переводы Абая из Пушкина и Лермонтова. Абай был поклонником Толстого Л. Н. и Салтыкова. Учащимся в русских школах киргизским детям посвятил особое стихотворение, в котором, бичуя злой сатирой стремление киргизских детей быть взяточником-писарем, подпольным адвокатом, полицейским чиновником, предлагает им почитать Л. Н. Толстого, Щедрина и стремиться быть такими, какими были они. Абай пожалел о том, что ему самому не удалось учиться в молодости, что выразил следующим прелестным четырехстишием:

«Джасымда глым бардеп эскермедым; файдасын куретурып тексермедым; Эржеткенсонг туспеды уысыма; Қолымды мезгылнен кеш сермедым» (вольный перевод прозой: «в молодости не обратил внимания на знание, не знал об его существовании, не разобрался в пользе знания; в зрелом возрасте не мог поймать его; стал искать, упустив время»).

Желая наверстать упущенное, о чем так жалел Абай, он стал

учить своих детей в русских школах, при этом хлопотал об их образовании, не имея в виду никаких утилитарных видов, как это преследовали другие киргизы, отдавая детей в русскую школу. Этот свой взгляд на образование сыновей Абай выразил в следующих стихах:

*«Адамнз бр кзыгы бала деген;
Баланы окытуды жеккормедым;
Баламды медресеге блдеп бердiм;
Қызмет кылсын, чин алсындеп бермедым»*

Вольный перевод прозой:

«Одна из радостей человека — дети, старался я учить их; посы-
лал детей в школу не для того, чтобы они служили и получали
чины, а чтобы учились и знали».

После окончания городского училища второго сына Габдрах-
мана Абай отдал его в тюменское реальное училище, что стоило
ему несколько сот рублей ежегодного расхода. Абай был первый
киргиз, решившийся так много жертвовать на обучение детей. Габ-
драхман, окончив реальное училище, поехал поступить в Петер-
бургский технологический институт. Здесь по совету одного знако-
мого (г. Лосевского) поступил в Михайловское артиллерийское
училище. К несчастью, подававший надежды быть полезным деяте-
лем для родины, способный Габрахман умер от костоеда в 1895
году, готовясь поступить в артиллерийскую академию.

Знакомство с русской литературой оказало такое влияние на
Абая, что он нашел в себе киргизского поэта и, удалившись от кир-
гизских общественных дел, отдал свой досуг чтению и сочинению
стихов, которых, к сожалению, не собирал. Каждое стихотворение,
сказанное или написанное Абаем по случаю, на первом попавшемся
лоскутке бумаги, разбиралось молодежью и заучивалось. Стихи
Абая, особенно сатирические, встречаются во всех концах Киргиз-
ской степи. В сознании своего таланта Абай свысока относился к
своим сородичам, по адресу которых писал:

*«Джан-курынбес кузыме,
Аргын, Найман джилса,
Тангркакан сузме,
Кайран сузым хурболды,
Тобыктын эзне».*

Вольный перевод прозой:

«Ни души я не вижу (все ничтожны), дивится моему слову сход
Аргына и Наймана, и это слово я вынужден петь тобыктинским
тяжкодумам».

Как было указано раньше, Абай за последнее время не приня-
мал участия в общественных делах; хотя это не мешало его врагам

трепать его имя. Абай свой добровольный уход на задний план выразил в следующих строках:

«Озымде басха шауп, тоске орледым; казакха карасузге десбермедым; энбешынды блерлык иш адам джок; тубынде тыныш джуркенды терс курмедым».

Вольный перевод прозой: «нанося удары по голове врагу, поднимался выше, в словесном турнире не давал ни одному казаку (киргизу) приза; в конце концов, не найдя тех, кто бы оценил заслуги, пришел к заключению жить вдали от борьбы».

В 1904 г. 14 мая умер любимый сын Абая, Магауя, который в свое время по слабости здоровья был взят любящим отцом из городского училища. Эта потеря подействовала на Абая удручающе: он перестал говорить, избегал людского общества и через 40 дней после смерти Магауя сам последовал за ним. Оправдались глубоко прочувствованные строчки, написанные им еще в 1893 году:

*«Джурекемды кумкылды.
Откенадам олкен джан;
Акыл ыздеп ызерлеп;
Барып сынап, сандалкан,
Брын табнай солардынг,
Энды ышмя ой салган,
Тулабойды улатты,
Бари алдагыш сум джалган,
Басынга тиды байкадынг,
Баринен басты шайхадынг,
Тагы барма айтарынг,
Нангыш болбсан гэнды нан».*

Вольный перевод прозой: «обливается кровью сердце, как вспомнишь покойников; трудился, искал мудрости, думая найти в ней счастья, однако, не нашел ни мудрости, ни счастья, место которых заступили печальные думы. Обманщица судьба обманула не одного меня. Принял ее удары, оценил их. Неужели ты сохранишь еще веру в счастье?!»

Оригинальные сочинения Абая и его переводы из Пушкина (отрывок из «Евгения Онегина»), Лермонтова и Крылова собраны его сыном Тураркулом и в непродолжительном времени будут изданы Семипалатинским Подотделом Им. Р. Географ. Общества под редакцией А. Н. Букейханова.

Абай, как это покажут его стихи, представлял недюжинную поэтическую силу и составляет гордость киргизского народа. Еще не было киргизского поэта, так возвысившего духовное творчество народа, как Абай. Чудные его стихи, посвященные четырем време-

нам года (весна, лето, осень и зима) сделали бы честь знаменитым поэтам Европы.

Биографические данные для этого некролога доставил племянник Абая Какытай Скакович Кунанбаев.

А. Букейханов

АБАЙ КУНАНБАЕВ (1845—1904)

(Биография)¹

Происходивший из рода Тобыкты поэт Абай (Ибрагим) Кунанбаев родился в горах Чингиз (Семипалат. уезда). В нем ярко олицетворяется переломная пора в духовной жизни киргизского народа. Он впитал в себя аромат киргизских степей. Певец привольного кочевья, он был ходячий сборник устной народной словесности; но он видел, что разлагаются устои народного быта, и образно выразил щемящую тоску в словах: «ахыны» (народные певцы) золотое слово песни превратили в медь». Он ясно отдавал себе отчет в судьбе народа, потому что рано был захвачен русским влиянием. Первый из киргизов испытал на себе силу русской школы, а знакомство с политическими ссыльными в 80-х годах расширило его умственный горизонт, — он горячо полюбил русскую литературу². Он перевел «Евгения Онегина» Пушкина, и письмо Татьяны, переложенное на музыку, давно уже раздается в степях. Обличительный дух был ближе ему: он переводил басни Крылова, а в одном из своих стихотворений, ополчаясь против должностных переводчиков-киргизов, бессовестно обирающих народ, он говорит: «Видимо, они никогда не слыхали ни о Л. Н. Толстом, ни о Салтыкове». Еще в молодых годах Абай Кунанбаев, отличавшийся необыкновенным умом и красотой, становится во главе своих сородичей, тобыктинцев. Никто лучше не знал старинных судебных обычаев, никто не умел, как он, решать легко трудные вопросы, часто возникающие между киргизами. Сородичи избрали его волостным управителем; но когда он в борьбе с невежеством народа начал беспощадно наказывать пороки, — против него образовалась партия. Разочаровавшись в народе, он добровольно отказался от должности.

¹ Источник для биографии Кунанбаева — статья А. Букейханова в Записках Семипалатинского подотдела западно-сибирского отдела и Русского Географического общества. Вып. III. Семипалатинск, 1907. С. 1—8 (с портретом).

² Герасимов Б., Михаэлис Е. П. Записки Семипалатинского подотдела... Вып. VIII. С. 1—2.

В одном стихотворении он так говорит: «Несчастной судьбой мне предопределено быть мучеником невежественного народа. Дома я изнываю в одиночестве. Теперь я знаю, как подчиняются судьбе! Я удостоен звания «человек», а мой народ хочет стереть это достоинство. Ложь и сплетня — вот девиз моего народа. Я разочарован. Не ходи на их сборища, сиди дома, пока они не обратятся к тебе. О, Боже! Могу ли я сносить это и одиноко сидеть дома»³.

В своих стихотворениях он изображает отрицательные стороны жизни киргизского народа, задевает самолюбие соплеменников, чтобы таким образом искоренить в них дурные привычки.

Стихотворения Кунанбаева путем устной передачи или переписывания распространяются среди киргизов, живших за пределами его волости. Только не производят они никакого впечатления на его сородичей тобыткинцев. Абай горько жалуется: «О, Великий Боже, молю Тебя, укажи мне прямой путь! Когда враги меня хватают за горло, я не вижу ни единой сучувствующей души. О, бедные мои слова, которыми восхищаются Аргын, Найман и Средняя Орда! Вы не имеете никакой цены в глазах невежественной толпы Тобыткинцев...!»!

В последние годы Кунанбаев охотно входил в общение с молодежью. Собрав вокруг себя слушателей, он вел с ними беседы на темы: как жить, какие были на свете великия ученые, чему учили и т. д. Обо всем говорил он с жаром и увлечением.

Советы его не остались без влияния на молодое поколение. Он называл время, проведенное с молодежью в беседах, лучшими моментами своей жизни. Как же распространялись в степи стихотворения Кунанбаева?

В степях среди киргизов были профессиональные певцы-поэты. Они разъезжали по аулам и под аккомпанемент домбры пели панегирики в честь местных богачей. Богачи щедро дарили их. Тех, кто скупился на подарки, певцы остроумно высмеивали и долго на скупца сыпались насмешки. Большею частью поэты были неграмотны: поэтому их стихи забывались, если только кто-нибудь не записывал их или не запоминал их. Пели экспромтом, вдохновляясь только домброй. Хотя киргизы охотно слушали стихи, втайне однако презирали поэтов, называя их нищими: и вообще были о них невысокого мнения. Тем не менее, когда в ауле появлялся певец, весть об этом быстро распространялась в окрестных аулах. Вечером киргизы вереницами шли к тому аулу, где гостил певец. Хозяин

³ Об этом вспоминал поэт в предсмертном стихотворении: «Пожалейте меня!», обращаясь к молодежи, он как бы предчувствует упреки, которые будут сыпаться на него.

дома, как бы он ни был беден, закалывал ради певца барана: он гордился, что у него остановился певец. Юрта наполнялась слушателями. Хозяин вежливо намекал, что собравшиеся гости просят сыграть что-нибудь. Певец берет домбру, молча и долго настраивает ее, потом начинает петь.

Сначала он поет любовные песни, потом «кысса» или произведения какого-нибудь поэта. (Раньше киргизы увлекались «кысой», особенно из истории завоевания арабов). После отъезда «ахына» песни распевались памятной молодежью.

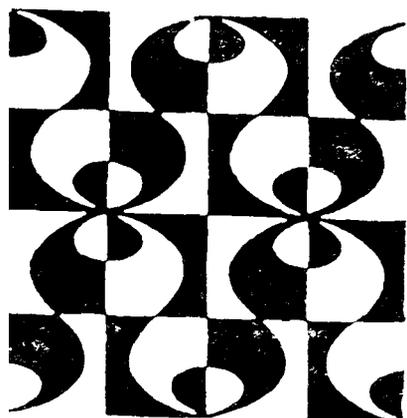
Так распространяли певцы и произведения Абая.

Стихи Абая особенно привлекали слушателей. По содержанию они взяты из жизни народа и художественны по форме. Когда певец начинает петь насмешливые стихи Абая, слушатели оживают: они находят у себя или у другого те или другие недостатки, остроумно подмеченные Абаем. Постепенно веселый смех умолкает: слушатели задумываются. Наоборот, настроение слушателей поднимается, когда певец приступает к таким произведениям Абая, как например: «Охота с орлом на лисицу», «Красота женщины», стихи, посвященные природе, любви, и т. д. В стихах Абая нет лишних слов, как у других киргизских поэтов, которые в погоне за рифмой загромаждают тему стихотворения вставочными эпизодами и мотивами. (Такие стихи Абай называет стихами в заплатках). У Абая слова на своем месте: каждое слово имеет свой глубокий смысл. Киргизы прекрасно понимают достоинства его произведений, поэтому слушают с интересом, хотя Абай беспощадно высмеивает и порицает их, иногда даже проклиная за беспечный образ жизни. Многие стихи Абая затерялись. Он имел обыкновение писать на первом попавшемся клочке бумаги, когда осеняло его вдохновение, и отдавал написанное тому, кто попросит, или какому-нибудь певцу.

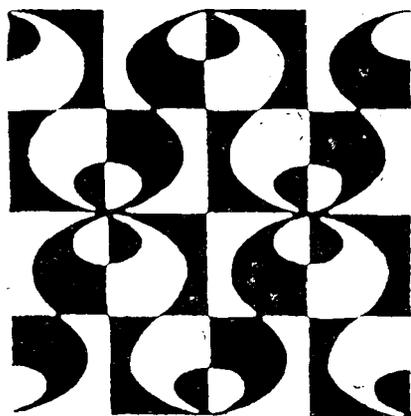
После его смерти из собранных листов составила небольшая книжка стихотворений. Возможно, однако, что многие листы пропали.

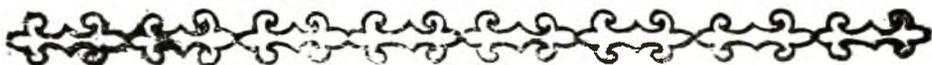
Н. РАМАЗАНОВ¹,
Абайдың қорық-мұражайы
қорынан даярланған.

¹ Нұқ Рамазанов — Кереку уезінің қазағы, Абай өмірбаянын алғаш рет орыс тілінде жазып, 1914 жылы «Әлшархнат» жинағында жариялаған, Петроград қаласының студенті.

Қ О С Ы М Ш А Л А Р

ТӨБЕБИ

(үш бөлімді, алуан көріністі тарихи-публицистік һәм мифтік драма)

Қатысушылар:

Абай.

Төбеби-тарих.

Шәкәрім.

Ақперіште-Айдана.

Ояз. Жандарал.

Жалтақ-Жаппас.

Жұман-Жуантаяқ.

Бұқара тобыр. Балалар.

БІРІНШІ БӨЛІМ

БІРІНШІ КӨРІНІС

Сахна ашылмас бұрын қазақтың кең тараған музыка сарыны естіліп тұрады. Мәселен, «Қараңғы түнде тау қалғып, ұйқыға кетер балбырап, тыншығарсың сен-дағы сабыр етсең, азырақ» деген ән әуезі, осынау өлең жолдары алыстан еміс-еміс, талып естілгендей болады. Қараңғы түнек сахна төріне биіктен, алыстан үйіріле жарық түскенде төрде киіз үй ішінде, иығына желең шапан жамылған Абай отырады. Алдында аласа үстел, қағаз-қалам. Әлдене ойлана, көзін алысқа сүзе қарап, әредік жазу жазуға оңтайланғандай күйде отырып, сөйлейді. Кәдімгі қалың жұртқа таныс кейпі, егде шағы. Басында тақия.

Абай (*асықпай, сабырлы сөзбен, бірақ үні көтеріңкі*). Адам деген ғажайып құдіретті жаратылыс!.. Ол бүкіл дүниенің сыр-құпияларын зерттеп, біліп қана қоймай, кілтін тауып, ерттеп мінеді... Сондықтан да ол бүкіл ғаламда адамнан тіршілік атаулының қожасы мықты, оны қаңбақша қаңғалақтатып, ұршықша үйіріп, қамырдай илеп тастайтын бір ғана құдірет бар, ол — тәңірі. Адам — тәңірдің ғана құлы, соған ғана табынады, соған құлдық ұруға

мәжбүр... (*маңдайын сүйеп, сәл тебірене*) Ал, тәңірі де өзге, былайғы дүн-дүниенің бәріне, барша ғаламға мен қожа, мен патша деуіне де еркі бар!.. Нені ойға алады, не тілеп, не көксейді — бәрін де істей алады! Тау мен тасты қопарып, теңіз бен мұхитты сапырып, дүниені қайта өзгерту де қолынан келеді. Керемет емес пе?!

Осы кезде сонадай тұста, қара түнекті шамның жарығы түріп, қараңғылықты жарып Төбеби-тарих сұлбасы тұлғалана береді. Екеуі екі тұста бірі түрегеп тұрған кейіпте, бірі отырған қалпында тіл қатысады.

Төбеби-тарих. Әй, Абай!.. Сен дүн-дүние, тірлік жайлы көп нәрсе айтқан, жазған адамсың. Дәл мынадай пікірді ашып-жарып ешқашан айтпап едің ғой... Есімде жоқ, менің...

Абай (*селт ете, тіксіне қарап*). Айтпасам, енді айтамын, енді айтып отырмын... Дүние тұңғық, түпсіз теңіз... Бәрін білем, білдім деп айта алар пенде болар ма, әсте...

Төбеби-тарих. Өмірде ондайлардың сан түрі, мың сан түрі боларын кәрі тарих мен ғана айта аламын. Әйтсе де...

Абай (*серпіле, орнынан көтеріле, жүре сөйлеп*). Өзімді көп жұрттан зор тұтқаным да рас. Бірақ, менің де білгенімнен білмегенім көп екеніне, жаңылған, жаза басқан тұстарым аз емес екеніне уақыт ұзаған сайын, замандар бірін бірі қуалап аунаған сайын көзім жетіп келеді емес пе?.. Мен жарық дүниемен баяғыда қоштасқан адаммын. Бірақ, бүгін де сендердің араларыңда жүрмін дей аламын. Бүгін де тілдесемін сендермен... Менің мынау фәни дүниедегі тірлігім сендермен тілдесем, жалғаса түсетіндей, ғұмырым ұзара түсетіндей, әсте таусылмайтындай, сарқылмайтындай сезінемін.. Рухым жаңғыра түлейді.

Төбеби-тарих. Сөйле, сөйле, Абай!.. Сарқылып қалған ойларың бар секілді, сөйлес жұрағаттарыңмен. Ол саған да жақсы, ашыла түсесің, арыла түсесің ел-жұртыңның алдында, ұрпағыңа да пайда аққаптал Алатаудай, асқар Алтайдай, айдынды шалқар Атырау мен Арқа атырабындай кенен деп білемін.

Абай (*сәл тосыла*). Ұрпақтарым, кешірер, мен қайшылығым көп жанмын. Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла деп кермиықтанатыным содан. Менің қайшылығымды жаза басқан, жаңылысқан сәттерімді неғұрлым жете айыра ұғынсаңдар, соларды түсіне отырып тірлік етсендер, соғұрлым өрістерің шұрайлы, тірліктерің миуалы, менің де арман мұратым өтеле бермек!

Төбеби-тарих.

Адам деген даңқым бар
Адам қылмас халқым бар,—

деп халқыңды жазғыра жыр жазған сен емес пе едің, Абай?..

Абай. Иә, мен... Осы сөзімді бүгін де бұлжытпай қайталай

аламын. Қылдай қисығы жоқ бұл айтқанымның. Әлде, бұған айтар дауыңыз бар ма, Төбеби-тарих...

Алланың бұйрығымен тілдесіп қалған екенбіз, ашығын айтып, анық-ақиқатқа келейік, қане!..

Т ө б е б и - т а р и х. Айтарыңды сарқып айт, ірікпей айт.

А б а й. Мұны айтқаным мені жұртымның ұқпағанына, дегеніме ермегеніне шағынып айтқаным да!.. Жазғыру десеңдер, жазғырғаным деп біліңдер. Әлі де қайталап айта аламын осыны. Кез-келген ер елімен бірге ғана көгеріп көктей алады, арман-мұратына жете алады. Жалғыз өзі ешқашан бақытты бола алмақ емес. Адам, Азамат, адал перзент бола алмақ емес. Ғұлама ойшыл да, қол бастаған хас батыр да оны халқы қолдамаса — дәрменсіз, мүсәпір, мүскін хал кешпек.

Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме
Өзі ермей, ерік бермей жұрт қор етті,—

деп күйзеле күңіренетінім содан!

Жарық бірте-бірте сөніп, қараңғылық орнайды.

ЕКІНШІ КӨРІНІС

Жарық молынан түскен кең сахна төрінде қазақ ауылының жазғы табиғаты мен тірлік тынысын көзге елестететіндей көрініс көлбей көсіледі. Картинадан киіз үй, ерттеулі ат, желіде құлындар көрінеді. Әріректе беткейде қаптай жайылған мал, бір үйір жылқы бірді-екілі түйе көзге шалынады. «Сарыжайлау» секілді күй сарыны баяу естіледі. 10—11 жасар екі-үш бала асық ойнап жүр. Бір жақ қапталда Жалтақ-Жаппас пен Жұман-Жуантаяқ және бірер адам бастарында бөрік пен тақия, үстерінде сидамдау көрінетін бешпет, шапан киген бірі жантая қисайып, екіншісі бір тізерлей жүресінен отыра әңгіме көйтуде.

1-ші б а л а (*ойнап жүрген асықты тастай сала, серігін түртіп қалып, қоқилана, қодия*). Шәкер, бар ғой, сен Абай атаның мына өлеңін білесің бе?..

2-ші б а л а. Қай өлеңін?

1-ші б а л а (*екі қолын денесіне сымпита қабыстыра тұрып шәңкілдей дауыстап*).

Жаздыкүн шілде болғанда,
Көкорай шалғын, бәйшешек
Ұзарып, өсіп толғанда,
Күркіреп жатқан өзенге
Көшіп ауыл қонғанда;
Шұрқырап жатқан жылқының
Шалғыннан жоны қылтылдап,
Ат, айғырлар, биелер

Бүйірі шығып, ыңқылдап
Суда тұрып шыбындап,
Құпрынғымен шылпылдап,---

2-ші бала (*оны түртпін қалып*). Өй-дөйт дегенің-ай... Бұл өлеңді кім білмейді деп тұрсың...

Арасында құлын-тай
Айнала шауып бұлтылдап
Жоғары-төмен үйрек-қаз
Ұшып тұрса, сымпылдап.
Қыз-келіншек үй тігер.
Бұрала басып былқылдап...

1-ші бала. Әй, сен, тоқта... «Ғылым таппай мақтанбаны» білесің бе?

2-ші бала. Білмегенде-ше.

Сен, «Болыс болдым мінекиді» білесің бе?

1-ші бала. Сен бар ғой, сен, «Әсемпаз болма әр негені» білесің бе?».

2-ші бала. Білмегенде ше?.. Мен Абай атаның бақандай он өлеңін білемін.

1-ші бала. Ал, мен он бес өлеңін білемін.

2-ші бала. Әй, Илияс, мына сен бар ғой, сен «Аш қарын жұбана ма, майлы ас жемейін» білесің бе?..

1-ші бала. А-а?.. Қандай-қандай, қайта айтшы?

2-ші бала. Ә, білмейді екенсің, мінеки. (*Екілене, тақпақтай жөнеледі*).

Аш қарын жұбана ма, майлы ас жемей?
Тоқ тұра алмас дәмдіден дәмді іздемей
«Бір тойған — шала байлық» деген қазақ
Ет көрінсе, қайтеді күйсей бермей...

Өз үйіңнен тоярға қолың қысқа
Ас берер ауылды іздер онан да арман
Өз пұлыңмен халің жоқ күнде тояр
Құлдық ұрып асайсың асы бардан.

Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел.
Малың болса, сыйламай тұра алмас ел.
Қаруыңның бағында қайрат кылмай
Қаңғып өткен өмірдің бәрі де — жел...

1-ші бала. Қайдан үйрендің, ей?.. Кім үйретті?

2-ші бала (*мастана*). Рысқайша тәтем үйретті.

1-ші бала. Жаңадан жазған ба екен? Маған үйретші, ағатай?

2-ші бала. Иә, саған!.. Үйретсем, не бересің? Жаңағы сақанды бересің бе?

1-ші бала (*қинала, ернін бұртита*). Өзімде басқа сақа жоқ қой...

2-ші бала. Жарайды, бермей-ақ қой... Үйретемін...

1-ші бала (*қалайда есе жібергісі келмей*). Мен білсем бар ғой, сен Абай атаның мына өлеңін қайтсең де білмейсің, білдің бе?

2-ші бала. Қайсы, қандай?

1-ші бала (*бірден судырата, қатты саңқылдай жөнеледі*).

Сабырсыз, арсыз, еріншек
Көрсеқызар, жалмауыз
Сорлы қазақ сол үшін
Алты бақан ала ауыз
Өзін өзі күндейді
Жақынын жалған жүндейді.
Өзі оңбаған антұрған
Кімге ойлайды берекет.
Ақылы бар кісіні
Ғайбаттайды, даттайды.
Расы жоқ сөзінің
Кеселді пысық көбейді...

Осы кезде бала тақпағын құлақ түре тыңдап отырған Жұман-Жуантаяқ өз-өзінен шабынып жұлқына едіреңдеп, балаларға қарай тура ұмтылады. Олар зыта қашады.

Жұман-Жуантаяқ (*балаларға қарай жұдырығын түйе*).
Әй, жүгермек, өзінен түйедей кісіні келемеж етуін, мұның. Қане, бері таман келші, қу жүгермек, тұп-тура мұрныңды бұзайын...

Жалтақ-Жаппас. Баламен бала боп кеткенің не?.. Оларда нең бар? Ойнай берсің. Несіне қимаң қышыды?

Жұман-Жуантаяқ. Абайдың өлеңінің бәрі удай ғой, әдейі келдеп, кездеп атады емес пе, өңменімнен шаншудай қадалады. Бір күні бауыздамай өлтіреді ғой, бұл Абай деген жатыпатар. Тыныш неге жатпайды, қашан тыныштық береді, бізге, бұл жазған?..

Жалтақ-Жаппас. Өзіне әлің келмеген соң, енді өлеңімен алыспақпысың?.. О несі-ей, таз ашуын тырнадан алады демекші, жайынша жүрген балаларды бықпырт тигендей қуғаның қай сасқаның?..

Жұман-Жуантаяқ. Әй, Жаппас, өйтіп менің қитығыма тиме, білдің бе? Өзім де ұрынарға қара таппай жүрген қу мүйізбін. Осыдан бар ғой, көріп тұр, маңғазсынып, жарты патшадай мардамсып жүрген Абайың дәл осы жолы аяғы аспаннан келіп, тырапай аспаса бар ғой, мына мұрнымды кесіп берейін. Қане. Бәсің бар ма, осыған? (*алақанына түкіріп.*) Әкел қолыңды?

Ж ал т а қ-Ж а п п а с. Сен әуелі, былай кәдімгідей айтсаңшы, бәтір. Қалай, тырапай асырмақсың? Қол беру қашпайды.

Ж ұ м а н-Ж у а н т а я қ. Айтсам, былай... Ана Үзікбай молданың бес-алты жылдан бері маңғаз Абайыңның жағасынан алып, іс қуып жүргенін білмеуші ме ең?..

Ж ал т а қ-Ж а п п а с. Е-ей, Үзікбайдың сандалбайынан бірде-не шығар деймісің?.. Оныкінің бәрі жаптым жала, жақтым күйе қауесет кой.

Ж ұ м а н-Ж у а н т а я қ. Бұрынғы-бұрынғы ма, Абай мына Қоңыр Көкше тобықты елінде болыстықтан алынарда ғана дырдай-дырдай отыз жылқы, үш нар түйе, танадай-танадай үш жүзден астам қой-ешкі, үш жүз сомнан астам шытырлаған қып-қызыл ақшаны сусылдата сыпырып, қымқырып кеткенін айнытпай көрсетіп, шағымды бұршақтай жаудырса керек.

Ж ал т а қ-Ж а п п а с (*өңмендей ұмсынып*). Иә, содан?.. Содан?..

Ж ұ м а н-Ж у а н т а я қ. Бұрынғысы бар, кейінгісі бар, жеген жемтігінің бәрін жер-жебіріне жетіп, індете қуып, шым-шымдап суыртпақтау үшін Семейден сот, тергеуші, тілмаш, сақшы жасағы бар бір үйір ұлық шықпақшы дейді.

Ж ал т а қ-Ж а п п а с. Қашан?.. Қалай?.. Ішті кептірмей, тоқетерін айтпайсың ба? Кімнен естідің?..

Ж ұ м а н-Ж у а н т а я қ. Ұлықтардың қаһары жаман дейді... Қылыш-найзасын қайрап, жабамын да жайратамын деп жандаралдың өзі де келіп, сыяз ашатын көрінеді.

Ж ал т а қ-Ж а п п а с. Рас, па? Я, астапыралла екі піл сүйкенісіп кеткенде екі ортада қара шыбын шейіт болыпты демекші, мылтығының ұңғысына біз ілініп кетпейік?.. Әлдебір жаққа қашып кеткен мақұл ма?

Ж ұ м а н-Ж у а н т а я қ. Не дейді, мына шірік, малғұн? Бес қаруын жалақтатып ұлықтар самсап ауылға келгенде суға салса батпайтын, отқа салса күймейтін мықтыны шырқырата шыжғырып ұстап беруге ұялы бөріше жаппай жабылайық деп кеңесіп отырсам. Бұл, шірік, қайда көрдім бытпылдық-пысып қашып, зым-зия жортуды ойлауын-ай. Ойпыр-ай, опыр-ай. Әй, асыраса адам болмасындар, сен шірік, тірі өлік, ез!

Ж ал т а қ-Ж а п п а с. Қажай берме мені, өйтіп босқа, қанша ақмақ болсам да, мен де өлер жерімді білермін. Мені айдап салып, біреудің қолымен от көсемексің ғой... Тапқан екенсің торғайдың миын жеген есірікті. Көне алмасын, оныца! Мені бөріктірме де, қарадай ұрындырма бәтір. Ішсең руыңмен бол, сұрқылтайым!.. Менсіз... менсіз... Аулақ, бәтір?..

Ж ұ м а н-Ж у а н т а я қ (*көзін аларта, бағжия, әріптесін жеп*

жібере жаздай). Жесуге келгенде жылмақай жылманмын, шығысуға келгенде бұралаң бұртаңмын десей. Өй, шірік, сені де ұл таптым деп қайран шешең қалжа жеді-ау?.. Әттең, мына кілмиген көзіңді ойып алсам обалың жоқ. (*Жаппас жағасынан ала сілкілейді.*) Тек өзім сотталмас үшін ғана. Қолымды былғамайын, әйтпесе, тап осы арада жаныңды жаһаннамға жіберер едім... Бар бол... Орнына қурай шаншыдым, шірік...

Жұман-Жуантаяқ, Жалтақ-Жаппас төбелесермен болғанда үшінші еркек оларды арашалап:

Жә-жә, бұларын ұят қой, түге? Айдалада өз-өздеріңнен отырып қырқыспақсындар ма?.. Абай аға нелеріңді алды?.. (*Жуантаяққа қарай сұқ саусағын шошайтып*) Сезікті секіретер ғой, сенікі... Хе-хе-хе, (*сықылықтай күліп*). Ұрының арты қуыс деуші ме еді? Құйрығың қылп ете түсті-ау. Өй, ішек-сілем-ай... «Кеселді пысық көбейді...» дегенді естігенде майлы көтеніңе қызыл бұрыш сепкендей шоршып түстің ғой, бейбақ... Әй, данышпан Абай талай кеселдіні өстіп сеспей қатыратыныңызға кісінің айызы қанады-ау, айызы қанады. Өй, ішек-сілем-ай... (*Кеңкілдей күледі.*)

Осы кезде жарық сөніп, сахна қараңғыланып кетеді. Ойнақы, жарқылдақ, сері музыка сарыны кеулейді.

ҮШІНШІ КӨРІНІС

Абай үйінде апыр да топыр. Аласа үстел үстіндегі қағаздар мен кітаптарға дейін шашылған. Орта тұста бойын тіктей ұстап, шапаның желбегей жамылған күйде маңқиып, айналасына бедірейе қарап Абай тұр. Ояз бен оның екі-үш серіктері асай-мүсейлерін асынған жасауыл сақшылары үй ішінің ойран топырын шығара тінтіген. Бәрі әбігерлі, сұсты. Үйдің бұрыш-бұрышында үрпийсе тұрғандардың ішінде Әйгерім, азамат болған ұлдары Тұрағұл, Мағауия, болыс Рзықбайлар бар. Жасауылдар едіреңдеп «жоқ, еш жерде жоқ, қайда? қайда?» деп дігірлей түседі. Ешкімде үн жоқ. Абай да аңырулы.

Ояз (жөткіріне, қақырып, ынырана). Ибрагим Құнанбаевич, өзіңіз көмектеспесеңіз, мыналар ештеңе таба алмады ғой?

Абай (аңыра сөйлеп). Ваше превосходительство. Ғафу етіңіз, немене табылмады, іздегендеріңіз не?.. Айтпайсындар ма?..

Ояз (басын шайқағансып). Мен ойлап тұрмын, сіз аса білімдар адамсыз, бәрін де біліп тұрсыз... Әлде күшібұрын тығып тастадыңыздар яки өртеп жойып жібердіңіздер?..

Абай (әлі де таңырқаған, сырбаз кейіппен). Тағы да ғафу өтінуге мәжбүрмін, Ваше превосходительство! Түсінсем бұйырмасын?..

Ояз (паңдана, иығын қиқаң еткізе мырс етіп). Не-е!.. Түсін-

сем бұйырмасын?! Сіздің қиырсыз өлкенің түпкір-түпкірімен байланысыңыз жайлы Петерборға дейін мағлұм екенін білмейсіз бе? Сіздің атыңызға кеткен алғашқы хаттың қайдан, қашан кеткені, Арқат телеграф-поштасына қашан келгені, иесіне табыс етілгені жайлы мағлұматтар қолымызда.

А б а й. Солай екеніне еш күмәнім жоқ.

О я з. Танысқыңыз келе ме, Ибрагим мырза?

А б а й. Ықтиярыңыз білсін.

О я з (*былғары, пәнкесінен қағаздарды суырып шығарып, хұзырлана оқиды*). Семей полицмейстерінің 1903-жылғы 11 сәуірдегі протоколы... Семей облысы әскери губернаторы мырзаның биылғы 10 сәуірдегі № 97 жолдамасына сәйкес жергілікті пошта-телеграф конторында Ақмола облысынан биылғы 7 наурызда Ибрагим Құнанбаевтың атына жіберілген заказды хат жайын анықтап білдім, анықталғаны: 14 наурызда Ибрагим Құнанбаевтың атына Көкшетаудан № 802 заказды хат келіп түскен де, иесіне табыс етуге 18-наурызда Арқатқа жеткізілген...

Қол қойған полицмейстер істерін атқарушы Бухартовский».

Мінеки, көрдіңіз бе, бізге бәрі мәлім, Ибрагим мырза.

А б а й. Мәлім болғаны маған да жақсы. Онда тұрған не бар?

О я з. Ендеше, неге көрсетпейсіз, сол қағазды?

А б а й. Ол, мінеки, менің қалтамда. (*Бүктеулі қағазды қалтасынан алып, ұсына береді.*)

О я з (*бадырая қарап, қағазды дереу оқымақ кейіппен*). Мәсаған, мынау арабша бірдеңе ғой?

А б а й. Ал, сіз қалай ойлап едіңіз?

О я з (*сұраулы кейіппен*). Ым-м!?

А б а й (*сәл езу тарта*). Ваше превосходительство, қажет десеңіз, мен өзім оқып, сізге қысқаша түсіндіріп берейін.

О я з (*селсоқтау үнмен*). Кәне, көрейік... Ішінде ит өліп жатпаса болды?..

А б а й (*қағазды қолына алып, дауыстап оқиды*). Ассалаумағаләйкүм, аса құрметті де қадірмен Ибрагим мырза.

Сізге Ақмола облысының барша бес уезінің қадірмен адамдарының атынан өкілдік алып жазып отырмын. Биыл 19 сентябрь күні патша ұлығы біздің Көкшетау өңіріндегі жеті болыс елдің болыстары мен билерін съезге жинап алып, мынадай жарлық оқыды. Сендер, қазақтар, бұрын мұсылман дінінің заңы — шарифат бойынша тірлік құрып келген едіңдер, бұл әбден ескірген устав... Енді шарифат заңын уағыздаушы молдалар жауапқа тартылады. Бұдан былай билер бата береді, старшындар неке қияды.

Осыны хұзырыңызға мағлұм қыла отырып, Семей облысының құрметті қазағы есебінде сізден өкімет орындарының алдында қазақтардың мұсылман діні жиынын құру туралы мәселе кө-

теруге жәрдем өтінеді. Қазақ мүддесін шағып ойлауға ақыл-шарапат күтеміз...

Осы кезде сахна қараңғыланып кетеді. Күйзеліс, аңыру сазыч білдіретіндей музыка үні көруші жанын шабақтайды.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

БІРІНШІ КӨРІНІС

Қазақ ортасындағы салтанатынан әбiгерi басым шақ. Нөкерлерiмен жандарал келедi. Байлар, би, болыстар бастаған атқамiнерлер тобы бiрiмен бiрi иықтаса қарындарын сипап, қаз-қатар самсап тұр. Мiне, оқалы киiмi заһар шашып, еңгезердей еңселi жандарал осқырынып кеп қалды. Тұрғандар шетiнен қоғадай иiле, «iздiрәси-iздiрәстилеп» бас шұлғысып жатыр. Жандарал өз тұсына келгенде, алдыңғы шептiң бiрiнде тұрған, өзгелерден едәуiр сидам, сәндi киiнген Абай оған iлтiпатпен қол ұсына тiл қатады.

Абай (*сәл иiле*). Здравствуйте, Ваше превосходительство... Ибрагим Кунанбаев.

Жандарал (*елең ете, жалт қарап, қалт кiдiре*). Кунанбаев, А-а, әлгi ел бүлдiргiш Қунанбаев сiз бе?

Абай (*әдел-жедел*). Иә, сол менмін, Ваше превосходительство.

Жандарал (*сәл ежiрейе*). Ал, сiз неге ондай болдыңыз?

Абай. Мен алысамын. Себеп солай...

Жандарал. Неге алысасыз?

Абай. Алысу — тiршiлiк заңы. Дүниеде жанды, жансыз заттын бәрi де алысумен тiршiлiк етпей ме? Мен ғана емес, тiптi сiздiң өзiңiз де алысасыз, Ваше превосходительство.

Жандарал (*шамдана, түксие тiксiнiп*). Сiз немен, кiмге қарсыласасыз?

Абай: Мен жауыздықпен алысамын.

Жандарал (*қабағын кере*). Сiздi неге көп жұрт жамандайды?

Абай. О да ғажап... Тiрiлiкте жауыздық көп пе? Жақсылық көп пе? Менiң бiлуiмше, жауыздық пен жауыздар көп... Ендеше олардың үнi молырақ болуы занды...

Аңырыса, құлақ түрген тобыр арасынан «Жауаптасып қалды ғой», «Ұлықтың түрi кәрлi емес қой», «Тiлге келсе, тәсiл тауып кетер ме?» дегендей сыпсың сөздер естiледi. «Ұрсып тұр ма?», «Терген тұр ма?» деп те бiр-бiрiнен сыбырласа жөн сұрасады.

Жандарал (*Абайдың бас-аяғына байсал көз жүгiрте*). Сiз солай дейсiз бе?

А б а й. Солай деймін, Ваше превосходительство.

Ж а н д а р а л (қадала, айбаттана). Осы айтқандарыңыздың дұрыстығын сөзбен, іспен бекіте аласыз ба?

А б а й. Бекіте аламын деп, бек сенемін.

Ж а н д а р а л. Ну... көрейік. Менің соңыма еріңіз.

Абай ілгері адымдай түсіп, маңғаз басып, жандаралдың соңынан ереді. Желдірмелеу, әнтек-тәнтек сарынды музыка әуені құбылады. Осы кезде сахна қараңғыланып кетеді де, жылжып келесі көрініске ауысады.

ЕКІНШІ КӨРІНІС

Жандарал киіз үй ішіндегі үстел басында алдында жайылған қағаздарды аударыстыра оқып, өзімен өзі оңаша отыр. Үстінде оқалы киімі. Тек жалаңбас, төбесінің дөп-дөңгелек жалтыры оқта-текте еңкейгенінде көрініп қалады.

Ж а н д а р а л (төсін шалқыта отырып). Әлгі Құнанбаев дейтін қазақ... кіммен сөйлесіп тұрғанын білмейтін адам дей алмайсыз, қалай-қалай сөз таластырады? Талайды бөрліктіріп жүргені бекер емес-ау, сірә... (Қағаздарға үңіле түсіп.) Құжаттар қандай кереғар сөйлейді... Қайсысына сенеріңді білмейсің?.. Бірін оқысаң жанын тітіркенеді. Енді бірін қарасаң — дүрліктіретін де, шағынып-шабынатын да дәнене жоқ секілді... Вот, странный жағдай?.. (Күбірлегендей бастап, соңынан дауыстай оқиды.) Генерал-губернатор мырзаға... Біз 160 жылқымызды даулаған шағымымыздан бұрынғы пристав Тихонов мырза түк шығармады. Төрт күн бұрын Ибрагим, болыс Дүтбай, сақшы Измайлов бастатқан 40 кісі ауылымызды шауып, мылтық атып, бес жүз жылқымызды қуып әкетті. Оязға шағым білдірген әйелдерімізді сабатып Ибрагим тағы да бес түйені қоса әкетті. Дүйсек Көпжасаров пен Шормақ Төлемісов жазықсыздан жазықсыз тұтқындалды. Малымыз әлі талануда. Бәріне де куә бар, өздеріңізге мәлім Ибрагим өте мықты адам, қолынан бәрі келеді, өлтірем десе өлтіреді. Тергеуге арнайы кісі жіберуді өтінеміз. Шұғыл жауап күтуші Жылысбай Үркімбаев, Көпен Шилікбаев... Семейден Омбыға аттандырылған № 506 телеграммадағы осындай жан айқайына қыжырың қалай қайнамасын... (көзілдірігін ала, орнынан түрегеліп, қабағын түксите залға қарап) озбырларды табанда қаматып, итжеккенге айдатқың келеді. Бүлікші кім, сонда?.. Тергей келсең мүлде қарамақайшылық... Талайды қан қақсатқан деп қаралаған адамы озбыр да емес, залым да емес, қайта қадірменді адам ба дейсің? Мәселен менің атыма жолданған бір құпия рапорт мынаны мағлұмдайды (көзілдірігін киіп тағы да бір қағазды оқиды) Шыңғыс болысының қазағы Ибрагим Құнанбаев жасы 57-де, үш әйелі, 20-ға жуық балалары бар, 1000 жылқысы, 2 мың қойы бар, Шың-

ғыс және Мұқыр болыстарында үш рет үш жылдан болыс болған. Оның қызметінде үкіметке берілгендік пен жігерлілік және ұлтшылдықтың жоқтығы көзге түседі. Құнанбаевтың бір ұлы Михайловск артиллерия училищесінің курсып бітіргеннен кейін офицерлер қатарына қосылды, Түркістан округінде қызмет атқарып жүргенінде қайтыс болды, қызы қазақ интернатында оқып, оның курсып аяқтады, қазір күйеуде. Қалған ұлдарының бәрі орысша сөйлеп жаза алады, оларды әкесінің өзі оқытады. Құнанбаевтың өзі кітаптар, газеттер мен журналдар алдырады, орыс әдебиетіне ынта қояды. Өте білімді және парасатты адам... Ал, мына бір документтерге қарасаң, ол барып тұрған қиянатшыл, парақор қазақтың бірі. Болыс болған кезінде әр съезге қыруар мал, ақшадай сыйсияпат, пәре алған дала бөрісі ме дейсің?.. (Өзіне өзі.) Мұндай адаммен дұрыстап, табандап сөйлеспей болмайды?.. (дереу қоңырауды шылдырлатып) Құнанбаев келсін... (Абай кіреді.) Қанеки, Құнанбаев келіңіз... Отырыңыз. Мен үшін Сіз жұмбағы көп адамсыз? (бас-аяғына, қимылына тағы да тергей қарап, желкесін қаси.)

Абай (сәл аңтарыла). Ол не дегеніңіз?.. (Сәл ойланып қалып.) Бәлкі, мен де сіз жөнінде солай деп айтуыма болар? Жұмбақ емес адам бар ма екен дүниеде?.. Бір-бірімен таныс емес адамдар, тіптен.

Жандарал (бірден тіксіне). Бұл жолы да сізге өшігушілер көп. Неге бұлай?..

Абай. Қазақтың мынандай мақалын естуіңіз бар ма? «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ». Шындықты бетке айтқанды, көзге шұқығанды кім жақтырушы еді.. Демек, менің әділетшіл іс-әрекеттерім көбіне жайсыз тиетін болғаны да...

Жандарал. Сіздің үстіңізден арыз берушілер, жамандаушылар көп қой.

Абай. Олар көп екен деп, соларды әділ деуге бола ма?.. Көптің де адасатын кезі екінің бірінде. Сократқа у ішкізген, Жанна де Аркті отқа өртеген, Ғайсаны дарға асқан, пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмген кім?.. Ол — көп, ендеше көпте ақыл жоқ. Ебін тапта, жөнге сал, міне, менің ұраным.

Жандарал (жиырыла, сұстана). Сөйлеңіз, сөйлеңіз... Тағы да не айтпақсыз?..

Абай. Тағы да мақалдасам айып етпеңіз, Ваше превосходительство. «Малдың аласы сыртында, адамның аласы ішінде» деген ұлы сөзде ғаламат шындық бар. Мен адамның ішіндегі әділетсіздермен, қиянатшылдармен, жауыздармен алысамын, әділетсіздігін бетіне басамын. Әділет — барша ізгіліктің анасы деп білемін. Кімде-кімнің әділеті жоқ болса, оның ұяты жоқ, кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы жоқ... Ваше превосходительство, мен ол

адамдармен сіздер, әкім қойғандықтан алыспаймын... Айттым ғой олар жауыз болғандықтан алысамын.

Ж а н д а р а л (орнынан атып тұрып). Әкім сайланған адамдарды «жауыз» деуге қандай хақыңыз бар?

А б а й. Олардың шынын білсеңіз, мен ғана емес, өзіңіз де жауыз демек түгіл, көбін жазаға тартар едіңіз.

Ж а н д а р а л (ақыра, дауыс көтеріп). Не сіз осы айтқандарыңызды дәлелдейсіз, не мен Сізді түрмеге жапқызамын...

Осы кезде зал қараңғыланып кетеді, нажағай шатырлап, ышқынған музыка үні естіледі.

ҮШІНШІ КӨРІНІС

Алакөлеңке сахна төрінен Ақперіште-Айдана тұлғасы көрінеді. Ол бір басында адам мен періште мінез-құлқы егіз жарыса тоғысқан қияли бейне. Түр-тұрпаты, киім киісі, әрекет-қимылдары бірде әйел ана, бірде сиқырлы періште кейпін елестетеді. Ара-тұра қанатын қомдап, ұшатын құс секілденіп, екі қолын ербеңдете серпи, құғыта жүріп сөйлейді. Сондай мезеттерде музыка үні де ю-кию құйқылжи ұйтқып кететіні бар.

А қ п е р і ш т е - А й д а н а (басын сәл шалқақ ұстап, шақылдай сөйлеп). Аспандағы жұлдызымыздай, жағадағы құндызымыздай ардағымыз Абай ағаны әлгі бір үстіңгі ерні көк тіреп, астыңғы ерні жер тіреп, әулиесінген әкімнің «қамаймын да қамаймын» деп тепсіне, шыңырау жарқабаққа тықсырғандай әкірендегенін көргенде жерден шыққандай, әлде көктен түскендей менің де мүңкір-нәңкірім үдере жөңкіліп, шақ-шақ өре түрегелгеніне таңырқаман-ңыздар, әлеумет?.. *(Олай-бұлай ойқастай үйіріліп).* Есіл Абай?.. Асыл Абай... Құдай емес, құдайдан былай емес Абайымызды, абызымызды, асылымызды қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай өзіміз, өз жұртымыз жабыла жаппай қорғай-қоршай білмесек, желеп-жебеп әспеттей білмесек, қай-қайдағы, сай-сайдағы көлденең көк атты қажыр-қыңыр, әнтек-тәнтек, арамза-зымиян жырынды құрдымдардан не үміт, не қайыр?.. *(Серпіле, бойын тіктей түсіп.)* Аяусыздық аз болмайды, бұл фәниде. Тағдыр не салса соны көрмесе, көнбеске лажы жоқ, пенденің. Әпербақан, әңгір-таяқ әкімсымақтардан аяушылық күтіп алжаса көрме, әлеумет. Көрдіндер ғой, ай жоқ, шай жоқ, ақты-қарасын айырмай қаһарын шашқан ұлықтар Абай үйін, ауыл-аймағын тінтумен қоймай, енді, әнеки, желкесі күдірейген жезмұрт жандарал Абай ағаны түрмеге жабарман күйге үйіріп, кездігін кезеп қойғанын. Қалай ғана шыдарсың, тыныш ұйықтарсың мұндайда. Беу, мұндар Абай... Іші тар қорқаулар, етекбасты бақталастар қанаты қалбалақтай апа-лақтап, маңдайын жарға соққанын, өлген-тірілгенін де білмейтін

жарғанат сынды жарбиған, көрсоқыр дүлей-дүмшелер араларынан шырқау биік шыңдарға самғап ұшар қыранның қанатын қиып, ұшарына мұрса бермей, қалай жер бауырлатып, жанұшыра тыпырлатып қойғанын өздері, сірә, сезер деймісің, бейбақтар.

Беу, бекзат Абай... Аруағыңмен-ақ жайғайсың, мерт етесің талайды. Қара басқан, қаңғыған кас надан нені ұға алсын.

Елің — ала,
Оты — шала
Тайса аяғың, кім көмек?..
Күн жауғанда қойныңда
Күн ашықта мойныңда...
Жат айбынар ісі жоқ
Жау айдынар күші жоқ,—

деген сынды семсердей серпінді, сөздеріңмен-ақ жайратасын, жауыз біткенді. Аруағыңнан айналайын, Абай ағаның, әруағы рұхсат етсе, ұзын шашты барша қазақ қыздары мен әйелдер, аналар атынан айтар дәтім бар, Төбеби-тарих. (*Қараңғылық ішінен Төбеби-тарих тұлғасы көрінеді.*)

Тө б е б и - т а р и х (*күңгірлеген дауыспен*). Айт-айт, Ақперіште-Айдана.

Ақперіште-Айдана (*тебірене, толғана*). [*Бұл сөздер айтылар сәтте сахнаға жарық мольнан түседі. Айдана анық адам кейпіне түсе сара үнмен сөйлейді*]. Адамшылықтың алды — махаббат, әділет, сезім... Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтін де жері жоқ, ол жаратқан тәңір ісі... (*Сәл ойлана, ілгері таман адымдай келіп.*) Ішпек, жемек, кимек, көңіл көтермек, құшпақ, сүймек, мал жимақ, мансап іздемек, айлалы болмақ, алданбастық — бәрі де керек адамға... Бұл сөздерді айтқан кім?.. Мен емес, әрине, қате ұғынып қалмаңыздар әлеумет, мен емес — асыл Абай, дана Абай айтқан бұларды... Сөйткен Абай баба бұралқы қаңқу мен шайпау шаншуға шалынып жатса, қалай шыдарсың? Абай бабаның өзі түгіл, аруағына да еш көлеңке түспесін. Әрқилы, әрі-сәрі, әңгүдік, бәдік пиғыл атаулыдан арашалағым келеді, оның әруақты асқақ есімін. Бәріңізді де, Төбеби-тарих сізді де осыған шақырамын, аналық әзиз жүрекпен жалбарына өтінемін бәріңізден. Өтінемін. Бибәтима пірім сізден де, жиырма сегіз пайғамбар сіздерден де, ғайып ерен қырық шілтен, Бабай түкті Шашты әзиз сізден де, Еңлік пен Кебек әруағы сенен де өтінерім осы. Абай ата атын да, әруағын да қылау-қылпық шалмасын. Меруерт ақықтай таза, асқақ ұстайық, арымыздай Абайымызды! Бәріміздің мойынымызға қарыз бен парыз осы болсын! Бір айтар дәтім, осы еді, Төбеби-тарих!..

Осы кезде тұңғыық ішінен түрегелгендей тұлғаланып Абай көріне береді. Алакөлеңке жарық аясынан үні жарқылдай естіледі.

А б а й. Айдана, үнің, әр айтқан сөзің жетіп жатыр құлаққа. Араша түспек әрекетіңе, жанашыр лебіңе разылықтан, алғыстан өзге сезім болуы мүмкін бе?! Жалғыз-ақ айтарым, ара түскеннің жөні осы екен деп әділдіктен аттамаған, аумаған абзал... (*Сәл ілгері адымдай түсіп, дауысын кеней*) Мен қиянат көрсем, өзгеден емес, жаттан емес, өз айналамнан, қазағымнан көрдім. Жырақтан, шалғайдан келіп жау тиген жоқ маған... (*Осы кезде сахна жарығы молая береді. Кейіпкерлердің бәрі де тірі әруақтар емес, кәдімгі тірліктегі адам кейпіне көшіп, арлы-берлі жүргіштеп, бір-бірімен тікелей жанаса пікірлескендей болады.*)

А б а й (*Ақперіште-Айдана жаққа еңсеріле бұрылып, оның білегінен ұстай, ұмсына ілгері жетелегендей*). Айдана, байқап тұрмын, әлгінде сен, (*сәл езу тарта жымып*) тіліңнің ұшын Жандарал мен оязға қадай, оларды мүлде қаралай сөйлеп кеттің... Олар әзелде қаһар шаша, айбаттана сұс көрсететіні рас. Бірақ та, мен өз басым, маған салсаң, оларды дәл сен айтқандай күстаналай ғайбаттамас едім. (*Екі иығын қомдағандай, сәл ілгері ұмтыла.*) Неге?.. Неге десең, әуелде қаншама тіксіне, дігірлей келгенмен, қай-қайсысы да, жылқы кісінескенше, адам сөйлескенше демекші, біраз тәжіке, мәмледен кейін, едәуір ұғынысып, әділдік жолынан айнымағанын, таймағанын, қайта мені қолдау жағына ойысқанын баса айту әділдік болмақ, Айдана!

Жүрегім менің — қырық жамау
Қиянатшыл дүниеден
Қайтып аман қылсын сау,
Қайтқаннан соң әрнеден.
Өлді кейі, кейі — жау
Кімді сүйсе бұл жүрек.
Кімі қастық, кімі — дау
Сүйенерге жоқ тірек.
Кеше бала ең, келдін ғой талай жасқа,
Кез жетті бір қалыпта тұра алмасқа.
Адамды сүй, алланың хикметін сүй
Не қызық бар өмірде онан басқа?!
Менің кеудем сендерге сандықпен тең
Мүмкін болса, қақ жарып ашып көрсен...

А қ п е р і ш т е - А й д а н а (*елжірей еміне*). Асыл аға, абзал аға!.. Кеңсіз ғой!.. Кемелсіз ғой!.. Қылаудай кисық дәнеңе болмаса екен дейсіз ғой, баяғы... Біз әйел заты сезімге бой алдырмайтын кезіміз шамалы... Алды-артына үңіліп, ой жіберіп жатпаймыз кейде... Қайдан білейін?.. Білмеген у ішеді дегендейін, өзіміз көрмеген соң, білмеген соң қатты кеттік пе, жаңсақ айттық па, айтса айтсын, ақиқатын, мына Төбеби-тарих, бауырым!..

Т ө б е б и - т а р и х (*буларға қарай аңтарыла, жанасыңқырап*). Әлгі сот-тергеу барысы, Жандаралмен шарпысу, тәжіке аяғы немен

тынғаны жайлы ғой... Тоғыз ауыз сөздің тобықтай түйінін айтсақ, Үзікбай Бөрібаев молданың шағымы бойынша Абай Құнанбаев үстінен қозғалған лаң сегіз жылдай сергелдеңге созылып, Абай едәуір уақыт үй тұтқыны күйін де бастан кешіп, ұзын саны үш жүзден астам қуәлардан жауап алынған, оған қоса бірнеше болыс пен ауылдардан жеті жүзге жуық адам және сұраққа тартылған. Ақыр аяғында, нақтырақ айтсақ, Семей облысы әскери губернаторы 1885 жылғы 21 маусымда Дала губернаторы кеңсесіне Омбыға бұл іс бойынша Құнанбаев жөнінде арыз-шағымда айтылғандардың бәрі расталмады, жалған жала жабушы Үзікбай Бөрібаев заң жүзінде жауапқа тартылуы тиіс деген қорытынды жасалғанын хабарлаған. Жандарал мен Абай тікелей жолығысып, мәлихат құрған әйгілі Қарамоладағы шербешнай съезде, Жандарал Абай Құнанбаевты Төбеби етіп сайлау жөнінде кеңес берген. Сол съезде Абай Төбеби сайланып, бұл тарапта келелі іс тындырған.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде бұл жөнінде әлденеше жүздеген парақ құнды құжаттар, Абай қолымен жазылған қазақ топырағындағы тұңғыш 74 баптан тұратын заң-Ереже, 1898-жылы Абай қолымен Петерборға Сенатқа жазылған хат және басқа тәбәріктей қасиетті айғақтар күні бүгінге дейін сақтаулы.

Осы кезде сахна қараңғыланып кетеді.

ҮШІНШІ БӨЛІМ

БІРІНШІ КӨРІНІС

Сахна төрінде тағы да Бірінші бөлімдегі (екінші көрініс) сурет негізінен қайталанады деуге болады. Тек асық ойнап жүрген балалар орнына ошақ басында қазан қайнатқан, самауыр қойып жүрген бірді-екілі әйелдер қараңдайды. Жалтақ-Жаппас, Жұман-Жуантаяқ, Қиясбай-Қапсемет және басқа бірер еркек дастархан басында қымыз сапыра ішіп отыр. Ақперіште-Айдана ара-арасында қымыз құйып, келіп-кетіп жүреді. Қастарында домбыра сүйеулі тұрады.

Қ и я с б а й-Қ а п с е м е т (қолындағы қымыз толы кеседен бір сіміріп қойып). Бәлем, көп ұрылар мен барымташылар көрер енді көресіні!.. Құнанбай балаларының пәрмені көктегі айды алуға да жетеді, енді...

Ж ұ м а н-Ж у а н т а я қ. Арқа сүйегені ояз бен Жандарал болған соң, айды айтасың, Күн астындағы Күнікей қызды алудан да айбынбас, мынау жарты патша Абайың...

І-ші е р к е к. Малды көп ұрлатқан Уақ Көкен елі, Қызылмола елі неше жылдан бермен қолы жетпей жүрген малдарын төлетіп алып қайтқанын естіген боларсың.

2-ші еркек. Анау әлгі Көкен тауын қыстайтын Қан, Қожа елінің атқамінер ақылгөйі Әлімқан Төрехан баласы Абаймен қоныстары жапсарлас көрші, бұрыннан сыйлас екен дейді. Дауды өз жағына шешкізіп, ауылдастарының есесін қайтартып жүрген сол Әлімқан Төрехан баласы болса керек. (*Қымыз сіміріп, құрт тістейді.*)

Жалтақ-Жаппас. Мырза ұрыларының тіпті тиымсыз кеткен Көкбөрілері Кескінбай Жанкебекұлына, Қоқақ Бодайұлына, Баянды Алдабергенұлына үш айдан абақтыға жатуға жаза кесіпті дейді.

Жаман-Жуантаяқ (*өңмеңдей өзеурей*). Анау Сәрсен Келдібай баласы, Сасайдың ұрылары Қашқын, Қабыланбайлар баса көктеп, жәйлап алған Таймақ көлді Абай барлық он бес старшын елдің елу басыларын жиғызып, Мамайдың ақсақалдарын қосып алып сыдыра тексертіп, ақыр аяғында Байшора Мұсаның сөзінің растығын анықтап, Таймақ көлді Байшора пайдасына бекітіп, әкті жасап, мөр басқызып бергенін қайда қоясың?.. Бүйте берсе, мынау Абай Төбеби болған осы екен деп сыпыра жайпап, жамсатар талайымызды.

Қиясбай-Қапсемет. Е, несі бар?.. Сөйтіп ауыздықтама-са, қырық жылдан бері жүген-құрық көрмеген ел өздігінен оңала ма?

1-ші еркек. Иә, ел бұзығын бүйтіп тыймаса болушы ма еді?..

Қиясбай-Қапсемет (*қымыз сіміре жан-жағына қарап отырып*). Оспан сайланбай қалып, Күнту болыс сайланғандағы шатақты естіп пе едіңдер?

Жалтақ-Жаппас. Ол не шатақ?..

Қиясбай-Қапсемет. Ояздың әйелі Семейден үш ат жеккен пәуескемен шалқақтап, Оспанды болыс сайлатып, олжаға батамыз деп дәмеленіп келмей ме?..

1-ші еркек. Иә?..

Қиясбай-Қапсемет (*түшкірініп алып*). Сөйтсе, дауыс беру аяқталғасын шарды санап кеп жібергенде Оспанның тасы жетпей, Күнту болыс болып сайланып шыға келмей ме?.. Сонда ояздың әйелі «кө-тек» деп шоршып түсіпті дейді.

Жалтақ-Жаппас. «Кө-тек» десе деген шығар, дегені болмай, санын соққанда мына Жұманның тоқалы да «кө-тек» дер...

Қиясбай-Қапсемет. Әй, Жалтақ, тым болмаса, бірденені біліп ап сөйлесең етті?.. «Кө-тек» емес, орыстың «как так» деген сөзін аңқау қазақ «кө-тек» деп естігені ғой... деп түсіндіріпті ғой Абай ағам. Міне, гәп қайда?..

Жалтақ-Жаппас. Қайдан білейін?.. Әйтпесе, «көтек» дегенді күнінде он естіп жүр емеспіз бе, құдайшылығыңды айтшы, Айдана?..

Айдана. Айтатын несі бар?.. Көтекке неғып таңданып, сөз бықсытып отырсындар... Ел-жұртымыздың Абайдай игі жақсысы Төбеби болып қисықтық пен қиянат тезге салына бастағанына қуанбаймысыздар, қайта?..

Қиясбай-Қапсемет. Иә, Айдана қарағым, сөйдеші... (*Айданаға қарай сәл ұмсына.*) Бір білсең, сен білуге тиіссің, әлгі аузында аңыз боп жүрген Шөкей мен Олжайдың мөнақасын айтып берші, бізге?.. Қалай болып еді, өзі?

Ақперіште-Айдана (*тегенедегі қымызды сапырғыштай отырып*). Не қалайы бар?.. Жуантаяқ ішіндегі Пәзіл деген біреу Шөкей атты қызын Есболаттың бір жігітіне бермекші болып атастырса керек. Шөкей оны менсінбей, қаракесек Олжай деген жігітпен көңіл қосып қашпақшы болып, серт байласпай ма? Бұрын Шөкейге қырындап сөз айтып, көндіре алмай жүрген жігіттер Олжай мен Шөкейдің уәдесін сезіп, екеуін аңдиды. Ел жата Олжай ат алып келіп, Шөкейді мінгізіп жатқанда аңдып тұрған бес жігіт ұстап алып, Олжайды сабап, Шөкей екеуінің аяғына бір кісен салып, съезге айдап келеді. Билердің алдына алып келгенде Олжай қорқып, кейін шегіншектегенде, Шөкей қыз омыраулай ұмтылып, төрде отырған Абай ағаға өлеңмен арыз айтып, мұңын шағыпты дейді. Әкесі атастырған күйеуі тең емесін, өзі Олжайды сүйгенін, мына ұстап алып, сабаған бес жігіттің соңынан қалмай, мазасын алғанын, оларға көнбегенін, олар қолы жетпеген соң кек қуғанын, Олжай екеуіне бір кісен салып айдағанын айтады, енді Абайдан және басқа билерден әділет күтетінін зарлап айтпай ма?.. (*Жанжағына көз сала, сәл кербездене.*) Сонда Абай аға Пәзіл мен оның құрдасы Есболат адамдарын шақыртып алып, «Мына Шөкейдің басы бос болсын, өзі сүйген Олжайға барсын, сендер алысқан малдарыңды ауысындар» деп билік айтыпты. Сонда Есболат жағы «Абай мырза, мына Пәзілде мал жоқ, келінім кетсе де, малымды кетіресіз бе, менің не жазығым бар» десе, Абай аға: «Олай болса, мына Олжай, Шөкейді жазықсыз ұрған, аяғына кісен салған бес жігіт сенің малыңды бөліп төлесін» деп билік шығарады. Бұл бұрын қазақ ортасында болмаған билік, естімеген әділдік демей көріндерші, түге. Сонда Шөкей мен Олжай қатар тұрып Абай ағаға алғыс айтып, бір атқа мінгесіп жүріп кеткен екен!..

Мінеки, Шөкей мен Олжай әңгімесі... Абай ағаның алдынан әділдікке жеткен қыз бен жігіт бұлар ғана емес қой!.. Зағипа — Зарауқа тағдыры мұнан да қызық!..

Жалтақ-Жаппас (*шап ете қалып*). Қызық болса, соны айтшы, күнім Айдана!..

І-ші еркек (*жұлып алғандай*). Естіген емеспіз. Айтшы, айтшы, Айдана.

Ақперіште-Айдана. Жандарал атына Зағипаның ары-

зын Абай аға өзі жазып, Семейге өзі жіберткен ғой... Зағипа қылығына өшігушілер шабарман-поштабай Қамысбайды жар астында бұғып жатып, жолда ұстап, мөр басылған қағаздарды тартып алып, өртеп жіберген ғой... Сонда да Зағипа қыз ақыры Абай аға арқасында бостандыққа жетіп, мынадай шығарған өлеңі бар.

Жолбарыс тағдыр
тап беріп,
Шырмалғанымда шаталып,
Ақ қанат құстай қалықтай ұшып
Құтылған едім, Абай аға,
Бір өзіңнен шарапат көріп.
бата алып.
Ұмытпай әсте, әмәнда
Жұртыма айтам,
Жұрағатыма айтам —
Бар дауысыммен,
Жан жүрегіммен айтам,
Мынау тауқымет ғұмырдың
Құйындай ұйытқыған,
Бұлттай жөңкілген
Тұңғығынан қанша
Тұншықсам да
маталып.

Қайран да қайран өмір-ай
Әсте жасымас,
Еш қартаймас көңіл-ай..
Армандай асқақ, есіл аға,
Асыл аға —
Шыңғыстың жайсаңы,
Халқымның заңғар Абайы.

Жалтақ-Жаппас. Әңгімеңе, әніңе тәңір жарылқасын, Айдана! ... Енді өзің Татьянаның әнін айтып жіберші?!

Ақперіште-Айдана (*жан-жағына күлімдей, еркелей назданып*). Мына Қиясбай ағаның бір әнін тыңдайық, сонсоң айтайын...

2-ші еркек. Иә-иә, арасында ән болсын, Қиясбайдың әнін де сағынып жүрміз!..

1-ші еркек. Қиясбай аға, мінеки, домбыраңыз.

Қиясбай-Қапсамет (*домбыраның құлақ күйін келтіріп алып*). Қай әнді айтайын?..

Жалтақ-Жаппас. Өзің қалаған біреуін бастай бермейсің бе?

Қиясбай-Қапсамет. Абай аға әнін бастайын («Бойы бұлғанғаңды» айтады.)

Бойы бұлған
Сөзі жылмаң

Кімді көрсем мен сонан
Бетті бастым,
Қатты састым
Тұра қаштым жалма-жан,
Бас кұрасып
Мал сұрасып
Бермегенмен кетісер
Адам аулап
Сыпыра саулап
Байды жаулап жетісер...
Ел қағынды
Мал сабылды
Ұрлық, өтірік гу де гу.
Байы баспақ
Биі саспақ
Әулекі аспақ, сыпыра ку...

1-ші еркек. Шіркін-ай, әр сөзі мірдің оғындай дөп түседі... Абай аға, қандай тауып айтқан! Ел қағынды сыпыра ку дегені тура мына Жұмандар ғой... (*Біржалақтай күледі.*) Сеспей қатырған ғой, шіркін!..

Жұман-Жуантаяқ (*шамдана қызарақтап*). Әй, байғұс, сенің де, ағанның да, әкеңнің... Жаман жанындағысын қарақтайды деген... Айналадағыларды мінемесеңдер іштерің ауыра ма?..

2-ші еркек. Сезікті секірет деп, өлеңге бола неге шала бүліндің, Жұман?.. Екі құлағың қалқайып, қарның қампайып көз алдында отырғанда саған ұқсатса, ұқсатқан шығар... Қойшы, әрі текіректемей...

Жұман-Жуантаяқ (*өкіректтей, орнынан атып түрегеліп*). Атам қазақтың, өзі су ішкен құдыққа түкірмес дегенін ұмытпаңдар, түге?!.

Қиясбай-Қапсемет (*дауысын көтере, ол да түрегеліп*). Әй, Жұман, өйтіп өкіректеме де өңештеме. Әлгі сөзді айтқан қазақ тағы да «Ауруын жасырған өледі» дегенді де айтқанын қайда қоясың?!. Арам өлгің келмесе, ауруыңды атап берген Абайға рахметінді айтсаң етті онан да! Елірген, есірік!..

Жалтақ-Жаппас (*жантайып жатып*). Иә, солай-ау. Солайы солай!..

1-ші еркек (*өз-өзінен жырқылдай мәз болып*). Әй, ішек-сілем-ай!.. Әй, ішек-сілем-ай!.. Жанды жерінен шаншып кеткен соң, қайтсін!.. Әй, ішек-сілем-ай!..

Жұман-Жуантаяқ *не дерін білмей бұлан-талан болған күйде, қолын бір-ақ сілтеп, зытып береді. Осы кезде сахна қараңғыланып кетеді.*

ЕКІНШІ КӨРІНІС

Сахна ашыларда Абайдың қалың көпке танымал «Сегіз аяқ» өлеңімен айтылатын әуені баяу есіле естіліп тұрады. Қараңғы түнек арасынан біртіндеп Абай тұлғасы көріне береді. Абайдың көпке танымал егде шағы, иығына шапан жамылған, басында тақиясы. Тік тұрған бойда сөйлейді. Жоғарыдан түскен шам жарығы тек Абай тұлғасына ғана түседі.

А б а й (әуелде ол да залды меңдеп тұрған «Сегіз аяқ» ән сазын ерні жыбырлай, күбірлей әуендеткендей, қосыла айтқандай сыңай береді де, сонсоң сәл басын тіктей, жанарын алысқа, залға қадап). Иә, жәмиғат, өздеріңіз көрдіңіздер, әлгінде, сіздермен бірге мен де көрдім, Төбеби-тарих та көрді.. Бұған байланысты не дейін?.. (Сәл ілгері адымдай, оң қолымен шапанының шалғайын қымтай, сол қолын алға соза тұрып.) Жұртыма, ұрпақ-жұрағатым, сендерге не айтар ем, осы орайда?.. Көргендеріңнің бір де бірін жоққа шығара алмаймын... Болғанының бәрі рас. Тек мен кешкен ғұмырдың, біз шеккен алыс пен арпалыстың тамшысындай ғана елес деп білгейсіз бұларды. Ешбір кино, ешбір роман мен дастан, ешбір сурет-картина сәт сайын, сағат сайын аунақши құйқылжып, буырқана шалқып жатқан ғұмырды тұтастай қамти алмайтынын, тұтамын ғана уыстай алуға мүмкін екенін ұмытпаңыз... Бәрін білетін, ертең не болатынын, он жыл, жүз жылдан кейін не боларын алақанындағыдай болжай білетін пенде дүниеде болмайды, болмақ та емес!.. Мен де сондай өз ортаммен, ел-жұртыммен бірге жасасқан, өмірдің қызығын да, шыжығын да бірге көрген, рахаты мен махаббатын да еш өгейсімеген бабаларыңның бірі екеніме шүбәларың болмасын!..

Осы кезде қараңғылық тұңғиығын жарып, «Әй, Абай» деген дауыс жаңғырыға естіледі. Сахнаның бір шетінен Төбеби-тарих кейпі сұлбалана береді. Енді шам жарығы оған да ауып, тұлғасы, өңі-түсі анық көрінеді

Т ө б е б и - т а р и х (дауысын кенеп). Әй, Абай! Өмірге, тағдырыңа еш өкінішің, зарың жоқ пендеше сөйлеп кеткен жоқпысың, осы арада?..

Тұла бойды улатты
Бәрі алдағыш сұм жалған!
Қаны қара бір жанмын, жаны жара...
Мен келмеске кетермін түк бітірмей,—

деп налыған, өксіген сөздерді айтқан сен емес пе едің? Айнығаның ба солардан?

А б а й (елеңдей тыңдап, сәл ойлана). Неге айниын? Екі сөйлеу, қазір айтып, қазір айну — қашан да зымиян мен едің ісі. Айтқанымнан, жазғанымнан ешқашан, ешбір заманда, қандай қиямет

болса да айнымаймын, жұрағатым, ұрпақ-ұландарым!.. Мына қазір Төбеби-тарих еске салған өлең жолдарын да жазған мен.

Түзетпек едім заманды
Өзімді тым-ақ зор тұтып,
Таппадым көмек өзіме
Көп наданмен алысып... —

дегенді де айтқан мен. «Қазақ ортасында да ұрлық, өтірік, өсек, қастық қалып, өнерді, малды түзден, бөтен жақтан, түзу жолмен іздеп, өрістерлік күн болар ма екен?» деп армандап, көкжиекке көз сүзген де мен. Бұл айтқандарымнан да айныман, еш өкінбен!.. Тек, жалғыз ғана өкінішім, әлгіндей айналама налып, өксігендей кездерімде, кейде өмірден түңілгендей, бәрін мансұқтағандай дәрменсіздікке бой алдырған шақтарым үшін өкінемін. «Қайран сөзім қор болды тобықтының езіне» деп күңіренуден аса алмай, кей-кейде пендешілікке салынғаным өкінемін. Көрген-білгенімнен түйгенімді, жиған-тергенімді, бар білгенімді шаршамай да шалдықпай қағазға түсіре бермегеніме, көп нәрсе, көп нәрлі ой көкейде, іште тұншығып кеткеніне ғана өкінетін секілдімін.

Төбеби-тарих. Бәсе, біздің пайымдауымызша да солай болса керек те!.. Қалың қазақ жұртыңыз, бүгінгі ұрпақ-жұрағатыңыз сізді әулиедей қасиет тұтатыны да рас. Бірақ та шындықтан ешкім, ешқашан ешқайда қашып құтыла алмақ емес. «Ешбір қазақ көрмедім, малды иттікпен тапса да, адамшылықпен жұмсаған. Бәрі де иттікпен табады, иттікпен айрылады» деп жұртыңыздан жерігендей болғаныңыз да бекер емес.

«Соқтықпалы соқпақсыз жерде өстім
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма»,—

деп өзіңіз айтпақшы, сіздің өз ғұмырыңызда тартыс пен қайшылық болмағаны шүбәсіз. Ортаңыздан оқшаулау, кей-кейде байлаулы батыр сынды шарасыз күй кешкеніңіз де әмбеге аян. Ол заман емес, бүгінгі заманда тірлік кешкендей болсаңыз, қандай жолды таңдар едіңіз мәселен?..

Абай (тебірене, толғана, байсал үнмен). Бір қарағанда, оңай емес сауал айттың, Төбеби-тарих. Бірақ та, сен білмейді деп әсте ойламаймын. Бір білсең, сен білесің, бәрін... Өткенді де, кешегіні де, бүгінгіні де... (Сәл ілгері, залға қарай жақындай береді. Жарық мольна түседі. Абай тұлғасы да, Төбеби-тарих тұлғасы да апанық, өмірде өңімен көріп, сұхбаттасып тұрғандай еркін таныла көрінеді.) Бұл арада менің айтар кебім: аспан мен жер, о дүние мен бұл дүние, ақиқат пен қиял-ғажайып әлемі — түптеп-түптеп келгенде бірінен бірі ажырағысыз, бірімен бірі жалғас, сабақтас тұтас әлем. Керек десеңіз — тірі мен әруақтың арасы да көзге

көрінбес, үзілмес талшықтар арқылы байланысып жатыр. Әлем — тұтас, өмір — тұтас бірлікте. Өткен мен бүгін, бүгін мен ертең де дәп солай тұтас деп қарауды жақтаймын мен... Демек, Төбеби-тарих мырза, мені де бүгінгі заманнан шегеріп, өткенмен ғана шектеп тастауыңды мақұлдай қоймаймын. (*Сәл езу тарта, Төбеби-тарихты қолтығынан ала, бірге ымдап*). Мені бүгінгі замандарыңнан, бүгінгі ұрпақ-жұрағатымнан бөліп тастамауыңды бек қалаймын, бек өтінемін!

Т ө б е б и - т а р и х. Келістік, мен де толық құптаймын осы қисыныңызды.

А б а й. Ендеше, өткен-кеткен демей, бүгін жайлы, ел-жұртымыздың бүгінгі мүддесі мен мұраты, арманы мен қиялы, бүгінгі ой мен қисын тұрғысынан тәжікелесіп қарауға мен де мамақұл деп есепте. (*Сәл ойлана, анадай жердегі орындыққа барып жайғасады. Енді екеуі де кәдімгі өмірде жүздескен пенделерше сөйлеседі. Абай сұқ саусағын шекесіне қадай отырып, сөзін жалғастырады.*) «Қандай жолды таңдар едіңіз» дедің-ау, Төбеби-тарих?.. Өзіңіз қалай ойлайсыз, бүгінгі күні тірі болса, Абай, халқын тастап өзінше, өзгеше бір жол таңдар еді деп санағаныңыз ба?!?

Т ө б е б и - т а р и х: Әйткенмен... Айтпақ ойыңызды ірікпеңіз. Түгел айтыңыз.

А б а й. Айтсам, қазақ дейтін халқымнан өзге дәулетім жоқ екенін, менің одан өзге барар жер, басар тауым да жоқ екенін айтамын! Абай болсам, мен, тек қана қазақтың Абайымын!.. Қазақ жоқ жерде Абай да жоқ екенін бек сезінемін!.. Мен өз өлеңдерімде, қара сөздерімде қазақты сынап-мінеген болсам, жұртымды жек көргеннен сынаған екен деп қателеспеулеріңді өтінемін. Қазағым жетілсе екен, айналадағы алыс-жақын іргелі елдерден қалмаса екен, терезесі тең, еңселі жұрттар санатына қосылса екен дегеннен өзге ештеңе көксеген емеспін! Қазақ деген халқымнан айналайын!.. Қазақтан басқа таңдарым да, аңсарым да жоқ екенін бар даусыммен айта аламын!.. Қазағым бақытты болса, Абай да бақытты, қазағым мың жасаса мен де мың жасайтыныма сенімдімін! Абайда бұдан өзге арман да жоқ, мұрат та жоқ деп біліңдер, жұртым, ұрпағым, ұландарым!..

Осы кезде сахнаға Ақперіште-Айдана келе береді.

А қ п е р і ш т е - А й д а н а. Өзіңнен де, сөзіңнен де айналдым, алтын аға, Абай аға!.. Өзім де солай ойлағам, аруағыңнан айналайын, ағатай.

А б а й (*орнынан түрегеле, Айдананың маңдайынан иіскеп*). Келші, өзіңді көргеніме бек қуаныштымын!.. Сағындым ғой, сағынышым әсте сарқылар ма, әсте қанар ма?! Сені көргенде Тоғжанды, Әйгерімді көргендей жаным жадырайды десем, қазақтың өзге

қыздары қызғанбасын... Өзіңді де, әніңді де сағынғанымды қалай дәлелдесем екен?! Армандап өткен Айданам!..

Әлде сен гүлмісің,
Әлде сен күнбісің
Әлде сен әнбісің,
Ақперіште-Айдана!..

«Абайы бар елдің бағы бар!» деген сөзді жар сала айтып жүргенінді сан мәрте құлағым шалған. Жүрекжарды лебізіңнен, үніннен айналдым, тіліңнен сүйдім, Айданаш!.. Алланың мұнысына да, жүз жылдан кейін жүздесуге жазғанына да мың қатта шүкір!.. Қазақ қыздарының бақытын аңсаудан, олардың сұлулығына, қылығына құмарлықтан өткен қызық бар ма, сірә, арғы-бергі тірлікте?! «Бар!» деп дәлелдеушілер де табылар, Төбеби-тарих мырза. Ал, мен «махаббатсыз дүние бос — хайуанға оны қосыңдар!» деп жар салудан ешқашан айныман. Жұрт не десе о десін, бойтұмардай осы ұранымды қайталаудан жазбаймын, жұртым, ұрпақ-ұландарым!..

Ақперіште-Айдана (*еркелей, наздана*). Абай аға, бір қызық нәрсе айтайын ба?..

Абай мен Төбеби-тарих қосарлана. Айт, айт, Айдана?..

Ақперіште-Айдана. Абай аға, сіздің әлгі «махаббатсыз — дүние бос» деген сөзіңізді қазақта екінің бірі біледі де, айтып та жүреді. Ал, сіздің отыз сегізінші сөзіңіздегі «кім өзіңе махаббат қылса, сен де оған махаббат қылмағың қарыз емес пе?.. Кім сені сүйсе, оны сүймектік қарыз емес пе?» деген лұғатыңызды ешкім пәлендей ауызға ала бермейтіні қызық?! «Құдай залымдарды сүймейді... Егер сен алланы сүйсең, о да сені сүйеді» деген лұғатыңызды көп пенде ұмыта береді.

Төбеби-тарих. Айдана пікірі күні бүгін тіптен расқа шығып жүргеніне мен де куәлік бере аламын.

Абай. Өзімді ғана емес әрбір сөзімді де ұмытпай еске алып жүргеніне ризалықтан өзге не айта аламын, Айданаш... Қазақтың бүгінгі ұл-қыздары ақ махаббат туын биікке көтергеннен, оны ластамай, таза сақтағаннан, әлпештегеннен, әсте ұтпаса, еш ұтылмайтынын баса ескертуді жөн көремін... Шын асыл, таза махаббат бар жерде ғана өмір миуалы, көрікті, мағыналы болмағын, еліміз есейе түспегін қадай айтсам, иланармысыздар?! (*Сәлден соң, Айданаға еміне қарап*). Айданаш, ағанды әдемі бір әніңмен жарылқар ма екенсің?! Өтінемін, жаным ...сағыныш тарқамаса да бір жарылқансыншы!.. Төбеби-тарих қарсы болмасына мен кепіл!..

Осы кезде Ақперіште-Айдана әсем бір ән бастап кетеді.

Ақперіште-Айдана (*тербеле толықсып, баяу қоңырлата*).

Домбыранда күй тұнған,
Көкірегімде сыр тұнған,—
Бір өлең айтып берейін
Ояншы, аға, ұйқыңнан.

Балқисың кімнің күйіне
Күлкіне сенің кім ие?
Ояншы, аға, ұйқыңнан
Жарк ете қалсын дүние!..

Абай (*елжірей, елти сөйлеп*). Мынау бір сирек айтылатын, әсем ән болды-ау!.. Көңіл сандығымды күмбірлете оятып, әлдилеп өткенін көрдің бе, Айданаш!?

Адамды сүй, алланың хикметін сүй,
Не қызық бар өмірде онан басқа?!
Құдай-ау, қайда сол жылдар,
Махаббат, қызық, мол жылдар
Ақырын, ақырын шегініп
Алыстап кетті құрғырлар.

Ерекше естен кетпес қызық қайда?
Жолығатын қыз қайда терең сайда?..
Бұл өмірдің қызығы махаббатпен
Көрге кірсен үлгілі жақсы атақпен,
Арттағыға сөзің мен ісің қалса —
Өлсең де өлмегенмен боласың тең!..

Есерлер жас қатынды тұтады екен
Жас қайғысын білдірмей жұтады екен.
Ортасында бұлардың махаббат жоқ
Тұсап қойып қашырар бұқа ма екен?..

Айданаш-ай, көңіл сандығыңда қордаланған қай-қайдағы от шоғын түртпектеп, маздатып кетті-ау, мына әнің?..

Дүние ойдан шығады
Өзімді өзім ұмытып
Көңілім әнді ұғады
Жүрегім бойды жылытып.

Құлақтан кіріп бойды алар
Жақсы ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар
Әнді сүйсен, менше сүй!..

Және бір қайталап айтшы, әлгі әніңді, сағынышым, Айданаш?!
(*Айдана қайталап айтады. Абай қолына домбыра алып, құлағын сала тыңдай отырып. бебеулеп қосылады.*) Маған деген бұл жолғы ең үлкен сыйың, осы әнің болды, жаным! Жүрегімде жатталып қалады!..

Ояншы, аға ұйқыннан — жарқ ете қалсын дүние!..
Бұдан әруақты сезім болуға мүмкін бе?!

Осы кезде сахнаға Шәкәрім келеді.

Шәкәрім *(бірден сөйлей кіре)*. Мынадай әсем ән әлдилеген сұхбат болып жатқанда тыныш жата алмадым... Шетіне мен де ілінуге асықтым... Әсем сазды әдемі әнің менің де құлағымда қалды, Айдана!ш!

Ақперіште-Айдана *(жан-жағына жайраңдай қарап)*. Шәкәрім аға, жақсы келдіңіз... Орталарыңызға тастар бірер сұрағым бар... Рұқсат етсеңіздер!

Абай. Рұқсат-рұқсат!.. Неге, рұқсат болмасын.

Ақперіште-Айдана. Абай аға!.. Отыз сегізінші сөзіңде сіз пайғамбарлар, әулиелер, хакімдер, кәміл мұсылмандар жайлы ой тербейтін жеріңіз бар... Пайғамбарлар мен әулиелердің айырмасы жөнінде өз аузыңыздан сәл де болса мәслихат тыңдауға құштармын. Шәкәрім аға да өз көзқарасын айтсын. *(Шәкәрімге бұрылып)*. Қалай қарайсыз?

Шәкәрім. Қатынасуға бақұлмын.

Абай *(басын төмен сала, аз-кем ойланып)*. Иә, Айдана, үлкен тұғырлы мәселе тұтқасына қол созып тұрсың?..

Айдана *(наздана езу тартып)*. Өзіме түйткіл нәрсе болған соң?..

Абай. Бас-басыңа би болсаң,
Манар тауға сыймасың,
Басалқаныз бар болса,
Жанған отқа күймессің!..

Басалқа дегендер сол сен айтқан пайғамбар, әулие, хакімдер жасағын құрамақ керек... Замана көшін солар бастамаққа керек. Көшбасы тұлғалар, елбасылар, хакімдер, ғұлама ойшылдар ел мерейі мен бақ-тәлейінің бағбандары болмаққа керек!.. Осылайша ой сараптауға бола ма, Шәкәрім, сен де қазақ топырағындағы ғұлама ойшылдың бірісің ғой!..

Шәкәрім. Сөзіңізге құлдық, Абай аға!.. Болғанда қандай!.. Әбден болады деп қараймын.

Абай *(арлы-берлі жүре сөйлеп)*. Әулие мен пайғамбардың арасында айырма бар ма? Әулие деп кімді айтамыз? — дедің-ау, Айдана. Бұған айтарым: әулие жерде жүреді, жерде туады, өседі, пендешілік тірлік кешеді. Қысқасы, ол дана болғанмен, әулие болғанмен, адам. Ал, пайғамбар — ол да адам, бірақ та пендешіліктен ада, өйткені ол — алланың өкілі, жердегі адам атаулының бәріне аяланың сөзін, өсиетін, аманатын жеткізуші, таратушы. Сондықтан да ол — данагөй, күнә атаулыдан аулақ, пәк... Әулиелік пен ұлық ағайындас, тектес. Екеуінің ұшар ұясы да, барар тиянағы да — кеменгерлік! Екеуі де пендешіліктен ада, арда қаснет бол-

мақ керек, сірә. Екеуі де бақилық, мәңгілік өлкесіне барып байыр-каламақ, халық жүрегінен тиянақ таппақ!..

Ш ә к ә р і м. Абай аға, бұл уәждеріңізге илануға да болар. Сіз айтқан кемеңгерлік, менше — ақыл тек әділетке ат басын тіреуін жақтаймын.

Пайғамбар, әулие айтты деседағы
Ақыл қабыл алмаса, ол — маған жат,
«Ақылға билетпеген пенде айуан»
Десем де бола қоймас сезім ағат,
Қиянатың бар болса — иманың жоқ,
Маған десе мың жылдай қыл ғибадат...

Тәңірі жолы — ақ жүрек. Қиянат деген сайтан... Өз басым, бар ғылымның түп атасы — ақыл деп ғибадат етем. Дін де, иман да — ақылдан тиянақ тапса керек... Әулиелік, пайғамбарлық та — ақыл дариясынан сусындап, нәр алса керек!..

А б а й (*Шәкәрімнің тұлабойына барлай қарап*). Екеуміздің қисынымыздан алшақтық көріп тұрған мен жоқ. Жалғыз ғана қосқаның әділет пен қиянат дейтін тиянақтар ғой... Ендеше әділеттің мәнісі не болмақ?.. Адам алдауға салыну, адам аулауға салыну — ессіз, есер қауым тірлігі, ол әділетпен әсте қоңсы қонбақ емес. Әулиелік пен әділдік ағайындас...

А қ п е р і ш т е-А й д а н а. Әділет деген көптің, халықтың қамы болар-ау?..

А б а й. Әбден дұрыс айтасын, Айдана!..

Көптің қамын әуелден тәңірі ойлаған.
Мен сүйгенді сүйдім деп иең сүйсін...

Алланың пендеге аманаты, өмірдің мәнісі сол әділет деген сол әне! Елім деп еңіреген, өзін, ағайынын, керек десең, әйелі мен баласын ұмыта жүріп, ел бақыты үшін жан пида тірлік кешер адам екінің бірінен шықпайды. Тек әулиелерден ғана шықпақ!.. Ондай әулиелікті әркімге жазбаған, әрбір пенденің қолынан келмейді ол... Адамның ішінде адамы, әулиесі ғана көтерілер шынар, асқар шын ол!.. (*Сәл ойлана, ілгері адымдай түсін*). Дүниеде түпкі мақсатын — өз пайдаң болса, өзің өлшеулісің, ол жол құдайдың ақ жолы емес. Ғаламнан жиылсын, маған құйылсын, отырған орныма ағылып келе берсін деген ол не деген ынсап?.. Ондай пендеден әулиелік күтуге болмайды. Өзімшілдік — әрбір адамды бұзатын пиғыл... Тоқтық пен боқтық оның қиялар беткейі, жетер жері...

Ш ә к ә р і м. Барлық ізгілік ақ жүректен шықса керек. Ақ жүректік «ұждан» — әмма жанға махаббат, шапағат, ғаділет, демек тәмам адам баласын бауырындай көріп, жаны ашып, әділет қуу... Осы айтылғандай ақ жүрек көбеймей тұрып, адамшылық жеңе алмас!.. Менің ойымша осы ХХ ғасырдың өркениет елдерінің білімі қылған ісінен, біле тұра нәпсісіне құлдығы зор сықылды.

А қ п е р і ш т е-А й д а н а. Нәпсіге, құлқынға бой алдырмайтын би, әкім, мансап иесі бар ма екен? Қолында билігі бар зорлар мен қалталылардың нәпсісі де зор, араны да ашқарақ келетініне не дейсіздер?

А б а й. Қазақ деген халықтың қасіреті қалың ғой. Санап бітіргісіз жоқшылығы, мұңы көп. Сол сорлының бірі — өзін билеп отырған өңшең зоры емес пе? Атқамінері, болысы, бек пен биі, хан мен төресі емес пе? Ойда ұлық қорласа, аяздай боп әкім қысса, үйден үрген итке ұқсап ел ішінен бәлеқор, парақор неше алуан мансапқоры шығады.

Т ө б е б и-т а р и х. Абай, Шәкәрім, екеуің де туған ел тірлігінің қазанында қайнап өстіңдер, қызығын да, тотанағын да белшесінен кешпедім дей алмайсыңдар. Мансап иесі де болдыңдар... Сөйте тұра, мансап иелерін күстаналай сөйлеулеріңе жол болсын?! Мансап атаулыдан безінуді аманат еткендерің бе?

А б а й (*сәл одырая, тіксіне қарап*). Ә-ә, Төбеби-тарих, жанды жерден кезеңдің... Оған да айтар кебім баршылық.. «Биік мансап — биік жартас, оның басына екпіндеп ұшып қыран да шығады, өрмелеп жылжып жылан да шығады» деп бұрын да айтқам, қазір де айтам... (*Алысқа көз жібере сөйлеп.*) Мансаптың бәрі қорлық емес. Игілік үшін өзін құрбан еткен мансап — адамға қанат бітірсе керек. Ондай мансапты ақ жүрек адам болсаң, ит қорлықпен, ұлықтың табанын жалап жүріп таппас боларсың. Халқына қадірің асқан жақсы болсаң, биік мансап өзіңді іздеп кеп тапса болар... Мансап иесін жарылқаса зор қылып, қарғаса жер қылатын да — халқы. Биік мансап иесі қыран ба яки жылан ба — ісіне. тірлігіне қарап халқы айтпақ!..

А қ п е р і ш т е-А й д а н а (*сәл жылия*). Бұл сұрағымды, Төбеби-тарих, сізге де арнаймын... Өз басының ата тегі мен ағайынының барлығы, байлығы, әмір күдіреті аумағынан аса алмайтын әкімдер неге көп ұшырасады? Екіжүзді жағымпаздық, жылтыр-жылпос жорғалық, айлақес пайдакүнемдік қалатын кез бола ма екен?

А б а й. Екі түрлі нақылды алдарыңа тартайын: Бірі — заманға бақпай ер оңбайды. Екіншісі, ханы тура болмаса — халқы оңбайды. Өздерің ойланып, мәнісіне бойлаңдар...

Ш ә к ә р і м. Нәпсі көзін байлаған адамзаттан

Айуан артық біледі өмір жайын!

А б а й. Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Әуелі— надандық, екіншісі — еріншектік, үшіншісі — залымдық. Сонан қашпақ керек... Құдай залымдарды сүймейді... Сендер ғана емес, менің өзім де жетпеген жер, жазбаған зар бар, шер бар көкіректе. Ол бүгінде, дәл бүгінгі қасында, қалың елдің басында тұрған күй. Қараңғы, масқара надандық, қаскөй, озбыр зұлымдық. Көпті күңіреткен жоқшылық, қорлық... Біз болсақ от басында. пұшпақ-

та жайшылықта сайраған көңілашармыз. Алысушы емеспіз!.. Алыспақ түгілі бұл қалай, осының өзі әділдік, адалдық жолы ма деп үн көтеруші, доқ көрсетуші дәрмен де танытпай, момақан, жайбасар, майбасар қалыптан да оянғымыз келмей, марғау, бұқпа күйден әсте серпілмейміз!.. Тауына қарай — қыраны, жеріне қарай — құланы, ұлысына қарай — ұраны, ұранына қарай — ұланы, сабасына қарай — піспегі, мұртына қарай — іскегі деген Әнет баба сөзін еске салуды хош көреді көңілім!..

Т ө б е б и - т а р и х. Ақперіште-Айдана сұрағына мен де үнсіз қалмайын. Би, әкім, хан-дәрежесіне қарай бәрі де билік тұтқасындағы ұлықтар. Қандай өкімет, мемлекет болса — олар соның сойылын соғады, демек сол мемлекеттің заңын жүзеге асырады. Бұқара халық неғұрлым надан болмай, сауатты болса, ұлық атаулылар да заңға, әділетке көбірек жүгінуге мәжбүр. Демек, ұлықтар өз қамын көбірек күйттемей, әділеттің жолына жан пида етуі үшін халық неғұрлым есеюі керек, надан, бассыз-көзсіз тобыр азаюы керек!..

А қ п е р і ш т е - А й д а н а. Ұлық біткен, хан біткен әділеттен айнымайтын заман ел есейгенде ғана келеді десеңізші! Абай аға, Сіз де осы уәжге тоқтайсыз ба?

А б а й. Әбден, әбден-ақ!..

Халқым надан болған соң

Қайда барып оңайын,—

деп жүргенім сол емес пе?!

А қ п е р і ш т е - А й д а н а. Сөздеріңізге құлдық ағалар! Ақыл-кеңестеріңізге иландым! (*Енді Шәкәрім қасына тақап келіп, қолтығынан ала, еркелей.*) Ақыл жайында Сіз де қадай айттыңыз ғой, Шәкәрім аға. Тілімнің ұшына келіп тұрған пікірді тым болмаса, Сізге айтпасам, обалдағы... Біздер әйел заты еркектің қандай қасиетін ұнатамыз демейсіз бе?.. Әйелдер оңаша қалғанда бұл жөнінде дауласып та жатамыз, Біреулер — еркектің сымбатты, көрікті болғанын ұнатса, енді бір әйелдер — еркекке күш-қайрат жарасатынын, енді бірі — өнерлі болғанын жарататынын айтып жатады. Ал, маған салсаңыз — Абай ағадай сырбаз, ақылды еркекті сүймеу мүмкін емес деп қараймын!..

Ш ә к ә р і м. Әй, алтын Айданаш, қазақтың Қыз Жібегі мен Ақ-Баяны сендей-ақ болған шығар?! Сендей қазақ қыздары кімге арман болмасын? Өзің де гүл, жаның да гүл ақ періште десе Ақ періштесің-ау! Жаса, жасай бер!

Осы кезде сахна қараңғыланып кетеді. Жылжып келесі көрініс келеді.

Сахнада мәртебелі мәжіліс залының көрінісі. Сахна төрінде жоғарыда «Халықаралық Абай қоры» деген жарнама ұзыннан ұзақ керілген. Төраға үстелінің басында Төбеби-тарих және бірді-екілі ресми адамдар. Төрағалар үстелінен былай таман мінбер. Залдағы орындықтарда яки дөңгелек үстел басы мен төңірегінде бірсыпыра әр жастағы, көпшілігі егде тартқан еркек-әйел зиялы қауым өкілдері, жергілікті және шетелдік кино, телеоператорлар мен фототілшілер, аудармашылар жарық түсіруші, дауыс күшейткіш қазіргі заманғы әртүрлі әбзелдер самсап көрінеді. Сахна ашылғанда төраға үстелінің басында түрегелген бойда Төбеби-тарих сөйлеп тұрады.

Төбеби-тарих (көзілдірігін киіп, қолына қағазын ала үңіліп). Мырзалар, ханымдар мен бикелер! Күн тәртібінің келесі мәселесіне көшеміз. Қазақ өлкесінің асқан ойшыл қайраткері, ұлы ақыны, ғұлама-философ һәм заңгер, әрі композитор Ибрагим (Абай) Құнанбаевтың туғанына 150 жыл толуына байланысты ЮНЕСКО тарапынан өткізілетін шаралар төңірегінде пікір алыспақшымыз. Қысқаша мағлұматнама баяндама жасау үшін сөз аты әйгілі қазақ оқымыстысы Ахмет Байтұрсыновқа беріледі. (Залдан Ахмет Байтұрсынов мінберге көтеріледі) Гафу етіңіз, Байтұрсынов мырза, баяндаманы қай тілде жасайсыз?

Байтұрсынов (омырауына «А. Байтұрсынов — Қазақстан» деген жарнама іліп алған. Пенсенің түзей беріп). Әлбетте, қазақ тілінде!..

Төбеби-тарих (залға қарап). Қазақ тілінде... Қазақ тілінен аударма кнопкасын басуларыңыз сұралады...

Байтұрсынов (пенсне үстінен залға қарап). Баяндаманың ағылшын, француз, қытай, неміс, испан тіліндегі аудармасы көбейтіліп, таратылып берілген. Сондықтан қысқаша тоқтотары ғана құзырларыңызға мағлұм етуге рұқсат етіңіздер!.. (Залда қозғалыс. Бірсыпырасы папкаларын ашып, қағаз аударыстырады). Қазақтың бас ақыны Абай (шын аты Ибрагим) Құнанбаев 1845-жылы Шыңғыс тауының бөктерінде дүниеге келген, 1904-жылы алпысқа қараған жасында қайтыс болған... Үш-ақ түйін айтамын: бірінші. бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында онап асқан ақын болған жоқ. Оның қаламынан туған шығармалар, өлеңдер мен қарасөздер қазақ өмірінің энциклопедиясы, қазақ психологиясының, қазақ жанының таптырмас шежіресі...

Залда фото-кинорепортерлар баяндамашыны да, сұрақ қоюшыны да, отырғандарды да жалма-жан жарқ-жұрқ суретке тартып, сөздерін ұнтаспаға жазып, жүгіргіштеп жүреді. Әрқилы шет тілде сөздер естіледі.

З ал д а н с а р а қ. Құнанбаевтың қанша кітабы шыққан? Америкада, Жапонияда неге жоқ? Ағылшын және басқа шет тілдерге толық аударылмаған ба?

Б а й т ұ р с ы н о в (*едел-жедел*). Бар әділетсіздік, парадокс, керек десеңіз, жабайылық сонда ғой!.. Әлденеше мың жол өлендер мен дастандар, қарасөздер яғни бірнеше том боларлық асыл меруерт туындылар жазған ұлы жазушы көзінің тірісінде бірде бір кітабын көре алмай кеткен. Тұңғыш кітабы 1909-жылы жарық көргеніне қарамастан, әлі күнге дейін әлем халықтары кітапханасынан лайықты орын алмай отырғанына өкініштен өзге не айтуға болады?!

З ал д а н с ұ р а қ. Әкесі Құнанбай үлкен діндар, шонжар болған деген рас па?

Б а й т ұ р с ы н о в (*сұраушыға қаран*). Еш өтірігі жоқ! Әкесі Құнанбай қазақты төрелер билеп, сұлтандар төрелерден қойылып тұрған заманда, солармен таласып, қарадан сұлтан болған адам. Заман бұрынғыдай болса, Абай алаштың атақты билерінің бірі болуы да шүбәсіз... Абай білімі көптер жұрт билемей, малы көптер жұрт билейтін заманға қарсы туған!.. Білімінің қызығын жалғыз тобықтылар көріп, басқаларға пайдасы тимей, болыстыққа құмар көп қазақтың бірі болып, бәлки, сол күйімен өліп те кетуі ықтимал еді. Қазақтың бағына ондай болудан құдай сақтаған!..

Т ө б е б и - т а р и х (*қоңырауды шылдырлатып*). Мырзалар, сұрақты соңынан қояйық!. Баяндамасын бітірсін... Байтұрсынов мырза, жалғастыра беріңіз!..

Б а й т ұ р с ы н о в. Әділетсіздік аз ба өмірде?.. Әсіресе, біздің қазақ жұрты оның әдебиеті мен мәдениеті тек осы жиырмасыншы ғасырда небір сұрапыл сорақы озбырлықтар мен нәубеттерді бастан кешті. Егер, ЮНЕСКО тәрізді халықаралық мәртебелі ұйым деңгейінде бүгінгі замандағыдай қолға алынса, Құнанбаев шығармалары әлдеқашан әлемдік алтын қорға қосылып, Нобель сыйлығына баяғыда ие болар еді-ау!.. Планеталық, әлемдік деңгейде қазақ жұрты талай сыбаға мен қошеметтен нәумез қалып жүргені де сол бодандық, кіріптарлық, әділетсіздік дейтін індет әкелген сор, бақытсыздық демеске лаж жоқ!.. (*Әр тұстан сатыр-сатыр қолшапалақталады*).

З ал д а н д а у ы с. Мәртебелі төраға, сұрақ қоюға рұқсат етсеңіз?

Т ө б е б и - т а р и х. Рұқсат! Рұқсат!

З ал д а н с ұ р а қ. Қазақ Құнанбаевтың орыс Лермонтовты, неміс Гетені аударғаны, орыс достары болғаны рас па?

Б а й т ұ р с ы н о в (*едел-жедел*). Әбден рас. Тоқетерін айтсам: Абай өз заманында Семей атырабына Ресейдің орталық аймақтарынан жер аударылып барған Евгений Петрович Михаэлис, Севе-

рин Северинович Гросс, Михаил Долгополов секілді өз заманының озық ойлы оқымыстыларымен дос болған, оның дүниетанымына, ақындық өнер ұстартуына олардың көп ықпалы болған. Олардың бірі поляк, екіншісі еврей, үшіншісі — орыс... Қысқасы, Абай Құнанбаев исі қазақ жұртының ұлы ақыны, біртуар ақылгөйі. Абай сөздері дүниеде қалғаны — қазаққа зор бақ!.. Ал, ендігі жерде байтақ әлем, бүкіл планета Абай арқылы қазақ жанын, қазақ халқын, қазақ мемлекетін танымақ. Абай — біздің халқымыздың паспорты, Абайды біз осылайша дәріптесек бек жарасар!..

Т ө б е б и - т а р и х. Баяндама бітті. Кім сөз сұрайды?.. (*Залдан Міржақып Дулатов қол көтерді.*) Міржақып Дулатов — Қазақстан...

М і р ж а қ ы п Д у л а т о в (*кеудесінде «М. Дулатов — Қазақстан» деген жарнама ілулі*). Зәредей шүбә етпейміз, Абайдың өлген күнінен қанша алыстасақ, рухына сонша жақындай түсерміз. Заман үнемі бұл күйде тұрмас, халық ағарар, өнер-білімге қанар, сол күндерде Абай мерейі күннен күнге артылар. Халық пен Абай арасы күшті махаббатпен жалғасар.

Т ө б е б и - т а р и х. Қелесі сөйлеуші — қазақтың дүлдүл ақыны — Мағжан Жұмабаев.

М а ғ ж а н (*кеудесінде «М. Жұмабаев — Қазақстан» ілулі*).

Ай, жыл өтер, дүние көшін тартар
Өлтіріп талай жанды, жүгін артар
Көз ашып, жұртың ояу болған сайын
Хакім ата, тыныш бол, қадірің артар...
Шын хакім, сөзің асыл — баға жетпес
Бір сөзің мың жыл жүрсе, дәмі кетпес...

Т ө б е б и - т а р и х. Ендігі сөз — қазақ ойшылы Ыдырыс Мұстамбайұлына.

М ұ с т а м б а й ұ л ы (*мұның да омырауында жарнама*). Абай өзінің заманында жалмауыз жуанды мазақтады. Кесір, сотқар болыстарды жерледі. Арамтамақ, іздегені айт пен той жалқауларды, не тыртақ, жыртақ босбелбеу бозбаланы сықақ етті, талапсыз, намыссыз кедейді сөкті. Заманына қарай бұл үлкен батылдық, данышпандық еді.

Т ө б е б и - т а р и х. Ендігі сөз Өзбекстан өкілі Абдрахман Сағдиға.

С а ғ д и (*кеудесінде «А. Сағди — Өзбекстан» деген жазу ілінген*). Абай барлығы 5313 жол шамасында өлең жазған, қарасөздері мен дастандарын қоспағанда. Орышадан тәржіма қылғаны 1700 шамасында... Абай — ХІХ ғасырдың кейінгі жартысының адамы. Ресей патша үкіметінің қазақ елінің үстіне түрлі жақтан құрық салған колонизаторлық, миссионерлік саясаты да сол заман-

дарда күшейген... Қазақ елінде өзара талас, өзара дұшпандық, қастық, қараңғылық, өсекшілдік күшейген... Кісіге сол ел, сол тұрмыс қандай әсер, қандай гибрат бере алса, Абай да бізге өз өлендерімен соны береді.

Тө б е б и - т а р и х. Қазақ әдебиетшісі Тәкен Әлімқұлов сөз алады.

Тәкен Әлімқұлов. Басында саңлау, жүрегінде сезім бар қазақ Абайды пір тұтады... Сахарада аяңшыл атпен су желші, биікке шығып, алысқа қарашы, немесе шаһардың сәнді көшесінде алшақ басшы, жоқ болмаса, кітапханада көнетоз томдарды ақтаршы — әмісе Абай көз алдына елестейді... Абай ұлық, Абай кішік, Абай сері, Абай шаруақор, Абай пайғамбар, Абай пенде... Байдай тәкаппарлан, қайыршыдай қораштан, салдай шалқы, жаршыдай зарлан, бақыттыдай балқы, бейбақтай бебеуле, күл, күңірен, мақта да мақтан, датта да даттан — соның бәрінде Абай кешкен өмір, Абай кешкен мехнат, Абай түйген түйін жатады. Күллі қазақтың болмысын, табиғатын, тағдырын бойына сіңірген кемеңгердің ішкі әлемі жатады... Шыншыл, сыршыл суреткердің қаяусыз білімі, аяусыз тілі біреудің қыбын қандырып, жанын байытса, енді біреудің шымбайына батып, құтын қашырады. Абай ой-қиялының, сезім-түйсігінің мәңгі жасайтынында осындай тәуелсіз сыр бар!..

Осы арада өзбек, қырғыз т. б. шет жұрттар өкілдері Ш. Айтматов, Төбеби-тарих нешеме шет елдер атынан келген жазбаша пікірлерден бірнеше ой үзіктерін оқып береді.

Тө б е б и - т а р и х (*қоңырауын шылдырлата залға қарап*). Ендігі сөз халықаралық Абай қоры атынан ЮНЕСКО және басқа халықаралық ұйымдарға жолданатын қарар жобасын ұсынуға халықаралық Абай қорының төрағасына беріледі.

А б а й қ о р ы н ы ң т ө р а ғ а с ы. Тарихтан өткен әділ төреші жоқ. Әділдік ерте ме, кеш пе бәрібір жеңбей қоймайды. Біз бүгін жасағалы отырған ұсыныс осыдан елу жыл бұрын жүзеге асуына да болар еді... Әйтсе де, игіліктің ерте-кеші жоқ. Әділдік енді игі шешімін тапса да ел арманының өтелгені деп өзімізді бақытты санар едік... Осындай ғана кіріспеден соң тоқетер ұсыныстарды мағлұм етуге рұқсат етпейсіздер. (*Залда қозғалыс, репортерлер мінбер төңірегіне жапырлап ентелесіп, сәл дабыр күшейді.*) Бірінші ұсыныс — Абай Құнанбаев шығармалары орыс, ағылшын, француз, неміс, қытай, испан тілдерінде толық аударылып, ЮНЕСКО-ға мүше елдердің бәріне ЮНЕСКО тарапынан таратылуы сұралса. Бұған кетер шығынды халықаралық Абай қоры мен ЮНЕСКО және Қазақстан республикасы бірлесіп көтерсе. Екінші — Абай Құнанбаев шығармаларын ЮНЕСКО мен Абай қоры атынан халықаралық Нобель сыйлығына ұсыну жөнінде шешім қабылданса... (*Әр тұстан сатыр-сатыр қолшапалақталады*). Халықаралық

Абай қорының атынан өтіп отырған мәжіліс қарарының қазақ, орыс, ағылшын, қытай, неміс, француз, испан тілдеріндегі қысқаша жобасы қолдарыңызға таратылып берілген... Төбеби-тарих мырза, дауысқа қоюды өтінемін!..

Осы кезде сахна қараңғыланып кетеді.

ТӨРТІНШІ КӨРІНІС

Қаратүнек сахнаға төбеден үйіріле шам жарығы шаншыла түскенде Абай әу-бастағыдай тағы да киіз үйі ішінде, үстіне желең шапан жамылған күйде отырады. Алдында аласа үстел, қағаз-қалам. Көзін алысқа сүзе толғана отырып сөйлейді.

А б а й. Уа, жұртым!.. Бұл дүние кімнен өтпеген?.. Армансыз кеткен кім бар, бұл фәниден?.. Менде де арман аз болмаған шығар... Әйтсе де, мен, адалымды айтсам, атақ та, мансап та тілемеймін!.. Сыйлық та керек емес маған. Бәрін де біліп, көріп отырмын... Тек менің жүрек сандығымнан себеп боп шашылған ойларым көңілдеріңе қонақтап, халқыммен бірге жасап келе жатқанына разылықтан, мың-мың алғыстан өзге не болуға мүмкін?.. Пенде үшін, адам үшін бұдан артық арман да, мұрат та болмасқа тиіс!.. Шынымды айтайын, мен дүниеден өткен соң, ерте ме, кеш пе, дәл осылай боларын білсем, кезінде соншалық күңірене, қамығып жазбас та едім!..

Осы тұста қараңғы түнек тұңғиығынан «Әй, Абай!» деген дауыс жаңғырығып естіледі. Іле-шала алакөлеңке ішінен Төбеби-тарих тұлғасы сұлбалана береді, төбеден үйірілген жарық енді Төбеби-тарих кейпін анық көрсетеді.

Т ө б е б и - т а р и х (даусы көтеріңкі). Әй, Абай!.. Немене сонда бұл дүниеде менде еш арман да жоқ, ұрпақ-жұрағатыма айтарым да жоқ демекшімісің?.. Ойлансаң қайтеді?..

А б а й (орнында отырған бойда, Төбеби жаққа сәл аңтарыла). Ә-э, Төбеби-тарих, менен әлі де болса, пікір саумалау мақсұтын болғаны-ау... Айтарым неге болмасын?.. Адамда ешқашан арман түгесілер ме? Ойланып өзім айтайын ба? Әлде, бірді-екілі сауалың болса, сол төңіректе ой шабақтаймыз ба?..

Т ө б е б и - т а р и х. Бір-екі сұрақ қоюыма болады.

А б а й. Оған да келістік.

Т ө б е б и - т а р и х. Ендеше, бірінші сауал. Қазақ өлкесінде соңғы жетпіс жыл бойына дін атаулы едәуір қысымға ұшырап, дімкәс, мүшкіл хал кешкені шындық. Ал, соңғы бірнеше жылда, қазақ елі егемендік алғаннан бергі мезгілде дін мен шарифатқа, құранға көзқарас мүлде өзгеріп, қалың ел құдайға құлшылық етуге, имандылыққа бет бұра бастады. Ал, сіздің дін мен молдаға көзқарастарыңызда бірсыпыра қайшылықтарды байқаймыз.

А б а й (*сәл зілді көзқараспен*). Мәселенки... Атап-атап айта аласыз ба?..

Г ө б е б и-т а р и х. Неге айта алмайын? Айта аламын... (*есіне түсіргісі келгендей, ойлана*).

Көптің қамын әуелден тәңірі ойлаған
Мен сүйгенді сүйдім деп нең сүйсін,—

деген өлең жолдары да сіздікті. Отыз сегізінші қара сөзіңізде (*қағазға үңіле*) «бұл замананың ишандарынан бек сақ болындар... Бұлардың сүйенгені — надандар, сөйлегені — жалған, дәлелдері — тасбиғы мен шалмалары, одан өзге бұларда ешнәрсе жоқ» деп жазғансыз. «Кітапты молда теріс оқыр, дағарадай болып сәлдесі» сықылды молда ишан атаулыны келемеждей жазған өлеңдеріңіз де баршылық... Демек, адамды аллаға табындыруға келгенде дінге, шарифатқа талассыз жүгінді жақтай тұра, кей реттерде дін жолын уағыздаушыларды мінеп-шенеп, жұртты діннен безіндіретіндей көрінесіз. Осы кепке не дейсіз?

А б а й. Сөзіңе құлдық, Төбеби-тарих!.. Сұрағыңа қарсы сұрақ қоюға бола ма?..

Т ө б е б и-т а р и х. Иә, қойыңыз, қойыңыз!

А б а й (*ойлана жанарын алысқа қадай*). Бұл дүниеде қайшылықсыз нәрсе болады деп ойлайсыз ба? Күн мен түн, ақ пен қара, ыстық пен суық дегендей дүние түгел қайшылықтан тұрмай ма?.. Іздей берсе әрбір сөз бен сөйлемнің ішінен де қайшылық табу қиын емес. Гәп — айтылар ойдың түп төркінінде болмаққа керек!.. Осы уәжге келісесіз бе?!

Т ө б е б и-т а р и х (*мырс ете*). Келісейін... Әйткенмен...

А б а й. Әйткенмен... Азын-аулақ сөз тарқатайын... Адам біткеннің бір қасиеті — өзін беймәлім, жұмбақ сырлы, бәріне күдікпен қарайтынын бекер дей алармыз ба. Айналасында не нәрсе тылсым сырлы болса, соған тіптен оңайлау табынып, сиынатын секілді. (*Сәл ілгері адымдай түсіп, оң қолын соза.*) Мәселен, қазақ тірлігінде дін, құран сөздерінің көбі өздері үшін мүлде қараң, беймәлім жұмбақ сынды көрінетіні — міне, олардың сол бұлдыр сөздерге ұйығансып, алақанын жая мәлие қалатыны бекер ме?.. (*Төбеби-тарихқа бұрыла.*) Ал, мен кейде молда да, тыңдаушы жұрт та сол оқылып отырған құран аяттарының мәнін сөзбе-сөз ұғар болса, білер болса, онда мұншалық мәлие ұйып, тыңдамас па еді, табынбас па еді деп шүбәланатын сәттерім де жоқ емес... (*Сәл аңтарыла, тіксіне.*) Ал, осы қисындарымда қайшылық жоқ па?.. Іздесек, бұлардан қайшылық табамыз!.. Бұл да ақиқат пен таным, тіршілік пен білім арасындағы қайшылық тылсымына барып, ат басын тіреп, адамды әлдебір бұлдыр үмітпен өзін алдарқатуға мәжбүр етеді десем, айтар дауыңыз бар ма?..

Төбеби-тарих. Сонымен қайшылық екенінде дауыңыз жоқ деп білеміз ғой.

Абай. Әлбетте... Тағы бір ой ұшығына шығып қараңыз... Ал, егер біліп тұрса, мәнісі мен сыр-сипатын, сиқын, күш ауанын сезіп, біліп тұрса, мүлде керісінше қылық пен мінез көрсетуі иық теңестіріп, сөз таластыруы, иық қағыстыруы, күш сынасып, тіресіп байқары анық екеніне күмәнданбағайсыз. «Үйреніскен жау — атысқанға жақсы» дегенді содан айтқан болар. «Ит үйір болса — жолбарысқа үреді» дегенді де осы шындыққа мезгеп айтқан болар, қазақ... Міне, бұл бір таяқтың екінші басы...

Төбеби-тарих. Пікірімізді бір тиянаққа әкелсек, егер?.. Мәселен, қазіргі егемен қазақ елі имандылыққа тек қана осы дін жолымен ғана жетеді деген тиянаққа сіз өзіңіз тірі болсаңыз тоқтар ма едіңіз?..

Абай. Ә-ә?.. Мынауың ойланатындай сұрақ?.. Үлкен сұрақ?! *(басын төмен сала, арлы-берлі жүргіштеп, оң қолын сәл сермегіштей, толғана)*.

Төбеби-тарих. Дәп қазір біздің қауымда біраз жұрт дін жолы — өсу жолы, өркениет жолы дегенге оншалық илана қоймайтын да сықылды. Жұртымыздың көсегесін көгертер, өркениетке жеткізер қандай жол бар?.. Нарық, жекешелендіру, қалай байысаң солай байы, жеке меншік тірлік қана миуалы, ең оңды жол деген уағыздарға ден қоя қоймаған топтар, өсіптің артын бағушы, ел басқарушы хакімдер әрекетіне кейде үмітпен, кейде күмәнмен қарап, екі ұдай күй кешуші тобыр аз емес... Осы тұста сіздей абыздың аузынан қандай кеп шығар еді, дейді жұрағаттарыңыз?..

Абай *(тебірене толқып, бас шайқап)*. Қинап тұрсың, Төбеби-тарих!.. Мандайымнан тер шығып та кетті білем. *(Сәл серпіле басын көтере, езу тартқандай кейіппен.)* «Былай тартсаң өгіз өледі, былай тартсаң — арба сынадының» кері... Десе-дағы, бірінші айтарым — қазақ баласын имандылыққа, аллаға адалдыққа бұру елдік қасиетімізді сақтаудың, егемендікті баянды етудің ана тіліміздің туын жықпаудан кейінгі тұғырлы бір кепілі сынды десем де жаңылмаспын!..

Төбеби-тарих. Маған керегі де осы сөз!.. Көкірек сандығыңыздың түпкірінен суыртпақтағандай мөлдек сыр ғой, бұныңыз!.. Ғафу өтінемін. *(Күлімдей жымып.)* Екінші айтарыңыз...

Абай *(сәл аңтарыла мойын бұрып)*. Тым тақымдап, барасың-ау, Төбеби?..

Төбеби-тарих. «Айран сұрай келіп, шелегінді жасырма» деген емес пе, атам қазақ.

Абай. Бұл арада да тауып кеттің, Төбеби!.. Мен де тауып кете алсам, жарар?..

Төбеби-тарих. Табасыз ғой, сіз таппасаңыз, кім табар?..

Осы тұста сахнаға Ақперіште-Айдана келеді.

Ақперіште-Айдана (*келе бере*). Әңгімелеріңізге бөгет болғамын жоқ па?..

Абай мен Төбебитарих қосарлана. Қел-кел, Айдана!

Төбебитарих. Еш бөгет болмайсың... Құпия әңгіме жоқ біздің арамызда. Қайта сен де атсалыс ой бөлісуге.

Абай (*Айданаға қарап*). Айданаш, асығыс болмасаң, сен де құлақ сал... Сөзімді жалғастырайын... (*Сәл ойлана, залға бұрыла*) Екінші айтпағым — дін жолын ақиқат пен әділет жолы есебінде тандаған күнде — оны бүгінгідей долбармен домбайламай, ислам дінінің қағидалары мен сүре-аяттарын түп тамырынан тартып, бақайшағына шейін шағып, ұрпақ бойына сіңіру ләзім. Әйтпесе, шала молда — дін бұзармен көмескі дүниені көз жұмбай уағыздаудан пайда келмек емес. Онсыз өзімізді де, алланы да алдаймыз!..

Төбебитарих. Екінші сұрағыма көшейін... Ел ішінде бүгін тіл төңірегінде қилы-қилы қыжыл саябырсымай келеді. Ана тілі мен орыс тілінің ара-қатынасы абыржытады кей топтарды. Осы арнада ой шабақтауға қалай қарайсыз, абыз Абай?

Ақперіште-Айдана (*іле-шала*). Бұл тарапта ана мен бала аңсары да аз емес, Абай аға.

Абай (*тағы да басын төмен сала, сәл қамыққандай*). Осындай сұрақтармен мені қинамасандар деп едім... (*Оңашалау барып, бірде бұларға, бірде залға қарап*). Бұл дүниеде бәрін білетін, бәрін көріп тұрған бір алладан өзге құдірет жоқ. Құдайдан өзгенің бәрі өлшеулі, өткінші... Әйтсе де, қарап тұрсаң, әулиелер аз ба дүниеде, керек десең, пайғамбар да аз емес... Бірақ та ешбірі барлық заманға дөп келер кесім-пішім айта алмайды. Құдай жолынан өзгенің бәрі бұлдыр-бұлаң, бүгін тура дегенің ертең-ақ қисық, қиғаш болып шығары әжеп емес... Демек, мен бірдеңе айтсам, сендер (*сәл езу тарта*) екеулеп қинап бара жатқан соң ғана, алда-жалда ойлану үшін ғана айта аламын..

Төбебитарих. Біз соған-ақ мамақұлмыз. Солай ғой, ә-ә, Айдана!..

Ақперіште-Айдана. Солай, бір ауыз лебізіңіз де тәбәрік біз үшін...

Абай. Туған ана тілін қасиеттемей тәуелсіз, Егемен Ел болам деудің өзі күпіршілік екені Ай мен Күндей ақиқат болмаққа керек!.. (*Сәл ілгері адымдай.*) Ал, орыс ғылымы, оқуы жөнінде бұрын да айтқандарым баршылық, қазір де айтарым жоқ емес... «Балаңа қатын әперме, енші берме, барынды салсаң да орыстың ғылымын үйрет!» деген екенмін. Дүниенің кілті бүгін тек орыста емес екенін де көріп, біліп жүрсіндер... Әйтсе де, маған салсаңдар Ресейден

мүлде безіну, орыс атаулыға қара күйе жаға беру ақыл болмайды. Төңіректегі алыс-жақын елдерден іргені аулақ салып, кектесуден, жауласудан ешқашан опа таппаймыз... Бүгінгі нәсілде қазақты орысқа өшіктіруші қазақ халқына достық етпейді, ұрпақтарым, ұландарым!..

Төбеби-тарих. Әй, Абай, мен бірер мысал келтіре сауал қойып көрсем бола ма?

Абай (*елең ете, қалт тоқтап*). Болсын, қанеки?

Төбеби-тарих. Мынау шығыс түстіктегі көршілес үнді халқының өзіңізге тетелес ғұмыр кешкен ғұлама жазушысы Рабиндранат Тагор дегенді естуіңіз бар болар?

Абай. Иә, иә, айта бер, Төбеби...

Төбеби-тарих. Сол ұлы жазушы Рабиндранат Тагор әуелде шығармаларын ағылшын тілінде жазып әлемді тамсандырып, ғасырдың бас кезінде Лондонда зор қошемет, даңққа бөленген шағында әлемге аты әйгілі екінші заңғар жазушы Джек Лондон оған: «Сізді сонда үнді жазушысы деп танымыз ба, әлде ағылшын жазушысы деп танымыз ба? Туған жұртыңыз оқымаған шығармаларыңыз қайырсыз аққан судан несі артық?» дегендей төтен сұрақ қойғаны мәлім. Сонда Тагор бармағын тістеп еліне оралған соң шығармаларын енді тек ана тілінде жазуға көшкен, өз қаражатына үнді тілінде оқытатын мектеп салдырады, кейін келе ұлттық университет ашады, Тагордың өзі оқулықтар жазады. Содан соң ғана өзін мен үнді жазушысымын деген арда сезіммен дүниеден өткен... Егемен Қазақстанда бүгін қазақ тілі мен орыс тілі егіз жарыса, тайталасып тұрған шақта осы мысалға орай не түйін айтар едіңіз, жұртыңызға?

Абай (*төмен қарай, толғана, желкесін қасиды, сонсоң барып*). Ғұлама хакімдер үшін ғана емес, елім деп соққан жүрегі бар, әрбір намысқой азаматқа ғибраты мол мысал айттың, Төбеби-тарих. «Мың сіз-бізден бір шыж-быж артық» дей ме, қазақ. Елім, қазағым деп өзеуреген мың қызыл сөзден, әлгіндей өлмес, өшпес бірер кенеулі істің берері де кенен, өнегесі де мәңгілік екеніне дау бар ма?! Қанша ақылдымын десек те біз шықпаған шынды көзедің, Төбеби-тарих!.. Мен емес, бүгінгі шақта ел тізгінін ұстаған хакімдер мен әкімдер серпіле оянса, ойланса құба-құп. Сіз бен біздің кебіміз желге кетпегені... Солай емес пе, алтын, Айданаш! Әйел ғана емес, анасың ғой, аналар атынан төрелік айтармысың, осы арада?!.

Ақперіште-Айдана (*сәл тебірене, толқи*). Ойым он саққа, санам сан саққа жүгіріп тұр, сенсеңіздер!.. Заманың тар болса, көңілің дал болады екен, дымың құриды екен, итіңе дейін ұлды екен, Абай аға... Әшейінде әркім ақылды, жайшылықта әркім батыр екенін көріп жүрміз. Қалың елің қазағың қайырсыз, бұлдыр

күн кешсе, қарақан басыңның бақ-мерейінен, мансабы мен даңқынан не үміт, не қайыр?! Аңырып, тұйыққа тірелгенде ел-жұртың үшін қой бастаған серкедей біртуар сардар кімім бар деп әулие-әнбиенді, қолбастар көсемінді іздейді екенсің!?

А б а й. Артынан ерген мың сан нөкері, жасағы болмаса, қолбасшы батырың да дәрменсіз, қалың халқы қолдамаса ғұлама хакім мен ханың да дәрменсіз десем не дер едің?! Бес саусақ — жұмсаң жұдырық, ашсаң — қылдырық» дегенді қазақ осындайдан айтқан! Елің ермеді ме, қолдамады ма — еңбегің еш, тұзың сор, диуанадай далбаса күй кешпексің... Сөзіңнің төркінін ұғып тұрмын, Айданаш!.. Надан ел — қуанбас нәрсеге қуанады... ұялғандары ұялмас нәрсеге ұялады, ұяларлық нәрседен ұялмайды... Жоқшылықтың адамды хайуандандырып жіберетіні де болады... Надандыққа жоқшылық кеп қосақтасқан тығырықты ешбір елдің басына бермесін, Айданаш!.. Шала мейір — шала байқайды... Ұялмас бетке — талмас жақ бітеді... Жұртты ызаландырмақ — шарифатқа харам, шаруаға залал, ақылға теріс... Мал мен дәулетті не жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек!.. Адалға сенсең — мұрттай ұшасың!..

Осы сәтте Төбеби-тарих сахнаның орта тұсына таман келеді. Абай мен Ақперіште-Айдана екеуі екі жағында, одан сәл кейіндеу қалады. Сахнаға жарық молынан түседі.

Т ө б е б и - т а р и х (даусы сәл көтеріңкі). Елсіз, жолсыз сардалада жалғыз түп бәйтерек өсіпті. Айлар, жылдар жасапты. Әр жылының гүлдері мен дәндері байтақ атырапқа ұшып, тарап кетіп жатыпты. Күндердің күні сол ағашқа жай түсіпті де жайрапты... Сонда қуара, шошайып қалған ағаш көк аспанға тіл қатыпты. Сорымның да, көгере гүл атқан шағымның да куәсі сен едің, көк аспан!.. Сенен ғана сұраймын... Сен айтшы, бір... Мен өлейін, дүниеден өтейін, бірақ сол жылдарда сенің желдерің қуып әкеткен гүлдерім, дәндерімнен ұрпақ, нәсіл қалар ма? Жас жапырағын көкке созып, гүл жемісін кең атырапқа шашар ма, мәуелі бақ өсер ме?! Саясында жас өмір, жаңа дәурен мекендер ме?.. Бұтақтарында өскен-өнгенді мадақтап құмыр бұлбұл сайрар ма?— деп арманын әлдилей сөйлепті, ерен бәйтерек, Нулы да дулы қазақ сахарасына ғасырлар бойына гүл шашқан, асыл ұрықтар таратқан бәйте-

рекше ғұмыр кешкен асыл көкірек абызымыз, қазақ елінің бір әулиесі — Абай еді десек артық-кемі бола қоймас, әлеумет!.. Мен бұл арада қазақ жерінің екінші бір заңғары, Абай атын әлемге танытқан данагөй жазушымыз Мұхтар Әуезов қолданған тәмсілге табан тіреп тұрмын. Қазақ жерінің әулиелері Абайдан ғана басталмаған, Абаймен түгесілмейді де!.. Әлі де әулиелер туады. Ел-жұртымызды ізгілік армандарға бастаушы әулие ұл-қыздарымыз көбейсін! Соларды әспеттейік! Әулиеден жұтамайық!..

Келгендеріңізге, ықыластарыңызға мың алғыс, қалың қауым көрермен!..

Шымылдық.

ЗАР-ЗАПЫРАН
немесе
ҚҰДАЙДАН ҚОРЫҚ ПЕНДЕДЕН ҰЯЛ
(Публицистік хроника-драма тәжірибесі)

Абай Құнанбаевтың 150 жылдығына орай

Шымылдық ашылар алдында театр өкілі сахнаға көтеріледі де, беташар есебінде мынандай сөз айтады:

«Хош келіпсіздер, қадірменді халайық...

Бәріміз туған Қазақстанымыздың, қалың жұртымыздың өміріндегі айтулы мерекеде — қазақ елінің арғы-бергі тарихындағы даңғайыр ұлдарының бірі Абай Құнанбаевтың 150 жылдық тойы қарсаңында отырмыз. Абай — қазақ халқының данышпан ақыны, ұлы ойшыл, әлденеше әндер шығарған сазгер, өз өлкесінің, өз заманының белгілі қайраткері, философ, заңгер...

Абай — байтақ қазақ жерінің мақтанышына айналған заңғар тұлға. Бүгінде оны туған халқы ғана емес, көршілес, іргелес жатқан қырғыз, өзбек, түркімен, татар, башқұрт, қарақалпақ, ноғай секілді талай-талай тағдырлас, бауырлас халықтар да танып, құрметтеп, Абай есімі Абай даңқы әлемнің түкпір-түкпіріне шығандап бара жатқанына бәріміз куәміз. Тарих куә...

Бірақ та бүгінгі спектакль бұл жайында емес. «Зар-запыран» немесе «Құдайдан қорық, пендеден ұял» деп тұр спектакльдің аты. Бүгінгі кеш сол дана бабамыз Абай ғұмырының кейбір, қалың көпке беймәлім шырғалаңдарына үңіле отырып, өзіміз жайлы, халқымыздың бойындағы қайбір қасиеттер жайлы сыр толғау болмақ...

Дана Абайымыз әйгілі қара сөздерінің бірінде «Қазақтың қазақтан өзге жауы жоқ» деген екен. Бұл пікірге қалай қараймыз?.. Бірге ойласайық!

Қане, сахна ашылсын!..»

БІРІНШІ БӨЛІМ

БІРІНШІ КӨРІНІС

Сахна ашылғанда Абай үстінде шолақ етек шапан, басында тақия, қолында бүктеулі қағаз яки жұқалтаң кітапша, ерсілі-қарсылы адымдап, тықыршып ұлық есігінің алдында шақыру күтіп

жүр. Іштей ойланулы, толғанулы. Жоғарыдан радио арқылы саңқылдап, әлгінде беташар сөз сөйлеген артист даусы естіледі.

Артист. Бұдан аттай жүз он жыл бұрынғы яғни 1876—1883 жылдар. Абай бұл кезде отыздың жуан ішіндегі кезі. Бұған дейін ол бірнеше жыл Қоңыр көкше тобықты елінде болыс болған. Ел ішіндегі қилы-қилы хикмет пен әртүрлі дау-шарғыға араласып, ысылып қалған шағы. Соңғы төрт-бес жылдан бері Үзікбай Бөрібаев дейтін молданың арыз-шағымдарына ұшырап, басы істі болып, тергеу-сот есігін тоздыруға ділгер болып жүр.

Алай-дүлей ұйтқыған, күңірене толқыған музыка сарыны ойнап кетеді. Музыка үні сәл саябырлағанда А б а й (желкесін қаси, күйзеле).

«Ауруда шаншу жаман, сөзде қаңқу жаман». Қазағым қандай тауып айтады?.. Меніңше, сол баяғы қаңқу. Тағы да не дақпырт шығарды екен тақуа молдекең?.. Мешкей деген жақсы ат емес, қайтседе!.. Бәрінен де естіген жұрттан ұят екен. (Пауза.) Тергеуге, сотқа шақыртыпты деген аты қандай жаман! Қараптан қарап жүріп күйінесің!.. (Іштей күбірлеп, толғана жүріп, өзіне-өзі дабыстай сөйлеп кетеді.)

Құйрығы шаян, беті адам,
Байқамай сенбе құрбыға!
Бейілі шикі
Ақылы күйкі
Осы жұрт па тапқаның?..

Жау жабылса,
Бұзылмас жан көрмедім
Тұла бойды улатты
Бәрі алдағыш сұм жалған...

(Осы кезде іштен қоңырау шылдыры естіледі, Абай жәй басып ішке кіреді).

Т е р г е у ш і (үстел басынан көтеріле, дауыстап). Иә, Ибраһим Құнанбаевич, келіңіз, келіңіз... Ғафу етесіз, үстіңізден арыз-шағым басылмай тұр.

А б а й (сәл қабағын кере). Сол баяғы Үзікбай Бөрібаев молда шығар, тағы не жазыпты? Жаңылмасам, жетінші арызы ғой, бұл. Біреудің үстінен арыз жазбаса, іші кебе ме, бұл қазақтың?! Жаңадан қосқаны бар ма? Әлде ескі әуені ме?..

Т е р г е у ш і. Қосқаны да бар-ау...

А б а й (сұраулы кейіппен). Мәселенки...

Т е р г е у ш і (қағазға үңіле отырып). Мәселенки, 1876 жылы болыстық қызметтен ауысар кезде Ибраһим Құнанбаев бұрынғы жегендеріне қосымша ел үстінен өз пайдасына 30 жылқы, 300 сом

ақша, бір түйе және 300 қой-ешкі жеп кетті деп көрсетеді. Бұған не айтасыз?

Абай (*мырс етіп*). Біреу болыстықтан түсіп жатады — оған жұрт неғылмайсың деп мал-пұл жинап бермекші? Осының өзі ақылға сиятын нәрсе ме? Ойлаңызшы, өзіңіз?!

Тергеуші. Арыз иесі жазып отырған соң — сұрау, анықтау менің міндетім.

Абай. Жұрт ақымақ емес қой ай-шай жоқ, беталды мал бере салатын.

Тергеуші. Дегенмен, ешкімнен ештеңе алғаныңызды айта алмайсыз ғой?

Абай. Алсам, дәлелдеп айтсын.

Тергеуші. Мәселен, Нүкеш Күдесбаев — үш жасар жорға ат берген, құны елу сомдық, Көжекбай Жамантаев 45 сом тұратын бір түйе және 40 сом тұратын ат берген, Лаубай Шағырбаев бие берген, Боран Биболовтан құны 60 сом тұратын бесті ат алған деп көрсетеді.

Абай. Бағасына дейін атап жазған екен, ә?.. Қандай ыжда-наттылық?! Әй, қазағым-ай! Бұларға не айта аламын?.. Менің жалаң сөздерімнің сіз үшін, әлбетте құны бола қоймас. Менен арыз иесі тізіп берген адамдардың өздерімен беттестіріп отырып, жауап алуды сұраймын.

Тергеуші (*Абайдың бет-жүзіне тағы да барлай қарап*) Осылай деріңізді өзім де білгенмін, Ибраһим мырза! Күткенмін солай болар деп... Куәлар осы маңда болмаққа керек. Қазір бір-бірлеп шақырам. Сіз былай шетке таман жылжып отырыңыз, Ибраһим Құнанбаевич.

(*Абай іргеге қарай жылжып жайғасады. Тергеуші жез қоңырауды шылдырлатады. Қылыш-қару асынған жасауыл осқырына жетіп келеді.*)

Тергеуші. Күдесбаевты кіргіз!..

(*Қазандай бөрік, сөлбірейген шекпен киген Күдесбаев келеді*) Қанеки, Күдесбаев, тек қана шындықты айтуға ант-су ішіңіз!.. Жалған куәлік үшін жауапқа тартылатыныңыз ескертіледі... Мына кісіні (*Абайды көрсетіп*) танысыз ба?

Күдесбаев. Танимын, әбден танимын... Абайды кім таны-масын, тақсыр-ау?

Тергеуші. Ендеше, менде мылжындауға уақыт жоқ. Тура-сын айтыңыз — осы кісіге құны елу сомдық жорға ат бергеніңіз рас па?..

Күдесбаев (*көзі жыпылықтап тергеушіге бір қарап, Абайға бір қарап*). Құны елу сомдық жорға ат?.. Елу сомы несі, құдайым-ау?.. Оны кім саудалапты?.. Ешқандай жорға атты білсем

бұйырмасын. Көрсем көгермей кетейін... Тақсыр-ау, Абайда жорға ат аз дейсіз бе?..

Т е р г е у ш і (*орнынан атып түрегелін*). Күдесбаев, түсінесің бе?.. Мен сенен бұл кісінің қанша жорға аты бар деп сұрамадым, сен оған жорға ат бердің бе, жоқ па, соны айт!.. Тоқ етерін айт, тездетіп!

К ү д е с б а е в. Мен бермесем де малы жетеді бұл кісінің. Құдай ақында, тақсыр, жорға ат берсем, оңбай кетейін. Сеспей қайтайын! Тіпті менде жорға ат деген өмірде болған емес!..

Т е р г е у ш і. Жә, жарайды, Күдесбаев. Мына қағазға қол қой. Сұрау бітті. (*Қоңырауды шылдыратады. Кіріп келген жасауылға бұйырып*). Мынаны әкет. Шағырбаевты кіргіз. (*Басында тақия, белінде белбеу, қияқ мұрт жуан кіреді.*) Шағырбаев сен бе?

Ш а ғ ы р б а е в. Иә, тақсыр, мен Шағырбаев.

Т е р г е у ш і. Шағырбаев, жалған айтсаң жауапқа тартылатыныңды ескертемін. Бір-ақ сөзбен айт. Бердің бе, жоқ па? Бермесең, бермедім де. **Көп сөз керек жоқ.**

Ш а ғ ы р б а е в (*күмілжіп*). Тақсыр, ұқпадым?.. Не бермедім? Кімге бермедім?.. Түк ұқсам бұйырмасын?..

Т е р г е у ш і (*Абай жақты нұсқап*). Мына кісіні танысың ба?..

Ш а ғ ы р б а е в (*мол денесімен бұрыла*). А-а, Абайжан, салау-маликүм, есен-саумысың, қарғам (*ұмтыла келіп, қол ұсынады*) Гафу ет, сасып-сабдырап, байқамай қалғаныма.

Т е р г е у ш і. Бұл кісіні танитын болдыңыз ғой, сонымен?

Ш а ғ ы р б а е в. Неге танымаймын? Абайды танымай не көрініпті? Ақыл-есіміз дұрыс, құдайға шүкір!.. Анау-мынау емес, Ырғызбай, Құнанбайдың Абайы ғой ол... Я, раббым, тілден жаңылдыра көрме, мүдірте көрме, тәңірім, (*өз жағасына өзі түкіріп қояды*) .. Танимын, әбден танимын, Ибраһим Құнанбай ұлы осы кісі екенін, раста десеңіз, растай аламын, тақсыр.

Т е р г е у ш і. Жетер, жетер, көп сөйлейтін кісі екенсіз. Танысаңыз, осы кісіге бие бергеніңіз рас па?

Ш а ғ ы р б а е в. Қашан беріппін?.. Неге берем?.. Бие өзіме де керек... Жуан тұқым, бай тұқым, қайта бұл кісі берсін маған, бие беремін десе. Біреуге беретін бием жоқ менің!.. Бермеймін де, ешкімдікін алмаймын да. Мен сондай адаммын, тақсыр. Турасын айт дедіңіз, тақсыр, турасын айтсам — Абайда алты аласы, бес бересім жоқ кісімін...

Т е р г е у ш і. Басқа айтарыңыз жоқ қой?

Ш а ғ ы р б а е в. Өзге ештеңе білмеймін де, айтпаймын да. Шалтай-балтай жоқ кісімін.

Т е р г е у ш і (*қағазын ұсына беріп*). Ендеше, мына жерге қол қойыңыз.

Ш а ғ ы р б а е в (*басын кегжитіп*). Қол қойғанды білсем, бүйтіп жүрем бе, бармағымды басамын!

Тергеуші (қоңырауды шылдыратады, жасауыл кіреді). Биболовты кіргіз! (Жасы қырықтар шамасы, қолында қамшысы, тақырбас қазақ кіреді.) Иә, Биболов келіңіз. Ибраһим Құнанбаевичті, әлбетте танысыз. Тек шындықты ғана айтатыныңызға сенемін. Ибраһим мырзаға бесті ат бергеніңіз рас па?

Биболов (мырс етіп, Абайдың жүзіне енді ғана тіктей қарап). Абай мырза, тар жерде ұшырастық, тәңірі жарылқасын дейік. (Абай жәй ғана басын изейді.)

Тергеуші (сәл тіксіне). Тоқ етерін айтсаңыз.

Биболов. Тоқ етері ме, жоқ па — айтайын. Бай байға құяды, сай сайға құяды дейді қазақта. Бесті ат берсем берген шығармын. Абайдай азуы алты қарыс айбарлыға кім не бермейді. Мен де берем, басқа да береді.

Тергеуші. Биболов мырза, мен сізді ұқпай тұрмын. Не айттыңыз, бердіңіз бе, жоқ па?

Биболов. Не ұқпайтыны бар? Бердім. Бермесең — жақпайсың ешкімге.

Абай (сөзге араласып). Әй, Бораш, бесті атты қашан беріп ең, маған.

Биболов (бет-аузын тыржита). Әй, Абай, алмадым деп ант етші, қане. Менен алмасаң өзгеден алып жатыр емессің бе?

Абай (басын шайқап). Бораш, құран-кәрімді аттама, құдайға қарап сөйлесең етті?!.

Биболов. Алмайтын ауызы бітеу ұлық бола ма, соны айтшы, беу Абай. Сен де ұлықтың бірі емессің бе? Соны айтам. Сен де сау емессің, ендеше. Саумын деші, қане? (Екі саусағымен екі езуін кере, ырсыта бажырайып.)

Абай (басын шайқап). Сендейлерге дауа жоқ екен, «өзі ұры ұры дейді, өзі қары қары дейді». Туу, бәтшағар.

Биболов (безере). «Бөрінің ауызы жесе де қан, жемесе де қан» дейді біздің қазақ.

Тергеуші. Биболов, сонымен бердім дейсіз ғой.

Биболов. Бердім, бірақ қашан бергенім есімде жоқ. (Жымысқылана.) Баланың қай жылағаны есімде қапты дегендей...

Тергеуші. Сонда «ат бергенмін, қашан бергенім есімде жоқ» деп жазамыз ғой.

Биболов (шімірікпестен). Иә, солай деп жазыңыз.

Тергеуші. Жарайды. Биболов, мына араға қол қойып бара беріңіз. (Биболов кетеді.)

Тергеуші (Абайға бұрылып). Соңғы шағымында Бөрібаев сіздің жұрттан алған пәрелеріңіздің жалпы сомасын 3511 сом 74 тиын деп нақпа-нақ көрсетеді. Ибраһим Құнанбаевич, бұған не дейсіз?

Абай. Айғақтары бар ма екен?

Тергеуші (күмәнді кейіппен). Болуға керек.

Абай (тіксіне). Ғафу өтінемін, құзырыңызға құлдық, осындай сұрақтарға жауап бере шаршадым мына мен... Көрсеткен куәларымен яки болмаса арыз иесінің өзімен беттестіре сұрамайсыздар ма немесе тікелей ел ішіне, жергілікті жерге барып тергемейсіздер ме?.. Қашанғы сабылып, аяғымыздан таусыла береміз? Жеті жылға созылды, не қылған басылмайтын, бітпейтін тергеу?..

Тергеуші. Құрметті Ибраһим Құнанбаевич, осы уәждеріңізді түгелдей арыз иесіне айтсаңыз етті?.. Ол қойса, біз де қоямыз...

Абай. Мен сонда ешқандай жазығым болмаса да, арызқойға барып «қоя көр молдакелеп» аяғына жығылуым керек болғаным ба, сіздіңше... Бола қоймас?.. Жалақор арызқойға барып жалбарыну әділдік бола ма, әлде жалақор атаулыны есірту бола ма?

Тергеуші. Ол жағын өзіңіз білесіз, Ибраһим Құнанбаевич!.. Дегенмен, сіз мына арыздағыларды растайсыз ба, әлде жоққа шығарасыз ба? Тоқ етерін айтсаңыз?

Абай. Тоқ етері... Тоқ етері дейтіндей ештеңе жоқ қой мұнда. Бәрі шылғи өтірік, ойдан шығарылған қауесет!.. Жала күйдірмесе де күйелейді деп істеп отыр ғой, жалақорлар! Жалақор сұмдардың тыйым, жаза көретін кезі қашан болады?.. Осыны айта аласыз ба мәртебелі тақсыр?..

Тергеуші. Қадірменді Ибраһим Құнанбаевич, мен сізді түсінемін. Сіздің орныңызда болсам, мен де сондай сұрақтар қояр едім. Амал нешік, бұл біздің қолдағы шаруа емес (алақанын жаяды.)

Абай (іштен тына, таусыла). Ендеше, кімнің қолында?.. (Орнынан атып тұрып, дегбірсіздене.) Енді кімге баруым керек?..

Тергеуші. Білмеймін! Менің айтар кеңесім жоқ, Ибраһим мырза!

Абай. Сіздің айтар кеңесіңіз жоқ болса, менің айтар кеңесім бар. Қанша жыл болды, тергеп жатырсыздар, жүздеген кісіден жауап алдыңыздар... Хош деңіз!..

Тергеуші. Айта беріңіз, айта беріңіз, Ибраһим Құнанбаевич!

Абай. Арыз иесінің көрсеткені расталса, сөз жоқ, мен жауапқа тартыламын, солай емес пе?

Тергеуші. Солайы солай.

Абай. Демек, бұл ойнауға болмайтын шаруа! Ертеңгі күні кімнің қайда, қандай халде боларын құдай біледі деген сөз. Ал, егер арызқойдікі жалғанға шықса — кімді ұстайсыздар?

Тергеуші. Кімді ұстаймыз? Рас-ау?!

Абай. Міне, менің айтар кеңесім, арызы өтірікке шықса — арызқой сазайын тарту керек, жазалануы керек. 1868 жылы қа-

былданған Империя заңының 169 статьясында осылай көрсетілген. Орындалмайтын Заңда қасиет қала ма?! Өзіңнен өрге тарта Ресей ішкі істер министріне дейін осы талабымды жеткізуді бек өтінемін!

Т е р г е у ш і (*сәл ежірейе*). Мұның өзі ойланатын, әбден ақылдасатын жәйт екен?..

А б а й. Ендеше, осы уәжімізді протоколға көрсете жазып, қол қойсақ деген тілегім бар.

Т е р г е у ш і. Болады, құп болады... Мінеки, (*қаламын алып, сүйкете бастайды.*)

А б а й. Қәнеки... (*Қолын қояды.*) Осымен болдық па?..

Т е р г е у ш і. Болдық деуге болады. Тек мына жерге, мына қағазға қол қойсаңыз...

А б а й (*қағазды алып, көз жүргірте оқып шығады да*). Арызқойдың көрсеткенінің бәрі бекер, қауесет екенін айтып қол қоюға қарсылық жоқ (*қолын қояды.*) Құзырыңызға құлдық, кетуге болатын болар.

Т е р г е у ш і. Болады, неге болмасын?..

(*Абай шығып кетеді. Есіктен шыға бере Үзікбай Бәрібаевқа кезіге кетеді. Ол шоқша сақалы селтиген, ұзын шапанды, қазан бөрікті шілпек қазақ.*)

Ү з і к б а й (*жалма-жан жалбақтай*). Ә-ә, Абайжан!.. салаумәлікүм!

А б а й (*жалт бұрыла, қалт тоқтай, оны ала көзімен ата*). Салаумәлікүм?! Салаумәлікүм?.. (*Жағасынан ала бере.*) Әй, Үзікбай, қаныма қарайып келе жатқанымда, оңтайлы кезіктің, жатып атар қызылкөз! (*Жағасынан сілкілей.*) Кеңірдегіңді жұлып алайын ба, найсап?!

Ү з і к б а й (*бажалақтай қалтаңдап*). Әй-әй, Абайжан! Не жаздым, қарғам-ау?

А б а й. Анау бықсық, сандырақ бәтпарақтарыңды қашан қоясың?..

Ү з і к б а й. Өй-өй, Абайжан-ай... Мен емес қой оны айтқан?..

А б а й. Енді кім айтқан?.. Жазып отырған сен ғой, сотқа арыз сенің атыңнан ғой.

Ү з і к б а й (*бет-ауызы бір уыс болып*). Иә, менің атымнан... Мен жазғаным рас еді, Абайжан.

А б а й. Неге қайдағы жоқты жазасың?

Ү з і к б а й. Жұрттың айтқаны ғой...

А б а й. Жұрттың кім, жазған-ау?.. Өстіп адамды босқа күйдіруге бола ма? Құдайдан қорқу, пендеден ұялу деген қайда, имансыз-ау?!

Ү з і к б а й (*міңгірлеп, жыламсырай*). Мен емес, жұрттың айтқаны ғой, қарғам-ау...

А б а й. Сөйтіп жүріп, тағы да молдамын дейсің. Өй, молда деген аттан садаға кет, лағнет жауғыр!.. Құдайды ұмыту ауырға соғарын молдаға ескертіп жатудың өзі ерсі-ау!..

Осы кезде сахна бірте-бірте алакөлеңке тартып, қараңғылана береді. Жоғарыдан манағы артист дауысы тағы да саңқылдай естіледі.

А р т и с т. Молда Үзікбай Бөрібаевтың заң орындарына үсті-үсті жазған арыздары бойынша жүргізілген тергеу сергелдеңі табандатқан тоғыз жылға тақау созылып, Абай бірнеше жыл үй тұтқыны болып отырып, ақыры жала-пәленің бәрі расталмай, жоққа шығады. Абай бүтіндей ақталады. Біреуге нақақ жала жапқаны және тергеу барысында жалған жауап бергені үшін Үзікбай Бөрібаевтың өзін қылмысты жауапқа тарту жөнінде де ұйғарым шығарылған. Архив қоймаларындағы өткен ғасырдың 80-жылдарындағы Семей облысы әскери губернаторының, Семей уездік сотының қат-қат құжаттары осыны дәлелдейді.

Алайда, Абай басына табандатқан тоғыз жыл бойы қара бұлт боп шүйілген шырғалаң із-түссіз кетті, біртуар азамат, абзал ақын жанын мұқалтпады деп ешкім айта алмасы кәміл.

ЕКІНШІ КӨРІНІС

Киіз үй іші. Абай иығына шапанын желбегей жамыла, қолында қаламы, алдында жаюлы кітаптар мен қағаздар, біресе қағазға үңіліп әлдене жазып, бірде жанарын алысқа қадай толғанулы кейіпте отыр. Жүзі бозарыңқы. Оқта-текте «үңілеп» қояды. Қасында кіріп-шығып Әйгерім ғана жүр. Сонадайда іргеде қалақ домбырасы сүйеулі.

А б а й (жаңарын алысқа қадай, іштей күбірлеген сыңайда отырады да, сөйлеп кетеді).

Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сия, ащы тіл
Не жазып кетсе, жайы сол —
Жек көрсеңдер, өзің біл...
Жек көрсеңдер — өзің біл... (Пауза)
Сағаттың өзі ұры шықылдаған
Өмірді білдірмеген, күнде ұрлаған.
Тиянақ жоқ, тұрлау жоқ, келді-кетті,
Қайта айналмас, бұрылмас бұлдыр заман...

Осы кезде жоғарыдан саңқылдап артист дауысы естіледі.

А р т и с т. Арада он шақты жыл өтті. Абай бұл кезде болыстық секілді ел ішіндегі шен-шекпенді қызметті қойған. Көбіне от басында, ауыл-аймақ төңірегінде, кейде Семей кітапханасына барып түрлі әдебиеттер оқуға, өлеңдер жазуға ден қойған. Әйтсе де,

эртүрлі қаңку мен шаншу түртпектер кейде жанап, кейде тікелей соғып өтуін қоймайды. Мінеки, архив қойнауында іркілген сол тоқсаныншы жылдарда Семейден Омбыға жөнелтілген № 506 телеграмма былайша жан айқай салады.

«... Осыдан төрт күн бұрын Ибрагим (*Абайды айтып отыр*) болыс Дүтбай мен стражник Измайлов бастатқан 40 адам ауылымызды шапты, талады, мылтық атқылап, бес жүз жылқымызды айдап әкетті. Оязға шағым жолдаған әйелдерді сабады, Ибрагим (*Тағы да Абайды қадай айтып отыр*) бұрынғының үстіне бес түйемізді және тартып әкетті. Дүйсен Мыңжасаров пен Шормақ Төлемісовты жазықсыздан жазықсыз қамауға алды. Мұрындықтар малымызды талап алуда. Бәріне де куә бар. Жазықсыз жапа шеккендерге араша түсіп, талауға ұшыраған малымыздың қайтарылуына, қамауға алынғандардың босатылуына жәрдем ете көріңдер. Тергеу жүргізуге өз шенеуніктеріңді жібермесендер, Ибрагим, өздеріңе мәлім өте құдіретті адам, қолынан бәрі келетін, өлтірем десе өлтіре де алатын адам... Жауабын бүгін күтеміз. Мұқыр қазақтары Жылысбай Үркімбаев, Әбіленбай Шилібаев» деп қол қойған телеграммаға.

А б а й.

Жайынша жатқан
Ақылы бар кісіні
Ғайбаттайды, даттайды,
Ауқаты бар туғанды
Қайырсыз деп қарғайды...
Жалығуды пәледен
Жұрт ұмытты біржола
Шыныменен тәмам ел
Кете ме екен ит бола?..

(Жүрегінің тұсын қолымен баса, бүкшііңкірей береді. Әйгерім жалма-жан ұшып тұрып, оның кеудесін сүйейді. Қос жастық қойып басын қисайта жатқызады.)

Ә й г е р і м. Абай, әрнені ойлай бермеңізші... Ой деген теңіз, батасың да кетесің. Жақсылықты ойлаңызшы шуақты, миуалы күндерімізді ойлаңызшы одан да...

Расы жоқ сөзінің
Ырысы жоқ өзінің
Өзі оңбаған антұрған
Кімге ойлайды берекет!.. —

деп жазбап па едің өзің...

А б а й (*сәл көзін аша*).

Патша, құдай сиындым —
Тура баста өзіңе.

Жау жағадан алғанда
Жан көрінбес көзіме.
Ұлықпен мал табам деп,
Егессе ауыл шабам деп
Сүйтіп құдай атады
Бұл нең десе, біреуге
Жоқ нәрсені шатады.

Әйгерім. Ойламаңызшы оларды дедім ғой. Өтінемін, асылым, ардағым! Қара ниеттері өздеріне көрінсін!.. Бар болсаң көре алмайтын, жоқ болсаң — бере алмайтын қуыс кеуде қорқаулардан берекет пен опа күтуге бола ма.. Қойшы, біржола ұмытыңызшы, пасық қоркеуделерді... Шәй ішемісіз, әлде бірер кесе қымыз ұрттаймысыз?.. Ақ ешкінің сүтін ысытайын ба?

Абай. Шәй дұрыс болар ма екен... (*Әйгерім иіліп, шәй ұсына береді.*) Жүзіңізді көрсе батыр малай болғандай, тал бойыңыздан пәктік те, парасат та нұр шашады. Көзім де, көңілім де әсте тоймайды...

...Піскен алма секілді тәтті қызды,
Боламын да тұрамын көргендей-ақ!

(сәл серпіле, емірене Әйгерім білегінен ұстай беріп)

Егер де қолың тисе білегіне
Лүпілдеп қан соғады жүрегіне.
Бетіңді таяп барсаң тамағына
Шымырлап бу енеді сүйегіңе...

Әйгерім (*наздана жымып, еңкейе бере тамырын ұстап*). Тамырыңыздың соғысы жиілеген бе?.. Лүпілі үдемелі секілді?..

Абай (*толғана*). Неге өйтеді екен? Неден ұйытқуы мүмкін?..

Әйгерім (*иек қаға, сәл желпіне*). Байлықтан басыр болған анау Оразбайдай дүмкеуделерден гөрі, атқа тақым, адамға лыпа боларлық қамсауы жоқ, жылаулары көп момын жұртыңның қайғы бұлты алдымен сіздің басыңызды торлап, осы халге жетіп отырғаныңызды қай қазақ бағалар екен?! Жалғыз-ақ жарық көлеңкесіз, жақсы күндеусіз болмайтынына тіреліп, соған ғана жұбансаңыз болады. Сіздің атақ-абыройыңызды көре алмай, өз үйінде жатып ықылдап ауыратындар бар. Олар бұлғауыш басты, надан қатып-қалаштарына шейін сізге сыртыңыздан күйікбас көсеулерін шошайтып отырған жоқ па? «Қасын десең қан шығады, қасымайын десең жан шығады». Мұндайда жүрек өрекпи лүпілдемей қайтсін?! (*Күлімсіреп.*) Сіз түгіл менің де жүрегім алып-ұшып, алқына лүпілдеп тұрғанын сезбегеніңіз бе?

Абай. Неге сезбейін?.. Сезгенде қандай!!

Көзім жатқа қарамас,
Жат та маған жарамас.
Қылығыңда жоқ оғат,
Қарап тойман жүз қабат —
Ыстық тартып барасың,
Ыр сағаттан бір сағат...
Сіз қырғауыл жез қанат,
Аш бетіңді бер қарат,
Жақындай бер жуықтап,
Тамағыңнан айқалат!..
Қайғың болар шермен тең
Қара көңілім жермен тең
Сенсіз маған жат төсек,
Болар бейне көрмен тең...

Әйгерім (*толқына*). Қуаныш пен жұбаныш, үміт пен күдік қоса қабат айқаса келетіні қалай екен? Тайталаса шарпысқан, кезек жығысқан тірлік шіркінге не дауа?..

Абай. Дауа жоқ па?.. Бәріне де дауа бар!.. Жерік талғамайтыны ғашық алдамайтыны рас болса, өмірді шын сүйгендер бәріне де дауа табатынына сен, ақ гүл Әйгер. Ешкімге ешқашан көңіл бастырмайтынына сенгін, Ақ құсым Әйгерім. Хас арғымақ қамығып тұяғын тасқа ілдірмес, хас жақсы адам қамығып, қайғысын жұртқа білдірмес!.. Анау әлгі қотыр тайын қасқыр жесе, малы үшін малайын сабайтын, тайын тәңіріндей, құнанын құдайындай санайтын зорлық-зомбылықтың көркеуделері өзі өлген күні аты өшіп бітеді. Ал адамдықты ту етіп, ел-жұрты үшін, ұрпақ үшін жанпида, адал тірлік кешкендер ғұмыры олай емес, сірә да өзгеше, өркешті құзарларға ұя салса керек. Көңілге медет, жанға дауа, сол әне!..

Әйгерім. Назары аш, сұғы өткір күншілдер сонда да ішқұса, шерменде күйден айыға алмас ешқашан!?. Біреудің бағына, малына күндестік қылып, көз алартушылар қайда қалады екен?..

Абай. Кімде кімнің әділеті жоқ болса, оның ұяты жоқ. Кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы жоқ деген. Құдай залымдарды сүймейді... (*Қолына домбырасын ала бебеулеп*)

Алланың өзі де рас, сөзі де рас
Рас сөз ешуақытта жалған болмас.
Алла өзгермес, адамзат күнде өзгерер
Күллі мақлұқ өзгерер, алла өзгермес.

Осы кезде сау етіп, екі-үш кісі кіріп келеді. Іштерінде Үзікбай молда бар. Келе жалбақтай, жапырласа сәлем береді.

Үзікбай (*басындағы бөркін Абайдың аяғына тастап, қос тізерлей, иіле бүгіліп*). Иә, алдияр Абайжан-ай, қарабет болғаным-ай, алжасқаным-ай... Бетім күйіп, тілім күрмеліп, аузыма сөз

түспей тұрғанын қарашы... Кешіре гөр, Абайжан, мен бейбақты. Кешіре гөр, кеше гөр... Не істеп не қойғанымды өзім де білсем бұйырмасын... Пері қакты ма, сайтан ұрды ма білмей қалдым-ау. Кеудесіне эзезіл кірсе адам деген диуана боп кетеді екен... Иә, алдияр, жаптым жала, жақтым күйе, қылығым есіме түссе, өзімнен өзім шошынамын...

Абай (*сәл ақыра*). Жә, жә, Үзікбай!.. Неге шошисың? Неден шошисың? Түс көрдің бе, не болды?..

Үзікбай (*бір қолымен көзін уқалай, бір қолымен бөркін умаждай, кемсеңдей*). Өңім бе, түсім бе, өзім де қайранмын дегеніме нана гөр, Абайжан?! Қаңғалақтатып қай құдай айдап барғанын, Семейдің көзі шегір, қуаяқ қаптесер песіріне тап болсам керек, мен мақаупесте оған жеткізіп айтар тіл бар ма, қасымдағылар не айтса, соның бәрін бытпыратып тізе берсе керек, әлгі кәпірстан, шегір, қазір мен жазды деген арызымнан өзім тітіркенем. Құдды сұр иттің артын сұқи ит жалайдының кебі. Өйбүй, бетім-ай, қай көзімді жыртитайын-ай... Әттең-ай. Бетім-ай, өзіме де сол керек... Құритын болдым, су түбіне кеттім... Мұндай боларын қайдан білейін?! Өтірік көрсеткенің үшін өзінді жауапқа тартамыз деген пәлесін шығарды ғой, Абайжан-ай, мына мылтық асынған алдамшылар... Ажалымнап он жыл бұрын өлетін түрім бар... Абайжан-ай, есіл бауырым-ай!? Бір Шыңғыстың тұяғы едік қой... Жаздым, жаңылдым... Өзің қол ұшыңды бер, Абайжан... Кешіргін мен пақырды. Аңдамай сөйлеген ауырмай өледінің керіне ұшырады, мына бейбақ, Үзікбай!..

Абай. Уа, Үзікбай!.. Бәсе, жатыпатар бөрібасардың не жанына зор келді десем?! Біреуге ешбір дәлелсіз жауыздықпен күмән қылу, біреудің бойынан айып іздеу харам екендігі жайында құранның «нұр» сүресіндегі хажырат аяты алдыңа келгенде ғана ұққан екенсің-ау, молдеке?! Тәуба, тәуба! Сүбіхан...

Үзікбай (*күмілжи міңгірлен*). Я, Сүбіхан... Кафірлер тілімді кәлимаға келтірмеді-бит... Я, алдияр, раббым Сүбіхан.

Абай. Жә, Үзікбай... Мен кешуін кешіремін, кештім-ақ!.. Хадис Шәрифтегі «әркәзат әд ғадуалла» деген біреудің байлығын көпсінбек — хаскөйлік, ол алланың да, адамның да дұшпаны... Пайғамбар ғалайиссаламның «әлхад ля ядкул жәнәд» — қаскөй жаннатқа кірмес, жауыз қылықты адам — әлфәзат — «қансыз», менде ешкімнің хақы жоқ деу — әлману, харам қасиет дегенінен қалай құтылар екенсің...

Үзікбай бет-ауызы жыбырлай күмілжіп, маңдайын жерге тигізе береді. Осы кезде сахна қараңғыланып кетеді.

ҮШІНШІ КӨРІНІС

Абай үйінде апыр да топыр. Аласа үстел үстіндегі қағаздар мен кітаптарға дейін шашылған. Орта тұста бойын тіктей ұстап, шапанын желбегей жамылған күйде маңқиып айналасына бедірейе қарап Абай тұр. Ояз бен оның екі-үш серіктері асай-мүсейлерін асынған жасауыл сақшылары үй ішінің ойран топырын шығара тінтіген. Бәрі әбігерлі сұсты. Үйдің бұрыш-бұрышында үрпийсе тұрғандардың ішінде Әйгерім, азамат болған ұлдары Тұрағұл, Мағауия болыс Ырзықбайлар бар. Жасауылдар едіреңдеп «жоқ, еш жерде жоқ, қайда, қайда?» деп дігірлей түседі. Ешкімде үн жоқ. Абай да аңырулы.

Ояз (жөткіріне, қақырынып, ыңырана). Ибрагим Кунанбаевич, өзіңіз көмектеспесеңіз, мыналар ештеңе таба алмады ғой?

Абай (аңыра сөйлеп). Ғафу етіңіз, Ваше превосходительство, немене таба алмады? Іздегендеріңіз не?.. Айтпайсыздар ма?..

Ояз (басын шайқағансып). Мен ойлап тұрмын, сіз аса білімдар адамсыз, бәрін де біліп тұрсыз... Әлде күні бұрын тығып тастадыңыздар яки өртеп, жойып жібердіңіздер?..

Абай (әлі де таңырқаған, сырбаз кейіппен). Тағы да ғафу өтінуге мәжбүрмін, мәртебелі тақсыр! Түсінсем бұйырмасын?..

Ояз (паңдана, иғын қиқаң еткізе мырс етіп). Не-е!.. Түсінсем бұйырмасын?! Сіздің қиырсыз өлкенің түпкір-түпкірімен байланысыңыз жайлы Петерборға дейін мағлұм екенін білмейсіз бе? Сіздің атыңызға кеткен алғашқы хаттың қайдан, қашан кеткені Аркат телеграф-поштасына қашан келгені, несіне табыс етілгені жайлы мағлұматтар қолымызда.

Абай. Олай екеніне еш күнәнім жоқ. Құрықтарыңыз ұзын ғой...

Ояз. Танысқыңыз келе ме, Ибрагим мырза?

Абай. Біқтиярыңыз білсін.

Ояз (былғары пәпкесінен қағаздарды суырып шығарып, хұзырлана оқиды). Семей полицмейстерінің 1903 жылғы 11-сәуірдегі протоколы.

«Семей облысы әскери-губернаторы мырзаның биылғы 10-сәуірдегі № 97 жолдамасына сәйкес жергілікті пошта-телеграф конторында Ақмола облысынан биылғы 7-наурызда Ибрагим Құнанбаевтың атына жіберілген заказды хат жайын анықтап білдім, анықталғаны: 14 наурызда Ибрагим Құнанбаевтың атына Көкшетаудан № 802 заказной хат келіп түскен де, несіне табыс етуге 18-наурызда Аркатқа жеткізілген...

Қол қойған полицмейстер істерін атқарушы Бухартовский».

Мінеки, көрдіңіз бе, бізге бәрі мәлім, Ибрагим мырза.

Абай. Мәлім болғаны маған да жақсы. Онда тұрған не бар?

О я з. Ендеше, неге көрсетпейсіз, сол қағазды?

А б а й. Ол, мінеки, менің қалтамда (*бүктеулі қағазды қалтасынан алып, ұсына береді.*)

О я з (*бадырая қарап, қағазды дереу оқымақ кейіппен үңіле*). Мәс-саған, мынау арабша бірдеңе ғой?

А б а й. Ал, сіз қалай ойлап едіңіз?

О я з (*тамағын кеней*). Ым-м!?

А б а й (*сәл езу тарта*). Ваше превосходительство, қажет десеңіз, мен өзім оқып, сізге қысқаша түсіндіріп берейін...

О я з (*селсоқтау үнмен*). Кәне, көрейік... Ішінде ит өліп жатпаса болды?..

А б а й (*қағазды қолына алып, дауыстап оқиды*). Ассалаум-ағалейкүм, аса құрметті де қадірмен Ибрагим мырза.

Сізге Ақмола облысының барша бас уезінің қадірмен адамдарының атынан өкілдік алып жазып отырмын. Биыл 19-қыркүйек күні патша ұлығы біздің Көкшетау өңіріндегі жеті болыс елдің болыстары мен билерін съезге жинап алып, мынадай жарлық оқыды. Сендер, қазақтар, бұрын мұсылман дінінің заңы — шарифат бойынша тірлік құрып келген едіңдер, бұл әбден ескірген устав... Енді шарифат заңын уағыздаушы молдалар жауапқа тартылады. Бұдан былай билер бата береді, старшындар неке қияды.

Осыны хұзырыңызға мағлұм қыла отырып, Семей облысының құрметті қазағы есебінде сізден өкімет орындарының алдында қазақтардың мұсылман діні мәслихатын құру туралы мәселе көтеруге жәрдем өтінеді. Қазақ мүддесін шағып, ойласуға ақыл-шарапат күтеміз...

Осы мезетте жоғарыдан Артист дауысы саңқылдап естіледі.

А р т и с т. Абай ауылын дүрліктірген осы оқиғаға байланысты архив қоймаларында талай-талай құжаттар бар. Солардың бірі Семей облыстық әскери губернаторы атына Семей оязы Навроцкийдің қолы қойылып жолданған № 48 құпия рапортында былай делінген:

Сіздің хұзырыңыз бойынша 1903-жылғы 25 апрельде күндізгі сағат 12-де Шыңғыс болысының қазағы Ибрагим Құнанбаевтың қыстауында және оның өзінің һәм балаларының Мағауия мен Тұрағұл Ибрагимовтардың үш бірдей киіз үйінде мұқият тінту жүргізілді. Тінту кезінде олардың толып жатқан сандықтарынан, үй-жайларынан табылған барлық хат-қағаздарды тартып алып әкеттім.

Тінту соңынан жазылған Акт оларға оқылды және бәрі қол қойды, тартып алынған хат-қағаздар салынған пакет бұлардың көзінше мөрлеп, сүргіштеліп жабылды.

Осы кезде сахна қараңғыланып кетеді. Күйзеліс, аңыру сазын білдіретіндей музыка үні көруші жанын шабақтайды.

Сахна жылжып келесі көрініске ауысады. Киіз үй іші. Дастархан басы. Абай жастыққа жантайыңқырап отыр. Қасында Әйгерім отыр. Анадй жерде домбыра жатыр. Абай сәл жөтеліп, демі қысылғандай. Әйгерім жалма-жан сүйемелдеп басын жастыққа қисайта жатқызады.

Әйгерім (жанұшыра ебелектен). Жүргіңіз қысылды ма? Ә-ә.. Шоқбатар тәуіпті шақыртайын ба?.. А-а?..

Абай (кеудесін сәл қомдай тыныстап). Ү-ү-үһ!.. Тәуіп шақыртсам дедің бе? Әйгер?.. (Саусақтарын уысына ала, жанарын қадай, жәудірей қарап.) Ықтиярың білсін!.. Ауру құйғып келеді, ілбін қайтады деген... Қайтуы да әжеп емес... (Сәл серпіле.)

Есіткендей болады,
Кұлағым ескі сыбдырды.
Ескі ойға көңілім толады
Тірілтіп, өткен құрғырды...

Ерекше естен кетпес қызық қайда?
Жолығатын қыз қайда терен сайда?
Сұлулығын қояйын, мінезі артық,
Ақылды, асыл жүрек, сөзі майда.

Әйгерім. Кімдерді еске алдыңыз, осы сәт?.. Іркілмей айта аласыз ба?

Абай. Айтар да едім?! Айтсам сенбестей күмәнмен сұрап тұрғаның бекер ме?.. Әйгерден өзге кім болушы еді десем, әлбетте сенбейсің?.. Бұл өмірдің қызығы мен миуасы күмән мен күдіктен аулақ болса ғана опалы, шын бойға қуат, жанға дауа екеніне шәк бар ма?!

Әйгерім (бойын жинай). Өзіме қарсы сұрақ қойдыңыз ба?

Абай. Сұрақ десең сұрақ, сұрақ емес десең сұрақ емес...

Сенімнен айыра көрмесін, тәңірім!.. Одан өтер бақытты кім көксер?!

Әйгерім. Ендеше, менің сұрағым бар?

Абай. Сұрағың көбейді ғой, Әйгер. Әлденеге алаң емессің бе?

Әйгерім. Жо-ға, тәйірі. Тілім. ұшына келіп тұрған соң, сұрағым келгені де.

Абай. Сұра-сұра.

Әйгерім. Сұрасам — жүрек қартая ма, осы? Қалай ойлайсыз?

Абай (сәл ойланып, домбыраға қолын соза беріп). Жүрек пен көңілді қартайтпасын, тәңірім. Жүрек қартайса, ол жалын атып, деміл-деміл от шаша лапылдап, лүпіл қағып, алаулап тұрмаса — ар жағында не қызық қалар, құр сұлдер, ондай тірлік кімге дәрі?.. Достық, қастық бар қызық жүрек ісі...

Жүрек теңіз, қызықтың бәрі — асыл тас
Сол қызықсыз өмірде жүрек қалмас.

Жүректен қызу-қызба кете қалса —
Өзге тәннен еш қызық іс табылмас.

Жалғыз-ақ, қызғаныш өрті шалса, қызықтың құты қашпак, жүректі жарымжан етпек. Содан сақтанса, әр пенде!

Әйгерім (*күлімсірей наздана*). Осылай деріңізді өзім де күт-кем. Қызғаныш пен күдік емес сұратқан. Сұрасам, қызық көріп, не дер екен деп сұрадым. Қызығудан, құмартудан қалсақ — не болғаны?.. Өлсе өлер табиғат адам өлмес дейтұғын өзіңіз емес пе, әзелде?! (*Жақындап келіп иығына асыла, мойнын аймалай иіскелейді.*)

Абай (*елжірей, елтіп*). Жүректің оты маздай бергенін жаным қалайды дедің-ау, Әйгерім!.. Қандай әдемі айттың! Өмірге шын құштар, іңкәр жүректер ғана осылай сөйлесе керек.
(*Домбырасын бебеулей қағып*)

Қартаң тартқан адамнан от азаймақ,
От азайса, әр істің бәрі тайғақ...
Адамзат бүгін адам, ертең топырақ
Бүгінгі өмір жарқылдап, алдар бірақ.

Махаббат пен ғадауат майдандасқан
Айлаға, ашуға да жақтым шырақ...
Қайран менің жүрегім мұз болмай ма?
Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма?

Әйгерім, дәл осы арада мен өзіңе бір сауал қойғым келіп тұрғаны. Сұрайын ба?

Әйгерім. Сұраңыз. Жауап бере алсам, тек?

Абай. Тілдің де қыз мінезді болғанын жаратар ма едің? Тілдің де ұялшақ қыздай болғанына қалай қарайсың?

Әйгерім (*аңыра, сәл ойланып*). Не десем екен?

Абай. Не болса да шыныңды айт.

Әйгерім (*бойын тіктей, батылдана*). Шынымды айтсам, тілдің де жанға жағымды, бипаз болғанына не жетсін!.. Түйеден түскендей дөрекі, дүңк-дүңк еткеннің несі жақсы?! Ащының дәмін татқанда білетініміз рас қой!

Осы кезде тыстан Шоқбаттар тәуіп келеді. Сәлемнен соң Абайдың маңдайын, аяқ-қолын сипап, тамырын ұстап, ем-дом істеген болады, ішірткі береді, үшкіреді. Абай тәуіп үшкірген сайын селк ете, діріл қағады.

Шоқбаттар. Алла жазса, әлі-ақ айығып кетеді. Зертең ғой, зертең... Тіл-көз тиді ме, күшәлә қосып қымыз бере бер, тамақты күштеп бер, қарағым, ақ ешкінің сүтін ысытып бер...

Осы кезде сахна қараңғыланып кетеді.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

БІРІНШІ КӨРІНІС

Қазақ ортасындағы салтанатынан әбигері басым шақ. Нөкерлерімен жандарал келеді. Байлар, би, болыстар бастаған атқамінерлер тобы бірімен бірі иықтаса қарындарын сипап, қаз-қатар самсап тұр. Міне, оқалы киімі заһар шашып, еңгезердей еңселі жандарал осқырынып кеп қалды. Тұрғандар шетінен қоғадай иіле, «іздірәсти-іздірәстилеп» бас шұлғысып жатыр. Жандарал өз тұсына келгенде алдыңғы шептің бірінде тұрған, өзгелерден едәуір сидам, сәнді киінген Абай оған ілтисиппен қол ұсына, тіл қатады.

Абай (сәл иіле). Здравствуйте, Ваше превосходительство!.. Ибрагим Құнанбаев!

Жандарал (елең ете, жалт қарап, кілт кідіре). Құнанбаев! А-а, әлгі ел бүлдіргіш Құнанбаев сіз бе?

Абай (бойын тіктей). Иә, сол менмін, Ваше превосходительство...

Жандарал (сәл ежірейе). Ал, сіз неге ондай болдыңыз?

Абай. Мен алысамын! Себеп солай...

Жандарал. Неге алысасыз?

Абай. Алысу — тіршілік заңы. Дүниеде жанды, жансыз заттың бәрі де алысумен тіршілік етпей ме? Мен ғана емес, тіпті сіздің өзіңіз де алысасыз, Ваше превосходительство.

Жандарал (шамдана, түксие тіксініп). Сіз немен, кімге қарсыласасыз?

Абай. Мен жауыздықпен алысамын.

Жандарал (қабағын кере). Сізді неге көп жұрт жамандайды?

Абай. О да ғажап емес... Тірлікте жауыздық көп пе? Жақсылық көп пе? Менің білуімше, жауыздық пен жауыздар көп... Ендеше, олардың үні молырақ болуы заңды...

Аңырыса, құлақ түрген тобыр арасынан «Жауаптасып қалды ғой!», «Ұлықтың түрі кәрлі емес қой!», «Тілге келсе, тәсіл тауып кетер ме?» дегендей сыпсың сөздер естіледі. «Ұрсып тұр ма?», «Терген тұр ма?», деп те бір-бірінен сыбырласа жөн сұрасады.

Жандарал (Абайдың бас-аяғына байсал көз жүгірте). Сіз солай дейсіз бе?

Абай. Солай деймін. Ваше превосходительство!

Жандарал (қадала- айбаттана). Осы айтқандарыңыздың дұрыстығын сөзбен, іспен бекіте аласыз ба?

Абай. Бекіте аламын деп бек сенемін!

Жандарал. Ну... көрейік! Менің соңыма еріңіз

Абай ілгері адымдай түсіп, маңғаз басып, жандаралдың соңы-

нан ереді. Сахна жылжып келесі көрініске ауысады.

Жандарал сол бойда киіз үй ішіндегі үстел басына келіп алдында жайылған қағаздарды аударыстыра оқып, өзімен өзі оңаша жалаңбас отыр. Оқта-текте еңкейгенінде төбесінің дөп-дөңгелек жалтыры көрініп қалады.

Ж а н д а р а л (төсін шалқита отырып). Әлгі Құнанбаев дейтін қазақ... кіммен сөйлесіп тұрғанын білмейтін адам дей алмайсыз, қалай-қалай сөз таластырады? Талайды бөрліктіріп жүргені бекер емес-ау, сірә... (Қағаздарға үңіле түсіп). Құжаттар қандай кереғар сөйлейді... Қайсысына сенерінді білмейсің?.. Бірін оқысаң жаның тітіркенеді. Енді бірін қарасаң — дүрліктіретін де, шағынып-шабынатын да дәнеңе жоқ секілді... Вот, странный жағдай?.. Бүлікші, кім, сонда?.. Тергей келсең мүлде қарама-қайшылық... Талайды қан қақсатты деп қаралаған адамы озбыр да емес, залым да емес, қайта қадірменді адам ба дейсің?.. Мәселен менің атыма жолданған құпия рапорт мынаны мағлұмдайды. (Көзілдірігін киіп, тағы да бір қағазды оқиды.) Шыңғыс болысының қазағы Ибрагим Құнанбаев жасы 57-де, үш әйелі, 20-ға жуық балалары бар, 1000 жылқысы, 2 мың қойы бар. Шыңғыс және Мұқыр болыстарында үш рет үш жылдан болыс болған. Оның қызметінде үкіметке берілгендік пен жігерлілік және ұлтшылдықтың жоқтығы көзге түсті. Құнанбаевтың бір ұлы Михайловск артиллерия училищесінің курсы бітіргеннен кейін офицерлер қатарына қосылды, Түркістан округінде қызмет атқарып жүргенінде қайтыс болған, қызы қазақ интерна-тында оқып, оның курсы аяқтады, қазір күйеуде. Қалған ұлдарының бәрі орысша сөйлеп, жаза алады, оларды әкесінің өзі оқытады. Құнанбаевтың өзі кітаптар, газеттер мен журналдар алдырады, орыс әдебиетіне ынта қояды. Өте білімді және парасатты адам... Ал, мына бір документтерге қарасаң, ол барып тұрған қиянатшыл, парақор қазақтың бірі. Болыс болған кезінде әр съезге қыруар мал, ақшадай сый-сияпат, пәре алған дала бөрісі ме дейсің? (Өзіне өзі.) Мұндай адаммен дұрыстап, табандап сөйлеспей болмайды?.. (Дергеу қоңырауды шылдырлатып) Құнанбаев келсін!.. (Абай кіреді.) Қанеки, Құнанбаев келіңіз... Отырыңыз. Мен үшін Сіз жұмбағы көп адамсыз? (Бас-аяғына, қимылына тағы да тергей қарап, желкесін қасиды.)

А б а й (сәл аңтарыла). Ол не дегеніңіз?.. (Сәл ойланып қалып.) Бәлкі, мен де сіз жөнінде солай деп айтуыма болар? Жұмбақ емес адам бар ма екен дүниеде?.. Бір-бірімен таныс емес адамдар, тіптен...

Ж а н д а р а л (бірден тіксіне). Бұл жолы да сізге өшігушілер көп. Неге бұлай?..

А б а й. Қазақтың мынадай мақалын естуіңіз бар ма? «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ». Шындықты бетке айтқанды,

көзге шұқығанды кім жақтырушы еді... Демек, менің әділетшіл іс-әрекеттерім көбіне жайсыз тиетін болғаны да...

Ж а н д а р а л. Сіздің үстіңізден арыз берушілер, жамандаушылар көп қой?..

А б а й. Олар көп екен деп, олар әділ деуге бола ма?.. Көптің де адасатын кезі екiнiң бiрiнде. Сократқа у iшкiзген, Жанна д'Арктi отқа өртеген, Ғайсаны дарға асқан, пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмген кім?.. Ол — көп, ендеше көпте ақыл жоқ. Ебін тап та, жөнге сал, міне, менің ұраным!

Ж а н д а р а л (*жиырыла, сұстана*). Сөйлеңіз, сөйлеңіз... Тағы да не айтпақсыз?

А б а й. Тағы да мақалдасам айып етпеңіз, Ваше превосходительство. «Малдың аласы сыртында, адамның аласы ішінде» деген ұлы сөзде ғаламат шындық бар. Мен адамның ішіндегі әділетсіздермен, қиянатшылдармен, жауыздармен алысамын, әділетсіздігін бетіне басамын. Әділет — барша ізгіліктің анасы деп білемін! Кімде-кімнің әділеті жоқ болса, оның ұяты жоқ, кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы жоқ!.. Ваше превосходительство, мен ол адамдармен сіздер, әкім қойғандықтан алыспаймын... Айттым ғой, олар жауыз болғандықтан алысамын.

Ж а н д а р а л (*орнынан атып тұрып*). Әкім сайланған адамдарды «жауыз» деуге қандай хақыңыз бар?

А б а й. Олардың шынын білсеңіз, мен ғана емес, өзіңіз де жауыз демек түгіл, көбін жазаға тартар едіңіз.

Ж а н д а р а л (*ақыра, дауыс көтеріп*). Не сіз осы айтқандарыңызды дәлелдейсіз, не мен Сізді түрмеге жапқызамын!..

(Осы кезде зал қараңғыланып кетеді, нажағай шатырлай ышқынған музыка үні күмбірлейді. Сахна жылжып, келесі көрініске ауысады).

ЕКІНШІ КӨРІНІС

Сахна төрінде жазғы жайлау көрінісін бейнелейтін түрлі-түсті картина. Көкорай шалғынға малынған дала төсінде қатарласа тігілген ақшаңқан киіз үйлер, маяда байланған аттар көрінеді. Абай киіз үй сыртына тақау төселген текемет, кілем үстінде екі-үш кісімен әңгіме дүкен құрып отыр. Шақшадан насыбай атысып, әредікте қымыз сіміріседі.

А б а й. Өскемен, Зайсан жақтан кімдер келген екен?

1-е р к е к. Ақшал Қожабергенов, Қисықов, Елемесов, Ноқаев деген би-болыстардың есімін құлағым шалды. Басқаларын біле алмадым-ау...

А б а й. Қарқаралы, Шұбартау маңынан ше?

2-е р к е к. Әкім Құдаймендин, Бегеш Сабанов, Елеу Қашқын-

баев деген билер үй тіккізген десіп жүр. Анау ақшаңқан үйлер Павлодар, Бесқарағай билері Бәділғазы Қарабайтықов, Молдабай Сәрсеновтікі дейді ғой.

Абай. Ояз келіп пе? Білдіңдер ме?

І-еркек. Пәуескесімен, нөкерлерімен Семейден ертемен шығыпты дескен. Әне-міне кеп қалады деп дүрлігісіп жүр ғой, сегіз қанат үйлері тігулі тұр.

Абай. Жә, қымыз алындар.

Осы кезде басына тақия, үстіне шолақ етек бешпет киген, жылтыр қара жігіт келіп, отырғандарға жапатармағай сәлем береді.

Абай. Е, Дәулетияр, ауылың аман ба? Әкең сау ма?

Дәулетияр. Әкем сау, бірақ Жігітектің ұрылары Дүйсенбай, Қараала астындағы жалғыз атын, бір тайын ұрлап әкетіп, қайтар деп барсақ, бет бақтырмай әкемді боқтап қуып жіберіпті. Сонан сіз осында келді деген соң, әкем жіберіп еді.

Абай (өңі бұзылып). Ана Баймағамбетті шақыртыңдаршы осында. *(Отырғандардың біреуі барып, дереу Баймағамбетті ертіп келеді.)*

Абай (қатқылдау дауыспен). Әй, Баймағамбет, қазір екі ат әкел, тәуір біреуіне мына Дәулетиярды мінгіз де Ақылбайдыкіне ертіп бар, Бітімбайдың жалғыз атын Дүйсенбай, Қараала ұрлапты, сол малын үш күннен қалдырмай тапқызып алып берсін. Өзін осыны орындамай қайтпа!

Осы кезде киімі көнетоздау, іні көрінген арық қара кісі келеді. Именіп, қымыз құйып бір тізірлей отырған Әйгерімнің қасына қонжия кетеді.

Абай (тесірөйе қараған бойда). Әйгерім, мынау кім?

Әйгерім. Бұл менің жуырда алған қойшым, өзі Көкше, қыстай қой жаюға жалдап алып едім.

Абай. Әй, Әйгерім, өзін қойды жақсы көресің, қой баққан кісіні жалаңаш қоясың? *(мырс күліп)* Тоңған, ашыққан адамда ақыл-қайрат, пейіл бола ма? Бұ да өзіндей адам емес пе? Осында екі-үш күн болып қайтармыз, барысымен қойшынның үсті-басын бүтінде. Ал, қазір ет пен қымызға тойдыр.

Әйгерім. Жарайды, Әбе. Өзім де киім тіккізіп жатыр едім, тез бітіртейін.

Абай. Көптің бәрі көп деме, көп те бөлек

Көп ит жеңіп көк итті күнде жемек

Ғаделет пен мархамат көп азығы

Қайда көрсең, болып бақ соған көмек.

(Қойшы тамақ ішіп алған соң)

— Ей, Көкше ағайын, енді ертегі айтшы?

Қойшы. Абай аға, кедейде ертегі бола ма? Не айтамын?

Абай. Сені кім кедей қылды?

Қ о й ш ы. Мені кедей қылған құдай-дағы.

А б а й. Құдаймен бұрыннан өштігің, араздығың бар ма?

Қ о й ш ы. Жоғ-а.

А б а й. Ендеше, неге құдайдан көресің?

Қ о й ш ы. Мал бермеген соң айтқаным ғой.

А б а й. Құдайдың елге үлестіріп жатқан малы бар ма еді?

Қойшы төмен қарап үндемей қалады.

А б а й. Міне, біздің қазақтың сөзі осылай келеді, бұл зор адасқандық. Жалқаулықтың кесірінен ішсе тамаққа, кисе киімге жарымайды, жоқшылықтан арылмайды. Ол жоқшылықты, кедейлікті құдайдан көреді. Құдай оған еңбек қып, мал таппа деп пе?

Еңбек жоқ, харекет жоқ қазақ кедей,

Тамақ андып қайтеді тентіремей?..

Асаған, ұрттағанға ез жұбанар

Сенімді дәулет емес, сен қуанар.

Еңбек қылмай, тапқан мал дәулет болмас

Қардың суы секілді тез суалар...

Осы кезде сатыр да сұтыр ентелесіп, қамшы-сойылдарын ойқастата аласұрып, бес-алты адам баса-көктей ұмтылып кеп, Абайға тап береді. Ыдыс-аяқ, көрпе-жастықтың әптер-тәптерін шығара, Абайды бас сала, қамшымен басқа-көзге ұрғылай бастайды. Әйгерімнің «Ойбай, жұртым-ау», «Абай-ау, не жаздық?» деп шыңғыра бақырған дауысы шығады. «Оу бұл не сұмдық?», «Не сойқан, мыналарың? Абайжан-ай!.. Абайжан-ай!.. Бір жеріңді жазым етпесе жарады!» деп отырғандардың бірі Абайдың үстін қалқалай, оның денесіне қамшы, сойыл батыртпай араша түседі...

Осы кезде сахна қараңғыланып кетеді. Жоғарыдан Артист дауысы жаңғырыға естіледі.

А р т и с т. Дүйім ел жиылған, Семей оязы бастатқан патша ұлықтары мен жасауылдары, билер мен болыстар бас қосқан жиын басталар алдында бәсекелес, бақталас дойыр шонжарлар тобыры Абайды сабаған, Қөшбикедегі бұл сойқан 1898 жылы маусым айында болған. Бұл оқиға жайында Петербор архивінде сақталған Абайдың өз қолымен жазылған, көлемі 30 бетке жуық құжатта мынадай сөздер де бар:

1898 жылғы 18 маусымда өтпекші бұл жиынға мен ояз шақыртуымен келген едім. Мұқыр болысының өкілдері әлі түгел келіп болмағандықтан, ояз маған күте тұруға әмір етті. Ояз киіз үйінің маңайында дамылдап отырғаныма бірер сағат өткенде Мұқыр болысы Мұсажан Әкімғожин мен Әбен Бітімбаев бастаған бір топ қазағы өршелене, ызбарлана келіп, маған тап берді. Әлгі тобыр жабылып мені тарпа бас салды да, біреуі белбеуімнен пышағымды жұлып алды, екіншісі бөркімді, үшіншісі алтын баулы сағатымды

тартып алды, сонсоң мені жығып салып, қамшымен төпелей бастады. Сол кезде Уәйіс Соқин дейтін қазақ өзінің денесімен менің үстімді жауып, әрі қарай сабауына жол бермеді. Менің бақырған дауысымды естіп, ояз киіз үйден жүгіріп шығып, жасауылдарының көмегімен әлгі жапырлаған тобырды қуып жіберді. Сонан кейін мен басбұзарлар тарапынан бұдан бетер зомбылыққа ұшырап жүрмейін деп сескеніп, қасымда серіктерім бар, өз аулыма қайттым... Әлгі аталған заттарды талап алғанымен қоймай, басбұзарлар менің атымды тартып әкетті, киіз үйімде тұрған сандығымның құлпын сындырып, кілем және басқа мүлкімді талап-тонап кетті...».

Осы кезде сахна қараңғыланып кетеді. Дауылдай ұйытқыған алай-дүлей музыка күмбір қаға, бебеулейді.

ҮШІНШІ КӨРІНІС

Киіз үй іші. Кебеже, сандықтар. Абай төрде текемет үстіне қабаттай төселген көрпе үстінде қос жастыққа жантая, бір иығына шапанын жамыла ақ жейдешен отыр. Жалаңбас. Шашы тықыр. Анадайда аласа үстел үстінде қат-қат қағаздар, кітаптар. Одан әріректе домбыра жатыр. Әйгерім күйбеңдеп кіріп-шығып жүр. «Қараңғы түнде тау қалғып», «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма» сынды мұңды ән әуездері күмбірлей құлаққа келеді.

Сахна ашылғанда Артист дауысы сабырлы сазбен жоғарыдан күңгірлей естіліп, басталады да, сәлден соң ол сахна алдына шығып, сөзін жалғастырады.

А р т и с т Абайдың жасы алпысқа қараған шағы. Ел ішіндегі дау-жанжалдан қанша аулақ болайын десе де, таяқтың бір ұшы мұны да соққылаудан тайынбайды. Көшбикедегі жанжалда пәлендей соққыға жығылмағанмен, жанын жаралап кетті. Ол тұрмақ, көсеумен түрткеннің кегі бітпейді деген!.. Қайғының арты көңіліне медет еткен Әбдірахман, Мағауия сынды ер жеткен, аяулы ұлдарының қазасына барып ұласты. Денесі шау тартып, соңғы кезде бүк түсіп жатып қалды. Ең жақындары болмаса, бөтен, бейсауат адамның келгенін жаратпайтын да күйі бар. Мұңды. Шерлі. Ара-арасында Әйгерім екеуі оңаша қалатын сәттері аз емес. Көңілінде жалт еткен шуақ сезім болса да кілт үйіріле қалған қаяу болса да көбіне екеуара ортақтасады. Абай көкірек сарайында бүршік жарған қилы-қилы ой иірімдеріне әуелі Әйгерімді тартып, безбендей келе, кейде өлеңмен өрімдеп, кейде қара сөзбен қағазға түсіруді әдет етіп жүр... Соңғы он шақты күнде тамаққа тәбеті кеміп, қалам түртуге де зауқы соқпай қалған...

Осы сөздерден соң Артист сахнадан кетеді.

А б а й (қос қолын желкесіне қоя, жастыққа шалқалай жатып).
Кез келсе қайғы қат-қабат
Мәңгіртпей қоймас адамды. (Пауза)

Біздің қазақтың өлген кісінде жаманы жоқ, тірі кісісінің жамандаудан аманы жоқ болатұғыны қалай?.. (Пауза). Қазақ біріне бірі қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін біреуі тілемейтұғының, рас сөзі аз болатынының, қызметке таласқыш, шенқұмар болатынының, сөйтіп жүріп өздері жалқау болатынының себебі не?..

Ә й г е р і м (сүлгімен шыныаяқты сүрте отырып). Қазақ әділет үшін, тыныштық үшін қам жемейді, мал үшін қам жейді. Малды болса, әкесін жаулауды да ұят көрмейді. Олардан не сұрайсыз?..

А б а й. Бала күнімде мен «құдай-ау, қазақтан басқа халықтың бәрі антұрған, ең тәуір жұрт біз екенбіз» деп ойлаушы едім. Оным бекер боп шықты. (пауза) Дүниеде түпкі мақсатың өз пайдаңа болса, ол құдайдың ақ жолы емес. Ғаламнан құйылсын, маған жиылсын, отырған орныма келе берсін деген ол не деген ынсап?.. Өзімшілдік әрбір адамды бұзатын пиғыл!..

Ұрлықпен мал табам деп
Егессе ауыл шабам деп
Сүйтіп құдай атады
Бұл не деген біреуге
Жоқ нәрсені шатады.

Ә й г е р і м. Алмаққа келгенде бұлар тозақтан да қорықпайды. Ептеп алмақ, тартып алмақ, олжаға батпақ. Қолымыздағыны таратпасақ, біз де өзіндей болмасақ, безеді. Жоқ жерден жауығатынын қайтерсің?

А б а й. Қазақтың қайсысының бар санасы
Қылт етерде дап-дайын бір жаласы.
Пысықтықтың белгісі — арыз беру
Жоқ тұрса, бес бересі, алты аласы...

Ә й г е р і м. Кейбіреу осы күні қу десе қуанады. Ұялғандары ұялмас нәрседен ұялып, ұяларлық нәрседен ұялмайтынын қайтерсің?...

А б а й. Әрбір жалқау — қайратсыз, әрбір қайратсыз — қорқақ, әрбір ақылсыз — надан, арсыз, әрбір арсыз — тойымсыз, тиымсыз, өнерсіз, ешкімге опасы жоқ. (Пауза) Біреуге көз сүзеді, күндейді. етегінен шалады, өсектеп даттайды.

Дауласып, жауласып, қулық саумақ.
Бір сөз үшін жау болып,
Бір күн үшін дос болып,
Жүз құбылған салт шықты.
Сонда қайда барып оңбақ, қазақ? (Пауза)

Уа, дүние!.. Қазағымнан, жұртымнан үмітімді үзгенім бе?.. Безгенім бе?.. Бұларды жөндеймін деуге, жөнделер деуге үмітім де жоқ!.. Оған менің әлім де келмейтінін, ғұмырым да жетпейтінін білемін?!

Әйгерім. Жә, Абайжан, Әбе ойдың түбі — теңіз, батасың да кетесің, қымыз ішіңізші, сергіңізші бір мезгіл. *(Кесеге қымыз құйып береді)* Домбыра тартыңызшы! *(Домбырасын ұсынады.)*

Абай. Ән айтасың ба?.. Сенсең, әнге зауқым соғып тұр!.. Әніңді сағындым... Бір ән айтшы, жаным!.. Сенің әніңмен әлдиленген сәттер теңдесі жоқ, тәтті сәттер ғой, уа, шіркін, дүние! *(Желпіне.)* Қай әнді айтасың, қане?.. *(Домбырасын күйлеп, әлдебір сағыныш сазын қоңырлата ойнап кетеді.)*

Әйгерім. Осы күні жастар айтып жүрген бір ән бар ғой. Құлағымда қалып қойыпты. Іштей ыңылдап, айтып жүремін... Шығарма екен, айтып байқайыншы... *(Ыңылдап бастап кетеді, Абай домбырасын сәл ғана сүйемелдей қосылуға талпынады.)*

Домбыранда күй тұнған
Көкірегімде жыр тұнған
Бір өлең айтып берейін
Ояншы, жаным, ұйқыңнан!..
Бір өлең айтып берейін
Ояншы, жаным, ұйқыңнан
Балқисың кімнің күйіне?
Күлкіне сенің кім ие?
Ояншы, жаным, ұйқыңнан,
Жарқ ете қалсын дүние!

(Осы тұста қайырмасына Абай да дауыстай қосылады.)

Ояншы, жаным, ұйқыңнан
Жарқ ете қалсын дүние! —

деген жолдарды бірлесіп қайталайды.

Абай Ойпырау, Әйгерім-ау, мынау әнің жақсы ән болды ғой, сазы қандай жүрекке жағымды, сөзі де сезімді әдемі алқалайды екен. Тү-у, тамаша болды ғой!.. Тамаша болды, көңілім сергімек тұрсын, құс болып ұшып кеткелі отыр!.. Бір жасап қалдым ғой!.. Осындай тәтті мезеттерді аңсайды көңіл. Қалай қиясың?!.. Қимайсың, қия алмайсың!

Артист. Бүгін Абай бір түрлі серпілісте, ой бөлісуге, сезім аясына берілуге зауқы соққандай. Әлде бой жасағаны ма?.. *(Пауза.)*

Абай. Әлгі әнінді дұрыстап үйреніп алып, айтып жүрейікші!.. Өтінемін, үйрет маған, үйретпей қойма. Ұқтың ба?..

Әйгерім. Ұқтым, ұқтым!.. Абайжан, сіз осы күндері әр түрлі ойларыңызды қағазға түсіріп жүрсіз ғой. Менің көкейіме келген бір-екі сұрағым бар, соларды сұрасам қайтеді?..

Абай. Оһо...Сұра, сұра...

Әйгерім. Сұрасам... Адамнан адам қалай озбақ, несімен озбақ? Бір деп қой. Екінші, Адам үшін бәрінен ауыр, бәрінен ащы қасірет не?

Абай. Әйгерім-ай, сұрақтарың қандай әдемі, жанды жерден тиіп тұр... Мен ойлағанды сен де ойлайтын болғансың-ау... Ойымыз да, қиялымыз да бірге қанат қаққысы келе ме, қайтеді?.. *(Пауза)* Меніңше, адам адамнан ақыл, ғылым, өнер, ар, мінез дейтіндей бес нәрсемен озбақ. Басқаның бәрі жәй, әшейін, қосалқы нәрселер деп ұғамын.

Әйгерім *(күлімдей жымып)*. Өнерді қазір қостыңыз-ау?.. Әнеугі бір жазғаныңызда өнер жоқ екен, сосын әдейі сұрап ем?..

Абай. Сынайын дегенің бе, қуланайын дегенің бе?

Әйгерім *(еркелей)*. Қалай десеңіз де ықтиярыңыз!

Абай *(сәл терең дем алып, маңдайы тершіп)*. Екінші сұрағын күрделі сұрақ. Оған айтарым көп. Әйткенмен түйіп айтсам — адам үшін, халық үшін оба науқасындай қара кесел, аяусыз, сезімсіз және одан да бетер қас, қараңғы күш, қасіретті қайғы бар. Ол — дүмше дүлейлік, надандық. *(Пауза.)* Сордың ең зоры, зұлым сұр-қылтайы сол қараңғылық, топас дойырлық дер едім.

Әйгерім *(тебірене елең етіп)*. Көкірек сарайында ұялаған шерді тырнаған жоқпын ба?.. *(Маңдайындағы терді сүрткілеп)* Көкейімде жүрген соң сұрай қалып ем?!

Абай. Уақасы жоқ. *(Әйгерімнің қолын уысына қысып.)* Көңілдің шері ой толқытса шығады емес пе!? Әлгі қасірет, әлгі дерт, абайламаса, алдын алмаса, жеке адамды емес, күндердің күнінде халықтың өзін жегідей жеп, құртып тынады. *(Пауза. Сонсоң басын сәл көтере, қолын ілгері соза сөйлеп кетеді.)* Халқыңның, үрім-бұтақ, жұрағатыңның миуалы миятынан, көгерер көсегесінен артық мұрат болуға мүмкін бе, бұл фәни дүниеде адам үшін!... Ұрпақ-жұрағат соны ұқсын! Сол — аманат!

Осыны айтады да Абай домбырасын қолына алып, құлақ күйін келтіріп, әлдебір сырлы әуенге салып, безілдете күй шертіп, шуақ, сыршыл көңілге ырық бергендей болады.

Жасымда албырт өстім, ойдан жырақ,
Айлаға, ашуға да жақтым шырақ.
Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Етек-басты көп көрдім елден бірақ.

Кеше бала ең, келдің ғой, талай жасқа,
Көз жетті, бір қалыпта тұра алмасқа
Алланы сүй, алланың хикметін сүй.
Не қызық бар өмірде одан басқа?!

Әйгерім *(ұмтыла, күлімдей)*. Ойды ой қозғайтыны тіпті рас, Әбе. Мен бір сыр айтайын, құлақ саласыз ба?

Абай. Ол қандай сыр болды екен?..

Әйгерім. Сырма, сұрақпа, өзіңіз ажырата жатарсыз.

Абай (*домбырасын былай таман қойып*). Құлағым сенде, Әйгерім.

Әйгерім. Осыны мен көп ойланам. Көптен ойыма келгенімен айта алмай жүрдім.

Абай. Қане, ол не? Айт! Іркілмей, бүкпей айт.

Әйгерім. Ел ішінде сөз жата ма? Сан рет естісем де іштен тынып, сән мәрте үнсіз қала беруші ем.

Абай (*сәл тағатсыздана*). Айт-айт, ол не сонша?

Әйгерім. Айтсам, жәкеме Абай ас бермеді, сарандық жасады дейтін ел ішіндегі қаңқу сөз сондай жаныма батады, бетімізге салық сықылды. Сенсеңіз, осыған сіз емес, мен қиналам, сүйегімізге таңба секілді, әруағыңнан айналайын жәкем, бізге осыны кешіреме, жоқпа, ойлап кетсем, өзімнен өзім жерге кіріп кете жаздаймын, осы.

Абай (*сәл аңыра, бағжия қарап, тілі күрмеле*). С-с-солай де... Мен күтпеген сыр болды-ау, Әйгер, мынауың. (*Домбырасын қайта қолына алып, бебеулетте*).

Әйгерім (*бастаған сөзін әрі жалғастыра*). Баяғыда Көкшетауда үлкен атаның асын бергенде, Мәмбетей жағы дау шығарып, аруақ шақырып, Қарахан дейтін дойыр жігіті жәкем жатқан киіз үйдің мандайшасын ұрып тұрып жәкемнің атын атап, «сен құла аттың бағын қайырсаң, сенің бағынды құдай қайырсын!» деп айғайлапты деген қарғыс сөз соңғы кезде жиі есіме келе береді...

Абай (*домбырасына иегін сүйей, көзін жұма басын шайқап*). Әйел заты бізден, еркектерден көп сезімтал-ау, сірә. Мен ойламағанды ойлап кеткенің бір есептен көңіл демесе, екіншіден жан-жүрегіңді қарып өткенің қалай жасырайын!?

Әйгерім. Жасыту үшін емес, жан жүректі жану үшін, ояту, сергіту үшін айттым.. Адам алдынан үлкен міндет ашылса, бойына жаңа күш, қуат бітеді деп білем, өз басым!..

Абай (*елең ете, елігін*). Ақ періштем, Әйгерім!! Бойыңызға тың күш-қуат бітуін қалаймын дедің-ау!.. Тү-үү, тағы да қияға қол создырдың, тауып кеттің, Әйгер!.. Сені берген, ақылды етіп берген, ақ ниетті арманшыл етіп берген алладан айналайын!.. Дәтке қуат, мият!.. Арман арымасын-шы!.. (*Сөйтеді де домбыраға қол созады.*)

Осыны айтады да Абай сәл демігін, шалқалап кетеді. Әйгерім жанушыра кеп, басын сүйеп, жастыққа жатқызады. Абай демі үзіліп кетеді.

Әйгерім «Абай!.. Әбе!.. Асқар тауым» деп еңіреп, кеудесіне басын сүйей, жылайды. Іштен шыққан ащы дауысқа елеңдеп, балалары Тұрағұл, Кәкітайлар да үрейлене кірісіп, кемсеңдеп өкіре

жылай береді. Осы кезде сахна қараңғыланып кетеді. Сахна алдына шығып Артист соңғы сөздерін айтады.

А р т и с т. Ақтық демі біткенше ел қамын, ұрпақ қамын ойлаудан әсте жазбаған асыл Абай, есіл Абай қапняда осылайша арман қиясында бұл фәниде бақилыққа, мәңгілікке қарай аяндап, сырғып, әдемі ғана өте берген. Ұлы дархан Абай тағдыры да сонымен бірге бұл дүниеде шырғалаңсыз тірлік жоқ екенін де, жаңылмас жақ болмасын, сүрінбес тұяқ болмасын да еске салады. *(Пауза.)*

Әйгілі қара сөздерінің бірінде (24) ұлы Абай: «Қазақ ортасында ұрлық, өтірік, өсек, қастық қалып, өнерді, малды түзден, бөтен жақтан түзу жолмен іздеп өрістерлік күн болар ма екен!..» деп армандай келіп, «Кімде-кім үйреніп жатпай жатып, үйренгенін қойса, оны құдай ұрды» деп түйеді. Абай бабамыздың бұл сөздері де зерделі зейінді селт еткізері анық!.. *(Пауза.)*

Заманында Абайдай асыл абызымызды мұңға батырған, мұқатқан, жегідей жеп, мерт еткен өсек, өтірік, ұрлық, қастық, кержалқаулық, қорқаулық пен имансыздық, абайсыздық секілді дерттер бүгін де бойымызда жоқ деп айта аламыз ба?!

Абай бабамыздың тойын тойлап, марапат-мадақпен ғана шектелмей, Абай ғұмырын, тағдырын, көңілдегі зар-запыранын еске ала отырып, өз бойымызға да, тірлігімізге де үңілейік ойланайық, ағайын.

Шымылдық.

Қ О Р Ы Т Ы Н Д Ы

Ұлы Абай дүниеге келгелі 150 жыл толды. Ұланғайыр қазақ елі Абайдың ғаламат қасиеттері мен құдіретін әлі толық танып болған жоқ. Қазақ өлкесінің талай-талай ғұламалары Абай ғұмыры мен шығармаларын зерттеп, Абай қалдырған кенен кенішті аударыстыра тоқсан жылдан бермен қарай зерделеумен келеді. Жуырда республикалық «Жалын» журналында (1995 жыл, № 1—2) қазақ жұртының ернінен ана сүті кеппеген, ең уыз өркенінің бірі «Абай және халықтық дүниетаным» атты мақала жариялап, оның қарасөздерін «Махабхарата», «Таурат», «Інжіл», «Құран», Гомердің «Илиада мен Одиссеясы», Шекспирдің сонеттері мен трагедиялары сынды мәңгілік туындылар қатарына қойды, Абайдың ұлылығын ежелгі Римнің көрнекті мемлекет қайраткері Цицеронмен шендестіреді, әлемдік әйгілі ғұлама Аристотельмен үндестік бағамдайды.

Абай кереметі қазақ жерінен жырақ шалғайларға шығандап адамзаттың әлемдік қазынасына емін-еркін құйылар шақ жаңа туа бастады. Абайдың замандардан асқақ көтерілген ғаламат әулиелігі әлемдік ғылым қақпасын енді-енді ғана қағып тұр. Қазақ жерінің жарық жұлдызы сынды Абай жайында әлем айтар салауатты сөз әлі алда. Ол үшін тағы да елу жыл, жүз жыл керек бола ма — уақыт көрсетеді.

Қайткенде де қазақ елінің заңғар перзенті Абай мың жасайтынына, мәңгі жасайтынына күмән жоқ. Қолыңыздағы кітап та заңғар Абай ғимаратына кірпіш сынды қаланар...

Байтақ әлем Абайды таныса — қазақтың болмысын да, жанын да танитынына күмән жоқ.

МАЗМҰНЫ

АБАЙ АРХИВИ БАР МА? (алғысөз орнына)	5
АБАЙ ҚОЛ ҚОЙҒАН ЖЕКЕЛЕГЕН ҚҰЖАТТАР	10
ШЫРҒАЛАҢСЫЗ ТІРЛІК ЖОҚ	13
ҚАРАМОЛАДА ЖАЗЫЛҒАН ЕРЕЖЕ	45
СЕНАТҚА ХАТ	83
АБАЙ ҮЙІНДЕГІ ТІНТУ	119
ӨМІРІ МЕН ӨЛІМІ	137
ҚОСЫМШАЛАР	147
ҚОРЫТЫНДЫ	214

Әдеби басылым
Научное издание

АБАЙ ЖӘНЕ АРХИВ
АБАЙ И АРХИВ
На казахском языке

Редакторы *Ж. М. Нұрғожина*
Көркемдеуші редакторы *В. Ващенко*
Техникалық редакторы *Л. И. Конькова*

НҰҚ

Теруге 18.05.95 тапсырылды. Басуға қол қойылды 19.07.95.
Қалпы 60×84^{1/16}. Баспаханалық қағ. № 2. Гарнитурасы әдебиеттік.
Шартты баспа табағы 12,55. Есепке алынатын баспа табағы 14,8.
Шартты бояу көлемі 13,5. Таралымы 2000. Тапсырыс 51.

ҚР ҰҒА-ның «Ғылым» ғылыми-баспа орталығы
480100, Алматы, Пушкин көшесі, 111/113

ҚР ҰҒА-ның «Ғылым» ғылыми-баспа орталығының баспаханасы
480021, Алматы, Шевченко көшесі, 28